કાઠિયાવાડ દશાશ્રીમાળી વણિક યુવક પરિષદ્‌——

સ્વાગત-પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ મૂળચંદ પરિખનું વ્યાખ્યાન

પ્રથમ અધિવેશન : મુંબાઇ

તા. ૧૯-૨૦ : ઓકટો. : ૧૯૨૯

સન્માનનીય પ્રમુખ મહાશય, સન્નારીઓ અને સજ્જનો !

અખિલ સૌરાષ્ટ્રની દશાશ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિમાં અનેક સન્માનનીય મહાશયો વિદ્યમાન હોવા છતાં પરિષદની સ્વાગત સમિતિના સભ્યોએ આપ સજ્જનોનું સ્વાગત કરવાની જે અનુપમ તક મને આપી છે, તે માટે હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું, અને અત્ર પધારેલા સજ્જન ગ[illegible] નારીઓને સ્વાગત મંડળ તરફથી તેમજ મુંબઇમાં વસતી સમસ્ત દશાશ્રીમાળી કોમ તરફથી અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર આપું છું.

આ પરિષદ અહીં શા માટે? કાઠિયાવાડમાં જ કેમ નહિ? એ પ્રશ્ન કેટલાકના મનમાં સહેજે ઉદ્ભવે તેવો છે. એના ઉત્તરમાં મને આશા છે કે આપ એટલું અવશ્ય સ્વીકારી લેશો કે કાઠિયાવાડની કોઇ પણ ભાગમાં પરિષદ ભરવાથી મહામહેનતે પણ જેટલાં ગામો અને શહેરોના ભાઇઓની હાજરીનો લાભ આપ મેળવી શકો તેનાથી કેટલા યે ગણા ગામો અને શહેરોના ભાઇઓનો લાભ આપણને મુંબાઇમાં સહેલાઇથી મળી શકે છે. જેટલો રસ આ પ્રશ્નોમાં કાઠિયાવાડ તળમાં વસતા ભાઇઓ બતાવી શકશે, તેથી અનેક ગણો રસ અહીં જોઇ શકાશે. અહીંના ભાઇઓને આ પ્રશ્નોમાં જેટલી ધગશ દેખાશે એટલી કાઠિયાવાડ તળમાં ભાગ્યે જ દેખાશે. નવા વિચારોનાં કિરણો અહીં જલદી ફૂટયાં છે અને ફૂટે તેમ છે. સુધારણાનું પ્રભાત અહીં પહેલું ઉગતું હોઇને મુંબાઇ વહેલું જાગે એ સ્વાભાવિક છે. અને

સામાન્ય રીતે વિચારોની પ્રગતિશીલતાની દ્રષ્ટિએ, સંકુચિત વિચારો વિરૂદ્ધ મુક્ત માનસની દ્રષ્ટિએ, અહીંના ભાઇઓની દેશના વાતાવરણ ઉપર રહેતી લાગવગની દ્રષ્ટિએ, કાઠિયાવાડ કરતાં મુંબાઇ એ પ્રવૃત્તિને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. સ્થૂળ લાભાલાભમાં તેમ જ વેપાર ધંધામાં આજે મુંબાઇ ઉપર દેશનો મોટો આધાર રહે છે. પોતાની માતૃભૂમિનું ઋણ અદા કરવા અર્થે દેશની બનતી સેવા મુંબાઇ જરૂર મુજબ સદા કરતું આવ્યું છે. આપણા દેશના એ ચોપડે મુંબાઇવાસી ભાઇઓની એક વિશેષ સેવા લખાવવા, મુંબાઇવાસી ભાઇઓના વિચારોથી દેશના ભાઇઓને પરિચિત કરવા, તેમને માર્ગસૂચન કરવા, મુંબાઇની એ ફરજ છે કે તેણે આ પરિષદમાં મળીને મુંબાઇવાસી ભાઇઓના માનસથી દેશવાસી ભાઇઓને વાકેફ કરવા અને સુધારણાના માર્ગમાં બનતો ફાળો આપવો. આ બધા કારણોસર આજની પરિષદ મુંબાઇમાં બોલાવવાનું કાર્ય યોગ્ય જ થયું છે એમ આપ સૌ સ્વીકારશો અને આપણા સૌના વતનના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં યથાશક્તિ ફાળો આપશો એવી હું આશા રાખું છું.

ભાઇઓ, આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાનું માન જે સંસ્થાને છે તે દશાશ્રીમાળી કાઠિયાવાડી મિત્ર મંડળની આ સેવાની આપ સૌ કદર કરશો એમ હું આશા રાખું છું. આ સંસ્થાના કાર્યવાહકોનો મને આ પરિષદની પ્રવૃત્તિથી જ પરિચય થયો છે. પરંતુ એ ટુંક સમયમાં તે ભાઇઓમાં જે ધગશ, પરિશ્રમશીલતા અને કર્તવ્યભક્તિ મેં જોયા છે તે જોઇને મને એમ અવશ્ય થયું છે કે એ સંસ્થા આપણા હિતની સાચી ચોકીદારી કરવા ઇંતેજાર છે. સંસ્થાને તેના કામ માટે અભિનંદન આપવાની આ તક હું લઉં છું અને આપ સૌ એ સંસ્થામાં રસ લઇ એને વિશેષ પુષ્ટ અને વિશેષ ઉપયોગી બનાવો એવી વિનતિ કરૂં છું.

પ્રિય મિત્રો, આ સંમેલન શા માટે ભરવામાં આવ્યું છે તે આપ સૌના જાણવામાં છે જ. આપણા દેશની વર્તમાન રાજકીય,

સામાજીક અને આર્થિક વગેરે પરિસ્થિતિઓ શોચનીય દશા ભોગવે છે. આજે આપણને તે વાતનું ભાન થયું છે તેથી દેશ-ભરમાં આજે રાજકીય આંદોલનો પ્રબળપણે ચાલી રહ્યાં છે. સામાજિક તેમજ આર્થિક વગેરે વિષયોનાં પણ તેજ પ્રમાણે આંદોલનો ચાલી રહ્યાં છે. તે આંદોલનોમાંનું એક આંદોલન આપણી આ સામાજિક પરિષદ ભરવાની પ્રવૃત્તિ પણ ગણી શકાશે. સમાજ અને રાષ્ટ્રની પ્રગતિ તેમજ કલ્યાણ માટે સામાજિક તંદુરસ્તી અતિ આવશ્યક છે. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં હાલ સામાજિક વ્યવસ્થા એવા પ્રકારની છે કે, જો તે માટે વિચાર ચલાવી સાચા પ્રયત્નો કરવામાં ન આવે તો, દેશ કોઇ પણ દિશામાં એક પણ પગલું આગળ વધવા પામે નહિ. રાજકીય પ્રગતિનો સામાજિક આઝાદી ઉપર બહુ મોટો આધાર છે. દૃષ્ટાંત તરીકે બળવાન રાજ્યસત્તાને નિયમનમાં લાવવા પ્રજામાં બળ જોઇએ, સંગઠ્ઠન જોઇએ. આવું બળ અને આવું સંગઠ્ઠન બાર બાર અને તેર તેર વર્ષની બાલક માતાના પુત્રમાં કયાંથી હોવું સંભવે? અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ તથા વાડાઓમાં છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલ આ દેશમાં સંગઠ્ઠન કે ઐકય કેવી રીતે હોઇ શકે? સારાંશ એ છે કે સામા-જીક કલ્યાણ સાથે રાષ્ટ્રની મુક્તિ અર્થે પણ રાજકીય આંદોલન સાથે જ સામાજિક આંદોલન પણ આવશ્યક છે. આ પરિસ્થિતિ દેશહિતૈષીઓના લક્ષમાં પણ આવવા પામી છે, અને તેથી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કાર્યક્રમમાં પણ સામાજિક આંદોલનો કરવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ છે. મિત્રો, આ પરિષદનો હેતુ સામાજિક આંદોલન છે, અને તેથી આપણે હિન્દુ સમાજના પ્રશ્નો જે હાલ દેશભરમાં ચરચાઇ રહ્યા છે તે જોઇ જઇએ. જે હિન્દુ સમાજના પ્રશ્નો છે તે જ આપણા પ્રશ્નો છે, અને તે જોઇ જઇ આપણે તેના પર વિચારણા કરીએ.

બાળલગ્ન

બંધુઓ, બાળલગ્નથી થતાં નુકશાનો સમજાવવાં પડે એવો તે વિષય હવે રહ્યો નથી; છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે,

તેવી સ્પષ્ટ અને દીવા જેવી વાત પણ **અહીં સમજાવવી પડે** તેમ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે માટે ભગીરથ પ્રયત્નો આદરવાની પણ જરૂર પડે તેમ છે. બાળલગ્નથી પરણનાર યુગલની શારીરિક સ્થિતિ નબળી થઇ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ આજે દેશભરમાં થતાં કવખતનાં મૃત્યુઓમાં પણ બાળલગ્નનો મોટો હિસ્સો છે. બાળલગ્ન કરનારનું કદાચિત મૃત્યુ નથી થતું તો પણ તે યુગલ રોગી તેમજ નબળી શારીરિક હાલત તો જરૂર ભોગવતાં હોય છે. નબળાં અને રોગી શરીરવાળાઓની માનસિક સંપત્તિ પણ કુદરતી જ નબળી હોય છે. તેથી તેવાઓમાં સાહસ, શૌર્ય કે મહત્ત્વાકાંક્ષા શી રીતે સંભવે ? જીવનરસ કે સ્ફુર્તિ તો હોય જ કયાંથી ? આ રીતે બાળલગ્નથી પરણનાર યુગલ જીવન-સુખથી વંચિત થાય છે, તેઓથી મહાન્ કાર્યો આરંભી શકાતાં નથી કિંવા પાર પાડી શકાતાં નથી. નબળા માત–પિતાની સંતતિ પણ નબળી જ થાય. બાળમરણનું મોટું પ્રમાણ આજે હિન્દુસ્તા-નમાં છે તે મુખ્યત્વે બાળલગ્નની કુપ્રથાને જ આભારી છે. હિન્દુ-સ્તાનમાં દર વર્ષે **ચોવીશ લાખ બાળમરણનું** પ્રમાણ છે, જ્યારે દુનીયાના બધા દેશોનું બાળમરણનું સરેરાશ પ્રમાણ **બાર લાખથી પણ ઓછું** છે. બાળક જીવે છે તો પણ તે નબળું અને નમાલું જ રહે છે. તે મોટું થાય છે તો પણ તેનામાં ખરી યુવાની તો આવતી જ નથી ! અર્થાત્ આ રીતે આખી ઓલાદ નબળી બનતી આવે છે, અને તેનું પરિણામ આપણા આખા દેશની પ્રજા નબળી થવામાં આવે છે, જે આપણે આજે નજરે જોઇ રહ્યા છીએ.

સ્વામી સત્યદેવને પરદેશમાં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલ કે, "તમે પરદેશી સત્તા માટે આ પ્રમાણે વાતો કરો છો, પણ તેનો પ્રતિકાર કેમ કરતા નથી ? તમારા દેશના યુવાનો શું કરે છે ?" આ પ્રશ્નનો તેમણે એવો જવાબ આપ્યો કે : " અમારા દેશમાં બે જ અવસ્થા છે : એક બાલ્યાવસ્થા અને બીજી વૃદ્ધાવસ્થા. **યુવાવસ્થા** તો છે જ નહિ."

બંધુઓ, છેલ્લી વડી ધારાસભામાં શારદા બીલ પર ચર્ચા કરતાં કર્નલ ગીડનીએ કહ્યું છે કે : "રમતી અને ખેલતી–કુદતી અવસ્થાના સમયે લગ્ન કરી નાંખવાથી કાચી વયે સુવાવડ આવતાં તે માટે કરવાં પડતાં ઓપરેશનોની સંખ્યા હિન્દુસ્તાનમાં એક હોસ્પીટલમાં જેટલી થાય છે તેટલી સંખ્યા આખા ગ્રેટ બ્રીટનમાં બધી મળીને થવા જાય છે."

ડૉ. દેશમુખ કહે છે કે, "સોળ વર્ષની ઉમર પહેલાં કન્યાનું શરીર ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય જ નથી, તેથી નાની ઉમરના લગ્ન કરવાં કે તેને અનુમોદન આપવું તે માણસાઇની ગેરહાજરી બતાવે છે."

રા. મુનશીએ શારદા બીલના સમર્થન માટે મળેલી સભામાં કહ્યું હતું કે, "શારદા બીલ આજે નહિ પણ **પચાસ વર્ષ પહેલાં** પાસ થવું જોઇતું હતું, આજે તો વીસ વર્ષની અંદરની કન્યાના લગ્ન ન કરવાનો કાયદો આવવો જોઇતો હતો."

મુસલમાની રાજ્યકાળ પહેલાંની કોઇ સ્મૃતિમાં બાળલગ્નની વાત જ નથી. સ્વયંવરો થતા હતા તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બાળલગ્નની પ્રથા નહોતી જ.

ધારાસભામાં પં. મોતીલાલ નહેરૂએ કહ્યું છે કે "જો ધર્મશાસ્ત્ર બાળલગ્ન જેવી અયોગ્ય અને નાશકારક રૂઢિનું સમર્થન કરતું હોય તો મારે તેવાં શાસ્ત્ર સાથે નિસ્બત નથી."

'લીબર્ટી' પત્ર કહે છે કે, "જો ધર્મશાસ્ત્ર બાળલગ્નનું સમર્થન કરે તો તે ધર્મશાસ્ત્ર જ નથી."

સર પુરૂષોત્તમદાસ કહે છે કે, "ધર્મશાસ્ત્રમાં બાળલગ્નનું સમર્થન છે જ નહિ."

એક મુસલમાન સભ્યે કહ્યું હતું કે "બાળવયમાં લગ્ન કરી સાસરે મોકલવામાં કૂવે પડવાના તથા શરીર પર ગ્યાસલેટ છાંટી બળી મરવાના દાખલાઓ પરથી પણ આ કુપ્રથાની અયોગ્યતા સમજાતી નથી શું ?"

મહાત્મા ગાંધીજીને સંમતિવયકમિટીના એક સભ્યે લગ્નવય પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે "વરકન્યાના લગ્ન માટે અઢાર અને ચોવીશ વર્ષની વય યોગ્ય હોવાનો મારો અભિપ્રાય છે."

સજ્જનો, તદ્દન સહજ અને સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજાય તેવી વાત છે કે, લગ્ન તો ત્યારે જ થઇ શકે અથવા તો ત્યારેજ કરવાં જોઇએ કે, જ્યારે પરણનાર ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર ઉપાડવાને શક્તિમાન હોય, લગ્નની જવાબદારી સમજતા થયા હોય, સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાને લાયક શરીર–સંપત્તિ હોય. તેર–ચોદ વર્ષની ઉમરની કન્યાની અને સોળ સત્તર વર્ષના છોકરાની વય શું એ માટે યોગ્ય ગણાય ?

કાઠિયાવાડ યુવક પરિષદમાં આ સંબંધે કુમારી બહેન મૃદુલાએ ઠરાવ મૂકતાં જે કહ્યું છે, તે ઘણું જાણવા જોગ થઇ પડશે.

બહેન મૃદુલા કહે છે કે :

(૧) હાલના કાયદા મુજબ ૧૮ વર્ષ પછી કન્યા લાયક ગણાય છે.

(૨) અઢાર વર્ષ પછી જ કન્યાનો શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ સંપૂર્ણતાએ પહોંચી શકે છે.

(૩) પુરૂષની જેમ સ્ત્રીને પણ બધાં જ ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રતા મળવી જોઇએ.

(૪) અને અઢાર વર્ષ પહેલાંનું લગ્ન એ સ્ત્રીત્વના વિકાસની આડે આવનારૂં છે–સ્ત્રીત્વનો ઘાત કરનારૂં છે.

બહેન મૃદુલાએ વિશેષમાં લગ્નવય નક્કી કરવાના અધિકાર સંબંધમાં એમ પણ સંભળાવ્યું કે :

"તમને કુમારિકાઓની લગ્નવય નક્કી કરવાનો શો અધિકાર છે ? યુવકોની લગ્નવય ૨૧ વર્ષની જોઇએ તે તમે નક્કી કરી શકો છો; પણ યુવતીઓની લગ્નવય કેટલી હોવી જોઇએ તે કહેવાનો અધિકાર તમારો નહિ: પણ અમારો છે. અને એટ-

સે જ હું કહું છું, મારી બહેનોને નામે કહું છું કે, ભારતનાં પુનરૂત્થાનમાં તમે સ્ત્રીઓનું સ્થાન રાખવા માગતા હો, તો યુવતીઓની લગ્નવય ૧૮થી નીચે નહિ જ હોવી જોઇએ."

સૌ. સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઇએ પણ તે પરિષદમાં કહ્યું હતું કે:

"મારા મત પ્રમાણે તો ૧૮ વર્ષની ઉમ્મર પણ નાની છે. સભામાં હાજર રહેલા પિતાઓ જાણે છે કે, તેમણે કેટલી દીકરીઓ, બહેનો અને વહુઓ નાની વયનાં લગ્નને કારણે ગુમાવી છે? અત્યારે સ્ત્રીઓનો આત્મા હણાય છે, તેમનું શારીરિક બળ નષ્ટ થઇ ગયું છે, એનું તમને કશું કેમ નથી લાગતું?"

વિશેષમાં તેમણે કહ્યું હતું કે:

'સ્ત્રીઓને નિર્બળ રાખીને તમે આગળ કેવી રીતે વધશો? સ્ત્રીઓને સડતી રાખીને આગળ વધી શકાશે જ નહિ. જેમ, પુરૂષો લગ્ન ક્યારે કરવું, કોની સાથે કરવું અને શા માટે કરવું એ બધું નક્કી કરવાનો અધિકાર ભોગવે છે, તેમ, સ્ત્રીઓને પણ એ બધા અધિકાર હોવા જ જોઇએ. જો તમારે સુખી થવું હોય, આગળ આવવું હોય, દેશને આગળ વધારવો હોય તો સ્ત્રીઓને આ અધિકાર આપવા જ પડશે."

બંધુઓ, આટલા ઉપરથી જો આપને બાળલગ્નના અનિષ્ટ પરિણામોની ખાત્રી થતી હોય અને તે અટકાવવા જરૂર લાગતી હોય તો તે બદીને અટકાવવા અરે, નિર્મૂળ કરવા જે પગલાં લેવાં ઘટે તે લેવાનું અવશ્ય કરશો.

વૃદ્ધલગ્ન

મિત્રો, હવે હું બીજા પ્રશ્ન ઉપર આવું છું, તે પ્રશ્ન વૃદ્ધલગ્ન સબંધી છે. વૃદ્ધલગ્ન તે એક ભયંકર કજોડું અને અસમાન લગ્ન છે. તેમાં છોકરીનું બલિદાન જ અપાય છે. છોકરીને વૈધવ્ય–અવસ્થામાં જાણી જોઇને જ મૂકવા જેવું છે. આવાં દુષ્ટ કામના અનિષ્ટ પરિણામો સમજાવવાની જરૂર હોય જ શાની?

કન્યાવિક્રય

બંધુઓ, ત્રીજો પ્રશ્ન કન્યાવિક્રય સંબંધી છે. કન્યાવિક્રય તે છોકરીનું વેચાણ છે. ગમે તેટલાં દુષ્ટ માતા–પિતા પોતાના ફરજંદનું વેચાણ કરે તે કલ્પનામાં પણ ન આવે તેવી વાત છે. પશુપક્ષીની યોનિમાં પણ પોતાના ફરજંદ માટે પ્રેમ અને ફરજની લાગણી જોવામાં આવે છે. ત્યારે દુઃખનીવાત છે કે, પશુપક્ષીથી પણ ઉતરતી કોટિએ પોતાને મૂકતો મનુષ્ય કન્યાઓનું ક્રૂર વેચાણ આજે કરી રહ્યો છે. આ હકીકત સાથે બીજી આશ્ચર્યની હકીકત તો એ છે કે, કન્યાવિક્રય કે વૃદ્ધલગ્ન જેવાં ભયંકર પાપ આજે સમાજમાં ખુશીથી ચાલી શકે છે. તેવા લગ્નમાં કોઈ મહાજને ભાગ નહિ લેવા કે બ્રાહ્મણોએ ક્રિયા નહિ કરી દેવા કહ્યું નથી. જ્ઞાતિ પંચોનું તેથી રૂંવાડું પણ ફરકયું નથી. વૃદ્ધલગ્ન માટે પંચાવનને બદલે રહી રહીને હાલ કદાચિત પચાસ કે પીસ્તાલીસ વર્ષની ઉમર ઠરાવી હશે, અને કન્યાવિક્રય અટકાવવા માટે સીધો ઉપાય કરવાને બદલે ટૂંકા ક્ષેત્રની સીમા બાંધી હશે. પરંતુ તેનું પરિણામ આજે એકનું બીજું જ થવામાં આવેલું છે. મતલબ કે, વર અને કન્યા માટે ટૂંકું ક્ષેત્ર બનતાં ગમે ત્યાં સંબંધ બાંધવા ફરજ પડે છે, અને તેના પરિણામે આજ ગમે તેવા અસમાન કે અયોગ્ય લગ્નસંબંધો બંધાયા છે અને બંધાય છે.

એક ઉપર બીજી સ્ત્રી

મિત્રો, ચોથો પ્રશ્ન એક ઉપર બીજી સ્ત્રીને લગતો છે; જો કે, હાલ આ પ્રથા બંધ પડતી જાય છે, અને કવચિતજ કોઈ દાખલો બનવા પામે છે. એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનાં કારણોમાં 'છોકરાંની ખોટ' બતાવવામાં આવે છે. છોકરાં થવાં તે દૈવાધીન વાત છે. એક રાજાને ચચ્ચાર રાણીઓ છતાં છોકરાં નહિ થવાનો દાખલો મારી જાણમાં છે. આ વિષે વૈદ્યક અભિપ્રાય એવો છે કે, છોકરાં નહિ થવામાં કારણ રૂપ એંસી ટકા સ્ત્રી કરતાં પુરૂષમાં ખામી હોય છે. છોકરાં થવાં માટે પત્નીનો ભોગ

અપાય છે; એટલે શોકયનું સાલ અસહ્ય ગણાય છે તેવા દુઃખમાં તેને ધકેલવામાં આવે છે. એક ઉપર બીજી સ્ત્રી લાવવી તેમાં એક સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વ અને સ્વમાનનો તેજોવધ રહેલો છે, અને તેમાં પ્રથમ લગ્ન વખતે કરેલ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે. જે સ્ત્રીએ આજીવન પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી આપેલ હોય છે, તેને આવી દારૂણ યાતનામાં મૂકી દેવી, આવાં દુઃખમાં ધકેલવી તે કેટલી ભયંકરતા અને દુષ્ટતા ગણાય ? મિત્રો, સુભાગ્યે, જો કે આ પ્રથા બંધ જેવી જ છે; છતાં આવો એક પણ દાખલો નહિ બનવો જોઇએ તે માટે અવશ્ય ઘટતું કરવું જોઇએ.

ફરજીયાત વૈધવ્ય

બંધુઓ, પાંચમો પ્રશ્ન ફરજીયાત વૈધવ્ય સંબંધે છે. આ દારૂણ પ્રથા સમાજમાં અતિ વ્યાપક રીતે ચાલી રહી છે. આ પ્રથાનું અન્યાયીપણું અને અમાનુષિપણું સમાજના કેટલીક વિચારશીલ વ્યક્તિઓને સમજાયું છે. છતાં હજુ સમાજનો મોટો ભાગ સમજી શક્યો નથી. આ પ્રથાનાં ઘોર અનિષ્ટો અને દારૂણતા માટે શું કહેવું ? શબ્દો ક્યાંથી લાવવાં ? અરે, જે વાસનાને તમે પચાસ કે સાઠ વર્ષે પણ મારી શકતા નથી, જેને માટે ચચ્ચાર વાર પરણવાને તૈયાર થાઓ છો, તે ઉમરે પણ તમને સાથીની જરૂર જણાય છે, તે વાસનાનો તેર તેર, ચૌદ ચૌદ વર્ષની બાલિકા કે અઢાર–વીસ વર્ષની યુવતીઓમાં ક્ષય થઇ જવાની વાત અને યોગી જેવા સંયમી બની જવાનું શી રીતે શક્ય માનો છો ? જો તમને સાઠ વર્ષની ઉમરે પણ સાથીની જરૂર જણાય છે તો, જે કુદરતી રીતે જ પ્રેમમય અને પરાશ્રયી વૃત્તિની છે, આર્થિક રીતે પણ પરાશ્રયી છે, તેવી અબળા જાતિને સાથીની જરૂર તમને કેમ લાગતી નથી ? તેનાથી વસ્ત્ર–અલંકાર પહેરાય નહિ, તેણે તપસ્વી જીવન ગાળવું પડે, તે સામી મળે તો અપશુકન ગણાય, તે સાસરે કે પીયર બોજારૂપ ગણાય, તેના પર પ્રેમ કરનાર કે તેનું આખા સંસારમાં કોઇ જ નહિ ! આમ મનુષ્ય તરીકેના કુલે સ્વાભાવિક હક્કો ખૂંચવી લેવાને પાત્ર ઠરવાનો કોઇ કહેશો કે તેનો ગુન્હો શો ?

મિત્રો, પોતાનો માલીક મરી જતાં એક ગુલામની પણ દશા નહિ થતી હોય તેવી ભયંકર દશા હિન્દુ સમાજની વિધવાની આજે થઇ રહી છે. માથું મુંડાવવું, ખાવું–પીવું–પહેરવું અને ઓઢવું નહિ, વાસનાનો ક્ષય કરવો, અને આખા સંસારમાં તેનું કોઇ નહિ! શું આ પ્રથા યોગ્ય છે? ન્યાય સંગત છે? કુદરતી છે?

બંધુઓ, તમે હિન્દુ અને જૈનધર્મના અનુયાયીઓ ગણાઓ છો, પાણી અને લીલોત્રીની પણ દયા કરો છો, તો તમને આ દયા ઉપજાવવા જેવી વસ્તુ નથી લાગતી? એ તો 'વિધવાઓનો ધર્મ છે' એવો જવાબ આપવામાં આવશે. મનુષ્ય માત્ર માટે સત્ય, ન્યાયનિષ્ઠા, દયા, પરોપકાર, સેવા અને ત્યાગ વગેરે ઘણા ધર્મ છે, પણ તે આ પ્રમાણે બળાત્કારે પળાવાતા નથી. સપ્તપદીની સરખી પ્રતિજ્ઞાઓથી બંધાતી બે વ્યક્તિઓમાં એક વ્યક્તિનો આ ધર્મ અને બીજીનો બીજો ધર્મ એમ કેમ હોઇ શકે?

એક વિધુર થયેલ પંદર દિવસે કે મહીને દિવસે વરઘોડે ચડી જાય છે તેનું કેમ? વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ઉચ્ચ વર્ણમાં થતાં નથી એમ કહેવામાં આવતું હોય તો પુરૂષનો ઉચ્ચ વર્ણમાં સમાવેશ થતો નથી શું? અને તો વિધુર પણ એવા ધર્મ શા મતે ન પાળે? 'શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે' એમ કોઇ કહેવા હિંમત ધરતા હોય તો, તેમને બેધડકપણે કહી શકાય તેમ છે કે, શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું જ નથી. શાસ્ત્રની વાત માગતા હો તો શાસ્ત્ર તો સ્પષ્ટ જ કહે છે કે:

> नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
> पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

અર્થ: પતિ, નાશી ગયેલ હોય, મરી ગયેલ હોય, સાધુ થઇ ગયેલ હોય, નપુંસક હોય કે હલકા વર્તનવાળો થઇ ગયેલ હોય, આ પાંચ આપત્તિ વખતે સ્ત્રી અન્ય પતિ કરી શકે છે.

બંધુઓ, શ્રીરામચંદ્રજીએ તારાનું સુગ્રીવ સાથે અને મંદોદરીનું વિભીષણ સાથે પુનર્લગ્ન કરાવ્યું હતું. નળની ભાળ નહિ લાગતાં દમયન્તીનો પુનઃસ્વયંવર રચાયો હતો. જેઓ આવી

બાબતો માટે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો આગળ ધરે છે, તેમને એમ પૂછવું યોગ્ય લાગે છે કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે તમારું કેટલું વર્તન છે? શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ તમારું જીવન જીવો છો? શાસ્ત્રમાં ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા છે, તેનું પાલન તમારા જીવનમાં રંચમાત્ર છે? જો તેમ ન હોય તો આ બાબતમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કયા અધિકારે બતાવી શકો વારૂ?

મિત્રો, જો હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ કોમમાં પુનર્લગ્ન માટે નિષેધ હોય તો, બાવીશ કરોડ હિન્દુઓમાં માત્ર બ્રાહ્મણ, વાણીઆ અને રજપૂત એ ત્રણે કોમમાં આ પ્રથા છે તેને બદલે સમસ્ત હિન્દુ કોમમાં હોત; પરંતુ આ ત્રણ કોમ સિવાય બધી હિન્દુ કોમમાં પુનર્લગ્નની છૂટ છે. તે જ બતાવે છે કે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ કોમમાં આ છૂટ છે જ. માત્ર પોતાને ઉંચી માની લીધેલ કોમોએ જ મિથ્યા દંભમાં તણાઇ જઇને આ અમાનુષી પ્રથા વ્હોરી લીધી છે અને નભાવ્યે જાય છે.

મિત્રો, આ કુપ્રથાના અકુદરતીપણાએ શું શું અનિષ્ટો નથી નીપજાવ્યાં? **મંગળા અયસા બની, લલિતા મરિયમ બની.** અરે, આવા અસંખ્ય કિસ્સાઓ બન્યે જાય છે. કલકત્તાની વેશ્યાઓનો મોટો ભાગ હિન્દુ વિધવાઓનો જ કહેવાય છે.

આ કુપ્રથાના પરિણામે કેટલા ગર્ભપાતો થાય છે, કેટલી બાળહત્યાઓ થાય છે, તેના સાચા આંકડાઓ મળે તો જ હિન્દુસમાજના આ પાપનું કંઇક માપ કાઢી શકાય.

આ સંબંધે એક લેખકના થોડા ફકરાઓ વંચાવ્યા વગર રહી શકાય તેમ નથી. 'સૌરાષ્ટ્ર'માં 'વૈધવ્યના વિલાપ,' એ શિર્ષક તળે લખે છે કે:

"આપણા સમાજમાં ધર્મને નામે, શાસ્ત્રને નામે, ત્યાગને નામે, અને પરાપૂર્વની સંસ્કૃતિને નામે અનેક નીતિ-નિયમનો અને માન્યતાનો આજે અનિષ્ટ બદીઓ રૂપે. હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુસમાજના નાશની નોબતો વગાડી રહી છે. એ અનિષ્ટ બદીઓને લીધે સમાજમાં સડો પેઠો છે, ને તેમાંથી અસહ્ય

બદબો ફેલાઇ રહી છે. એ અનિષ્ટ રૂઢિઓની દાનવ સેનામાંથી સૌથી વિશેષ ભીષણ દાનવ તે શાસ્ત્રના નામે આચરાતાં બાળ-લગ્ન અને શાસ્ત્રના નામે વિધવાઓના પુનર્લગ્ન સામે મૂકાતો પ્રતિબંધ છે."

મિત્રો, તે લેખક આગળ વધતાં લખે છે કે, "અભાગિની હિન્દુ વિધવાઓ ફરજીયાત વૈધવ્યના પાલન અર્થે થાય તેટલું દેહદમન કરતી આવે છે, પળાય તેટલો સંયમ પાળતી આવે છે. પરંતુ ફરજીયાત વૈધવ્યપાલન એટલે પામર માનવીઓનું અગાધ શક્તિશાળી કુદરત સામેનું પ્રચંડ યુદ્ધ. એ યુદ્ધ જ અશકય છે, અને શકય હોય તો તેનું પારણામ કુદરતનો વિજય અને માનવીની હાર છે, અને એટલે જ ફરજીયાત વૈધવ્યપાલન એ અશક્ય વસ્તુ છે.

"છતાં ય આપણે તો એ અભાગિની વિધવા પાસે ફરજીયાત વૈધવ્ય પળાવવાં છે. અને એનાં પરિણામ શાં આવે છે? વૈધવ્ય નહિ પાળી શકવાને લીધે, કુદરતી લાગણીઓને રોકી નહિ શકવાને લીધે દર વર્ષે ફરજ્યાત વૈધવ્ય પળાવવા મથતી બધી જ્ઞાતિઓ-માંથી સંખ્યાબંધ વિધવાઓ કોઇ હલકા અને અસંસ્કારી માણ-સોની સાથે દેશ–પરદેશ નાશી છૂટે છે; કેટલી યે ગુંડાઓને હાથ પડી પરધર્મીઓનાં ઘર ભરે છે; તો કેટલી યે મુંબાઈ, દિલ્હી કે કલકત્તાના વેસ્યાબજારમાં બેસી **વેશ્યાજીવન ગાળે છે!** અને જે વિધવાઓ આવી રીતે નાશી છૂટવાને અસમર્થ નીવડે છે, તેઓ છૂપા અનાચાર સેવે છે! ગર્ભ રહી જતાં ગર્ભપાત અને નહિ તો આત્મહત્યા કરે છે. આવા આત્મઘાતના કિસ્સાઓ કોઇ એક બે જ નહિ; પરંતુ દરવર્ષે વધુને વધુ સંખ્યામાં બનતા જાય છે.

"હિન્દુ સમાજના ફજીરયાત વૈધવ્યપાલનના ફલ સ્વરૂપ આ અધોગતિનું ચિત્ર એ કોઈ કલ્પના–ચિત્ર નથી, તે સાચી વસ્તુનું, કલ્પનાના એક પણ રંગ વિનાનું, હુબહુ સત્યચિત્ર છે, તે બતા-વવા નીચેની એક જ નક્કર વસ્તુ બસ થઇ પડશે. અમદાવાદમાં

મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ નામની એક સંસ્થા છે. એ અનાથાશ્રમની સાથે એક પ્રસુતિગૃહ છે. એ અનાથાશ્રમનો ૧૯૨૭નો અહેવાલ કહે છે કે, અહેવાલના એ વર્ષમાં એ અનાથાશ્રમના પ્રસૂતિગૃહનો ૫૯ બહેનોએ લાભ લીધો છે. આ ૫૯ બહેનો કોણ? ખાસ કરીને ઉચ્ચવર્ણની, ખાનદાન કુટુંબની વિધવા બહેનો જ. અને એ બહેનોમાંનો મોટો ભાગ, જ્યારે કોઇ દુર્ભાગી ઘડીની ભૂલના પરિણામે ગર્ભ રહ્યા પછી તે પાપને સંતાડવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નિવડયો હશે ત્યારે જ ત્યાં ગયો હશે.

"અમદાવાદના આ અનાથાશ્રમનો અહેવાલ જરા વધારે ઝીણવટથી જોઇએ. એ જોતાં જણાય છે કે, વિધવાઓનું પ્રસૂતિગૃહ એ તેની કરૂણકથા તો પાશેરામાં પહેલી પુણી જ છે. એ પ્રસૂતિગૃહ ઉપરાંત એ આશ્રમમાં એક બાલગૃહ છે. તેમાંનાં ધાવણાં બાળકોનું પ્રમાણ એ તો ખૂબ ચોંકાવનારી વસ્તુ છે. આશ્રમના અહેવાલમાં ધાવણાં બાળકોનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:

૬૪ ગયા વર્ષ આખરે નવાં આવ્યાં.

૪૪ વિધવાશ્રમોમાં જન્મ્યાં.

૪ બહારની વિધવાઓ મૂકી ગઇ.

૩ ફોન્ડલીંગ બોકસમાં મૂકી ગયું.

૧ આશ્રમના ઓટલા પરથી હાથ આવ્યું.

૪ પોલીસને હાથ પડયાં.

'આમ એ એક જ વર્ષમાં કુલ ૧૨૫ ધાવણાં બાળકો એ આશ્રમમાં આવ્યાં.

"દક્ષિણના પંઢરપુરના અનાથાશ્રમમાં તો દર વર્ષે એ કરતાં ય વધારે ધાવણાં બાળકો આવે છે. અને હિન્દભરમાં આવાં અનેક આશ્રમોમાં મળીને દર વર્ષે કેટલી મોટી સંખ્યામાં ધાવણાં બાળકો મૂકાતાં હશે? આ બધાં અનાથ, ધાવણાં ને જન્મીને તરત જ ત્યજાયેલાં બાળકો કોના હશે? એને કોણે તજ્યાં? શા માટે તજ્યાં?

"એ બધાં બાળકો અભાગિની હિન્દુ વિધવાનાં છે. અભાગિની હિન્દુ વિધવા પોતાને હજી હિન્દુ સમાજમાં રહેવું છે એટલા માટે, પોતાની શરમ છૂપાવવા, છાની માની, મૂંગી મૂંગી, પોતાના એ બાળકને આવા આશ્રમમાં મૂકી જાય છે. અને એ જન્મતાં જ ત્યજાયેલું બાળક નમાયું બની, કોઇ પરાયાંની દયાથી પોષાતું મોટું થાય છે. કુદરત હિન્દુ સમાજની આ આખી શરમકથા જોયા કરે છે અને જાણે કહ્યા કરે છે: "

'ધર્મને નામે, શાસ્ત્રને નામે, ત્યાગની મહત્તાને નામે અને પરાપૂર્વની પરંપરાઓની રક્ષાને નામે, વિધવાઓ પાસે ફરજીયાત વૈધવ્ય પળાવનારાઓ, વિધવાના પુનર્લગ્નનો નિષેધ પોકારનારાઓ, વૈધવ્યમાં સૌભાગ્ય કરતાં વધુ વિમળતાનું દર્શન કરનારાઓ, વૈધવ્યને હિન્દુ ધર્મની શોભા માનનારાઓ, આ બધા અનાથ બાળકો એ તમારા જ અત્યાચારનું પરિણામ છે. આવા અત્યાચારના પરિણામે તમારો નાશ જ નિર્માયો છે.

"ફરજીયાત વૈધવ્યનાં ફલસ્વરૂપ આ બધું તો આપણા આશ્રમો અને અનાથાશ્રમોનું પ્રકટ-ગુપ્ત રાખી ન શકાય એવું-રીતસર નોંધાયેલું-દફતર છે. પણ એ કરતાં કયાંય મોટું દફતર તો અણનોંધાયલું પડ્યું છે. તે દફતર અનેક ખાનદાન ગૃહોના ખૂણે, અનેક અજાણ્યા સ્થળોએ, અનેક ઉકરડાઓમાં અને તીર્થધામોમાં છૂપાયેલું પડયું છે. એ બધામાં—આપણા ઉકરડાઓમાં કે ધરતીમાં—બાલદેહો ભંડારાઇ જાય છે. અનેક અર્ધવિકસ્યા કે પૂરા માસે પ્રસવેલા બાલદેહો એમની વિધવા માતાઓના હાથે આપણી પતિતપાવની સરયુ, નર્મદા કે ગંગા—જમનાના જલપ્રવાહમાં પધરાવાઇ રહ્યા છે. આવા ભોંયમાં ભંડારેલા અને જળમાં પધરાવેલા બાલદેહોનાં ફૂલો ઉપર ઇશ્વર અમી વર્ષાવીને એ બધાને સજીવન કરે તો ? તો કદાચ એની સંખ્યા આપણા આજના જીવંત હિન્દુઓ કરતાં વધી જાય. આટલો છૂપો માનવસંહાર આજે એ ફરજયાત વૈધવ્યને પરિણામે થઇ રહ્યો છે.

"આ બધી અનર્થની પરંપરા આપણને શું સૂચવે છે? આપણા પુરૂષોની—નઠીઆદી નૃળાજીઓ અને શિહોરી વિઠ્ઠલ-

જીઓની–પચાસ પંચાવન વર્ષની વયે પણ વાસના નથી મરી: એટલે તેમને એ અવસ્થાએ પણ બીજું, ત્રીજું કે ચોથું લગ્ન કરવું છે. આપણા નડીઆદી મણીલાલોને પોતાના બાર તેર વર્ષના ક્ષયરોગી પુત્રોને એક પત્ની હયાત હોવા છતાં બીજી પત્નીઓ પરણાવવી છે, અને લગ્ન પછી મહિને જ દિવસે ક્ષય તેમનો સંપૂર્ણ ભક્ષ કરી જાય ત્યારે એ બાળાઓને જીન્દગી સુધી ફરજ્યાત વૈધવ્ય પળાવવું છે. પણ એ નહિ ચાલે, આજના યુગમાં એ નહિ ચાલે. આજનો યુગ, આજનો જુવાન એ સાંખી નહિ લ્યે. સ્ત્રીઓને પણ હૃદય છે, લાગણી છે, વિકારો છે, વાસનાઓ છે, અને સ્ત્રી પણ માનવ છે. તે વસ્તુ છુપાવી છુપી રહી શકે તેવી નથી. અને હવે આજનો સમાજ, ધર્મને કે નીતિને નામે, એ પાખંડ, એ દંભ, એ અત્યાચાર જારી રાખવા માગતો જ નથી. આજનો હિન્દુ સમાજ વિધવાને માનવ સમજી, તેની તમામ માનવ-લાગણીઓને આદર આપવા ઇચ્છે છે. એટલે આજે પુર્નલગ્ન અનિવાર્ય વસ્તુ છે અને જન્મારાઓ થયાં અનેક અત્યાચારો સહી રહેલું, આપણું મૂર્તિમંત વૈધવ્ય પણ જગતની સમક્ષ ઉભીને એમ જ કહી રહ્યું છે કે, **હિન્દુ સમાજ, તું શું જવાબ આપે છે?**

બંધુઓ, જે મહાવીરના તમે અનુયાયી ગણાઓ છો, તે મહાવીરે ધર્મનિમિત્ત યજ્ઞમાં થતી પશુ હિંસા અટકાવી, અને તે પ્રબળ અહિંસાની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલ અહિંસાનાં રજકણો આજે પચીશસો વર્ષ પસાર થવા છતાં જૈન તરીકે તમારામાં જળવાઇ રહ્યાં છે. આ જબરદસ્ત અહિંસાના માર્ગના અનુયાયીઓ તે મહાવીરે આચરી બતાવેલ માર્ગનું અનુસરણ નહિ કરે? તેણે ધર્મનાં નામે ચાલતી પશુહિંસા અટકાવી, તો તમે ધર્મના નામથી ચાલતી આ સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યા નહિ અટકાવો?

વિશ્વવંદ્ય મહાત્માજી આ સંબંધમાં શું કહે છે તે આપના જાણવામાં હશેજ. તેઓ બાળવિધવાઓને ઉત્તેજન આપીને, સમજાવીને પરણાવી દેવા તેમના વાલીઓ તથા લાગતા-વળગતાઓને

કહે છે. યુવાન વિધવાઓને પરણવાની છૂટ આપે છે. મદ્રાસમાં કોલેજીઅનોની સભામાં તેમને બાલવિધવાઓને પરણવા તેમણે ભલામણ કરી હતી. પુર્નલગ્નની વ્યવસ્થા કરી આપવા માટે દયાનાં મંડળો ઉભાં કરવાનું પણ '**નવજીવન**'માં લખ્યું હતું.

કલકત્તા કોંગ્રેસ વખતે ગૂજરાતી સ્ત્રીમંડળે પૂજ્ય કસ્તુરબાના પ્રમુખપણા નીચે આ બાબતનો ઠરાવ કર્યો હતો, તે આ પ્રમાણે છેઃ

"બાલ વિધવા કે યુવાન વિધવા ફરી પરણે તે પાપ કે અનીતિ નથી. ફરી તેને પરણવાનો હક્ક છે"

મિત્રો, આ પ્રશ્ન ઘણા લંબાણથી રજૂ કરી મેં આપનો વધુ સમય લીધો છે, તેનું કારણ સર્વ પ્રશ્નોમાં આ પ્રશ્ન એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. ન્યાય, દયા અને મનુષ્યત્વના નામે હું આપને અપીલ કરૂં છું કે વિધવાઓ ઉપર ગુજરતા આ અત્યાચાર અને સીતમ સબંધી ગંભીર અને શાંત, પરંતુ દયાભરી અને ન્યાયપુરઃસર વિચારણા આ પરિષદમાં આપ કરો. આ સંબંધમાં સ્વ. પુરૂષોત્તમ માવજીભાઇનો અભિપ્રાય એમ હતો કે ત્રીસ વરસની નછોરવી વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ આપવી. આપણા બીજા બંધુ ઝવેરી દુર્લભજીભાઇનો એવી જાતનો અભિપ્રાય છે કે વિધુર વિધવા સાથે જ લગ્ન કરે. બંધુઓ આ કે તે રીતે આપણા બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા બંધુઓએ મળી આ પ્રશ્ન માટે હવે કશી પણ ઢીલ વગર રસ્તો કાઢવો જોઇએ. આ પ્રશ્ન આ ક્ષણે જ નીકાલ માગી રહ્યો છે.

ક્ષેત્રસંકુચિતતા

મિત્રો, છટ્ઠો પ્રશ્ન ક્ષેત્રસંકુચિતતા અને વારસા હિસ્સા સંબંધી છે. સમાન રહેણી–કહેણી, આચાર–વિચાર અને ધર્મ હોય તો, ત્યાં આપણે શા માટે કન્યાવ્યવહાર નહિ કરવો? લગ્ન સંબંધ માટે **समान शील व्यसनेषु सख्यम्** એ નિયમ છે. તેવી સ્થિતિ હોય છતાં લગ્ન ન થઇ શકે તેનું કારણ શું? પિતા મુંબાઇ, કરાંચી, કલકત્તા કે રંગુન રહે અને તેવા વાતાવરણમાં પુત્રીને ઉછેરવામાં આવે અને પછી જ્ઞાતિબંધનના

કારણથી છોકરીને તદ્દન જુદા જ વાતાવરણમાં અને જુદા જ પ્રદેશ અને જીવનમાં ફેંકી દેવી તે શું યોગ્ય છે? તે આપણા હૃદયને ખળભળાવી મૂકે તેવી વાત નથી?

આપ એવા ખ્યાલ ઉપર નહિ ઉતરી પડશો કે હું સમાજ વ્યવસ્થા તોડી નાંખવાના વિચાર દર્શાવી રહ્યો છું. પરંતુ મારો કહેવાનો આશય એ છે કે, આ અસંખ્ય, કૃત્રિમ ભાગો ઉત્પન્ન થયા છે અને છોકરીઓને યોગ્ય કે અયોગ્ય સ્થળે ફેંકી દેવાનું કરીએ છીએ તેને બદલે સમાન આચાર–વિચારવાળાં છતાં જે અત્યારે અસંખ્ય ટુકડાઓમાં વહેંચાઇ ગયેલ છે તેઓની એક જ કુદરતી જ્ઞાતિ શા માટે ન કરવી? અર્થાત્ ' રોટી વ્યવહાર ત્યાં બેટી વ્યવહાર "ના સાચા નિયમે એક જ્ઞાતિ કે મંડળ કેમ ન કરવું?

મિત્રો, આપણે રૂઢિઓના અને પ્રથાના એટલા બધા ગુલામ બની ગયાં છીએ, વિચારશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિમાં એટલા શૂન્ય બની ગયા છીએ કે, સહજ અને કુદરતી પ્રેમનો, લાગણીનો, ફરજનો અને નીતિનો ભોગ આપી રહ્યા છીએ, તેનો ખ્યાલ સુદ્ધાં આપણને આવવા પામતો નથી. કુદરતી રીતે હૃદયને આઘાત પહોંચતો હોય તો તે પણ પશુની જેમ વેઠી લઇએ છીએ. આ કુપ્રથાનાં થોડાક વધારે દાખલાઓ રજૂ કરૂં: આપણા કરતાં રજપુતમાં અને તેમાં પણ રાજ્યકુટુંબોમાં આ જાતના કિસ્સાઓ વધુ બને છે. ઝાલાવાડની કન્યા કાશ્મીરમાં અપાય, ગોહિલવાડની કન્યા મારવાડમાં અપાય, પંજાબની કાઠિયાવાડમાં અપાય અને મદ્રાસની ઝાલાવાડમાં અપાય. આ રાજ્યકુટુંબોનો પ્રાંત જુદો, ભાષા જુદી, પહેરવેશ જુદો અને એવા અનેક તફાવતો હોવા છતાં જાતના નામે આમ વ્યવહાર થાય છે! કન્યાને સારૂં નરસું લાગી શકે છે, તેને પણ બુદ્ધિ કે હૃદય હોય છે તે તો, આપણે પ્રથાની ગુલામીથી જોવાનું કે વિચારવાનું બંધ જ કર્યું છે! નહિતર, તદ્દન અપરિચિત અને દૂરનો પ્રાંત કે જ્યાં ભાષા અને પહેરવેશ પણ જુદો હોય

ત્યાં કન્યા આપી જ કેમ શકાય ? કન્યાને કાળા પાણીએ મોકલવા જેવી આ પ્રથા શું તમને નથી લાગતી ? કાશીની કન્યા વડનગરમાં આવી, સુરતની કન્યા કાશી ગઇ, તેવા મારા નાગર સંબંધીઓમાં બનેલા દાખલાઓ છે. એક બીજાની ભાષા અને પહેરવેશ જુદાં, છતાં તેમની વચ્ચે લગ્ન સંબંધ જેવો જીવનભરનો સંબંધ બાંધે તેવી જડતા, બુદ્ધિશૂન્યતા અને હૃદયશૂન્યતાનો જોટો હિન્દુસ્તાન સિવાય દુનિયામાં બીજે નહિ મળે.

બંધુઓ, બીજી એક વિચિત્ર હકીકત કહું અને તે વારસા-હિસ્સા સંબંધના કાયદાની છે. એક મારા ઓળખીતા ગૃહસ્થ કે જેઓ સાધારણ રીતે શ્રીમંત હતા, તેમનું અવસાન થતાં, તેમને પુત્ર નહિ હોવાથી, તે ગૃહસ્થના ભાઇઓએ તેમની મિલકત પર ટાંચ મૂકાવી, તે એમ કહીને કે 'બાઈ મિલકત ઉડાવી દે, ગેરવ્યવસ્થા કરે વગેરે.' હવે ટાંચ મૂકાવનાર ભાઇઓ જુદા હતા, તેમનાં ઘર અને વ્યાપાર જુદાં હતાં, મિલકત પર ટાંચ પડી અને બાઇની સ્થિતિ શોચનીય થઇ પડી. આ પ્રકારના દાખલાઓ આપના જોવા-જાણવામાં પણ ઘણા આવેલા હશે જ. પોતાના પતિની મિલકતની વારસ પત્ની નહિ અને પિતરાઇઓ વારસ થાય તે કાયદો **અન્યાયી નથી ? અમાનુષી નથી ?** આ અમાનુષી કાયદાનો પણ આપણે પ્રતિકાર કરવો જોઇએ.

ખોટાં ખરચો

સાતમો પ્રશ્ન ખોટાં ખરચો વિષેનો છે.

મિત્રો, મરણ, શીમંત અને લગ્નપ્રસંગોએ જ્ઞાતિજમણો કરવામાં આપણે મોટો ખર્ચ કરી નાંખીએ છીએ. ખરી રીતે કહીએ તો, આપણી પાસે સાચી આવકનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં છે. આજે આપણી પાસે સાચો ઉદ્યોગ રહ્યો નથી. મોંઘવારી અને દેખાદેખીથી જીવન ઘણું મોઘું થઇ ગયું છે, તેમાં આવાં ખર્ચો આપણને પોસાઇ શકે તેમ નથી, પોસાઇ શકાતાં નથી એવો આપણો અનુભવ છે; છતાં પ્રતિષ્ઠાના બાહુથી આ પ્રથાએ

ફરજીયાત રૂપ પકડેલું છે, અને તેથી ખર્ચ કરવો પડે છે, અથવા તો કરીએ છીએ. હવે મરણ તથા શીમંત પ્રસંગના ખર્ચો જો કે બંધ થયા છે—કવચિત જ થાય છે, પણ લગ્નપ્રસંગમાં ખર્ચ થાય છે, અને તેનું પ્રમાણ વધ્યું છે. જમણ અને કપડાં પછવાડે મોટા અને ખોટા ખર્ચ કરવાને બદલે **સીધન તરીકે તે રકમ** વ્યાજે મૂકવામાં આવે તો તે ડહાપણ ભરેલો માગ ગણાશે. ખોટી વાહવાહમાં પૈસા ખર્ચી નાંખી તંગી અને મુશ્કેલીના માર્ગમ. જઇ પડવા કરતાં આ રીત ગ્રહણ કરવાથી વ્યાજે મૂકેલી રકમ ખરા સમયે જવાબ આપશે. ખોટા ખર્ચો કર્યાના કેટલાય કરૂણા-જનક દાખલાઓ જોવામાં આવે છે, તેનો પ્રતિકાર આ રીત ગ્રહણ કરવામાં રહેલો છે. ખોટા ખર્ચોથી શ્રીમંત ગણાતા ગૃહસ્થો નબળા પડયા છે, સામાન્ય માણસો મુશ્કેલીમાં આવ્યા છે. આ વિષેનો અનુભવ ઓછો વધતો આપ સૌને અવશ્ય હશે જ. આપણી સ્થિતિ અને સંજોગ તપાસીને જરૂરી ફેરફાર આ પ્રથામાં કરવાની જરૂર છે.

પ્રચલિત સંપ્રદાયો

આઠમો પ્રશ્ન પ્રચલિત સંપ્રદાયો સંબંધી છે.

બંધુઓ, આ ભારતવર્ષ આજે અસંખ્ય જ્ઞાતિઓના ભેદોથી એક તો છલકાઇ રહ્યો છે, તેમાં કેમ જાણે કંઇ અધુરૂં રહેવા પામ્યું હોય એમ ધાર્મિક કારણો વળી તડાઓમાં વધારો કરી રહ્યા છે. થોડાં વર્ષો અગાઉ ઝાલાવાડમાં સ્થાનકવાસી અને દેરાવાસી કોમ વચ્ચે પરસ્પર બેટીવ્યવહાર ચાલુ હતો, તે ધાર્મિક કારણથી જ તૂટયો. આવી જ હાલત હાલમાં ભાવનગરમાં જૈનો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે પ્રવર્તી રહી છે. આખા દેશમાં આ જાતની સ્થિતિ છે. 'ભૈયન બાર અને ચોકા તેર' તે હાલત છે. ધર્મના કારણથી સમાજને છિન્નભિન્ન અને વિભક્ત કરી નાંખીએ છીએ અને છિન્નભિન્નતાના મોટા નુકશાનો ખમી રહ્યા છીએ. આ નુકશાન અટકાવવું જોઇએ કે કેમ? આ માટે આ પ્રશ્ન પર પૂરો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

બંધુઓ, હું પૂછું છું કે, ધર્મ એકત્ર કરે કે વિભક્ત કરે ? ધર્મ પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવ વધારે કે કલેશ કરાવે અને ભ્રાતૃભાવ તોડે ? જે ધર્મ એકત્ર કરવાને બદલે વિભક્ત કરતો હોય, તો તે ધર્મ જ નથી. જો ધર્મ ભ્રાતૃભાવ વધારવાને બદલે તેને તોડતો જ હોય તો મને કહેવા દ્યો કે તે ધર્મ જ નથી. દુનીયાનાં બધાં ધર્મોનાં શાસ્ત્રોના ફરમાનો તપાસો તો માલૂમ પડી આવશે **કે તે એક જ છે—જુદાં નથી.**

સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, ભૂતદયા, સેવા, કર્તવ્ય અને આત્મત્યાગ વગેરે બધાં ધર્મનાં ફરમાનો છે.

મિત્રો, જગતમાં ઇશ્વરના અવતારો થયા છે તે આ તત્ત્વોના ફેલાવા અર્થે જ. જ્યારે જ્યારે જગતમાં આ તત્ત્વો ઓછાં થઇ જાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ ભયમાં આવી પડે છે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં જેમ ઉચ્ચાર્યું છે તેમ:

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे.

અર્થાત ધર્મની પુનઃસ્થાપના અર્થે કુદરત આ અવતારો પેદા કરે છે.

બંધુઓ, આ તત્ત્વોના પ્રચાર અર્થે જ્યારે ઇશ્વરાવતારો અને મહાપુરૂષો ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો છે, ત્યારે ધર્મના નામે હિંસા કે કલેશો કેમ થાય, ? છતાં થવા પામે છે તેનાં કારણો વિચારવાની અતિ અગત્ય છે. આ પ્રશ્ન સંબંધી કંઇક વિચાર કરતાં જણાઇ આવે છે કે, મૂળ પુરૂષનો જે આશય હોય છે, જે ભાવના હોય છે, તેને સિદ્ધ કરી શકે તેવા તેના પછીના અનુયાયીઓ થઇ શક્યા નહિ, તેઓએ મૂળ પુરૂષના નામની દુકાન માંડી અને તે ધર્મગુરૂઓની દુકાનદારીએ ધર્મને બદલે અધર્મ ફેલાવી મૂકયો. આ ધર્મની દુકાનદારી માંડી બેઠેલા કહેવાતા ધર્મગુરૂઓથી જગતમાં કયાં કયાં અનિષ્ટો અને અનર્થો નથી થયાં તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જે ક્રાઇસ્ટે કહ્યું છે " એક ગાલપર તમાચો મારે તો બીજો ધર." તે જ ક્રાઇસ્ટના અનુયાયીઓએ ધર્મને નામે મનુષ્યોને જીવતા બાળી મૂકવાની ભઠ્ઠીઓ રાખી હતી. બૌદ્ધ

અને વેદધર્મીઓના ધર્મના કારણથી અસંખ્ય વધો થવા પામ્યા છે. ધર્મના નામે ઘણી કત્લો થઇ છે. અરે, આજે પણ તે ચાલુ જ છે. મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા તેનો આજસુધીનો ઇતિહાસ આ સંબંધે જાણીતો છે. છેલ્લાં હુલ્લડો તે નજર આગળનો જ દાખલો છે. ધર્મનાં નામે થતો આ અધર્મ પશ્ચિમની પ્રજા જોઇ શકી અને પોપલીલા ઉડાવી દીધી. દરેક દરેક પ્રગતિમાન્ રાષ્ટ્રને આમ કરવું જ પડે છે. છેલ્લા છેલ્લામાં તુર્કીએ પણ તેમ જ કર્યું, કહો કે પ્રગતિ સાધવા માટે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી. આપણા દેશની હાલત પણ તે જ છે. આપણા દેશની પોપશાહી પ્રગતિના બધા માર્ગ રોકીને બેસી ગઇ છે પ્રજાનું માનસ એવું વિચિત્ર બનાવી દીધું છે કે, તે બાળલગ્ન જેવી નાશકારક પ્રથાને ધર્મ સમજે છે. ફરજ્યાત વૈધવ્ય જેવી અમાનુષી પ્રથાને નીતિ સમજે છે. કલકત્તામાં કાલી માતાના મંદિરમાં તેમ જ ઘણાં મંદિરોમાં આજે ધર્મના નામે ઘોર પશુહિંસા ચાલી રહી છે. બહુ વિચિત્ર પ્રકારની માન્યતાઓ ધર્મના નામે દાખલ થઇ છે. પરિણામે આજે હિન્દુસ્તાનનો મનુષ્ય મનુષ્ય રહ્યો નથી! ધર્મશાસ્ત્રોનાં મુખ્ય ફરમાનો—અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ભૂતદયા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, આત્મભોગ, વગેરે છે. તેમને જીવનમાં ઉતારવાને બદલે દ્વૈત અને અદ્વૈત તેમ જ જડ અને ચેતનની ચર્ચાઓમાં તે રોકાઇ રહ્યો છે. તેમ જ બાહ્ય ક્રિયાઓ જેવી કે, સ્નાન—અસ્નાન, ટીલાં—ટપકાં અને બહુ તો પૂજા, અનુષ્ઠાન કે ઉપવાસમાં ધર્મની સમાપ્તિ તે માની બેઠેલ છે! પરિણામે દેશવાસીઓનાં માનસ અને ચારિત્ર્ય આજે સાચા મનુષ્યને લાયક રહ્યાં નથી. આ વિચિત્ર માનસનાં કારણથી જ કરોડો રૂપિયા ધર્મને નામે આપે છે અને તેનો ઉપયોગ મંદિરો, મઠો અને મહંતોમાં થાય છે. ત્યાં કાં તો આ રૂપિયા નિરર્થક પડ્યા રહે છે અગર ખર્ચાય છે તો નિરર્થક જેવી બાબતોમાં અથવા ધર્મગુરૂઓના વિલાસોમાં ખર્ચાય છે; જ્યારે દેશના અપંગ, અનાથ, પીડીત કે બેકાર માટે કોઇ ઠેકાણું નથી, કેળવણી, દવાખાનાં, અનાથાશ્રમ કે વ્યાયામશાળાઓ

નાણાંને માટે મુશ્કેલી વેઠે છે, જળસંકટ, હિમસંકટ કે દુષ્કાળસંકટ જેવાં કોઇ પણ સંકટોમાં મદદ મળતી નથી, આ સ્થિતિ છે. આપણા સંપ્રદાયોના ધર્માદાના કરોડો રૂપિયાનો આવાં સાચાં ધર્માદાનાં કાર્યમાં ઉપયોગ થતો નથી. જૈનોનો મુખ્ય ધર્મ અહિંસા છે, અને કરોડો રૂપિયા ધર્માદાખાતાઓમાં છે, છતાં વાંદરા કે કુત્તાંના કસાઇખાનામાંની થતી કત્લને તેને લાગી વળગી શકતું નથી. જૈનો જ માત્ર નહિ, વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ તેમ જ બધા સંપ્રદાયોની આ જ હાલત છે.

સજ્જનો, આટલા ઉપરથી હું જે કહેવા માગું છું તે એ જ છે કે, જેને તમે હાલ 'ધર્મ' માની બેઠા છો, તે સાચો ધર્મ નથી. 'ધર્મ' તે આચરવાનો વિષય છે અને તે સત્ય, ન્યાયનિષ્ઠા, અહિંસા, સેવા અને આત્મભોગ વગેરે છે: તેથી બીજું કે વધુ શિક્ષણ ધર્મનું છે જ નહિ. સત્કર્મ કે સારાં કામો તે ઇશ્વરનું અનુષ્ઠાન છે. જો સારાં કામો કર્યાં નહિ હોય તો ઇશ્વરનું અનુષ્ઠાન કરવાથી તે પ્રસન્ન થઇ જાય તેવો ઇશ્વર ભોળો નથી. ઇશ્વરને પોતાની દૈહિક પૂજાની જરૂર જ ન હોય. તેણે કહેલ ફરમાન, સત્ય, પ્રેમ, સેવા વગેરેને આપણે જીવનમાં ઉતારીએ તે જ **તેની પૂજા છે.** અને તેથી જ મહાત્મા ગાંધીજી 'ગરીબની સેવા તે ઇશ્વર સેવા છે, સત્યનીષ્ઠા તે ઇશ્વરનીષ્ઠા જ છે.' એમ કહે છે.

આ ઉપરથી હું એ જ કહેવા માગું છું કે, દુનિયાના પ્રગતિમાન રાષ્ટ્રના માર્ગે આપ પણ પોપરાજ્યોમાંથી મુક્ત થાઓ. અને સદ વિવેક અને સદબુદ્ધિ કહે **તે જ રીતે જીવન જીવો.** ધર્મના નામથી હવે ટુકડા પાડતા બંધ થાઓ: ટુકડા પડયા હોય તો તેમને સાંધી લો અને બીજાં તુકરાનો જે ખમી રહ્યા છો તેમાંથી પણ મુક્ત થાઓ.

મિત્રો, હવે તો દેશે પોપરાજ્યમાંથી મુક્ત થવું જ જોઇએ અને તેને સ્થાને ધર્મરાજ્ય સ્થાપન કરવું જોઇએ: સમાજ અને રાષ્ટ્રને હિતકર અને કલ્યાણકર થઇ પડે તેવી સુધારણા

કાલની સ્થિતિમાં કરવી જોઇએ. આ સંબંધે કાકા કાલેલકરે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના અંકમાં જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

"આપણા હરિદાસો અને પુરાણીઓ, સાધુઓ અને સંન્યાસીઓ, શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો, ઋષિઓ અને મુનિઓ, બધા સાદાઇથી રહી કાં તો ગામડાનું જીવન ગાળતા, અથવા તો પરિવ્રાજક થઇ ગામડે ગામડે ફરતા. હવે પછી એ જ પરંપરાએ તત્વજ્ઞાનના અને સંપ્રદાયના ઝગડા છોડી દઇ પ્રજાકેળવણીનું કામ કરે એમ આપણે કરવાનું છે."

બંધુઓ, કોઇ સવાલ ઉઠાવશે કે સામાજિક બાબત અને ધર્મને સંબંધ શું? આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઇએ કે, કાલધર્મે જે સંપ્રદાયોનું રૂપ પકડ્યું છે, તેમાં તે ધાર્મિક કરતાં સામાજિક વધુ બનેલ છે અને તેથી સામાજિક આઝાદીનો વિચાર કરતાં આ વિચાર કરવો જ પડે એમ છે. એટલું જ નહિ પણ, આ સ્થિતિ રાષ્ટ્રને પણ ભારે નુકશાનકારક હોઇ રાષ્ટ્ર સંબંધે વિચાર કરતા પણ આ સંબંધે વિચાર કરવો જ પડે એમ છે.

પ્રચલિત સંપ્રદાય વ્યવસ્થામાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર માટે પણ એ જ યોગ્ય છે કે, ધર્મની બાબતને પોતાના આત્મા સાથેના સંબંધની વાત સમજે, પોતાના વિચાર કે મતનો કોઇ ઉપર બળાત્કાર ન કરે. સામાજિક વ્યવહારને ધર્મની અંગત માન્યતાઓથી મુક્ત રાખવાથી ધર્મના કારણથી હાલ જે નુકશાન થઇ રહયાં છે તેમાંથી જરૂર બચી જવાશે.

પ્રચલિત જ્ઞાતીવ્યવસ્થા

બંધુઓ, આપણા દેશમાં આજે જે અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ વિદ્યમાન છે, તે સમાજ અને દેશનુ ભારે નુકશાન કરી રહેલ છે, તે આપણે નજરે જોઇએ છીએ. આજે જ્ઞાતિઓનો કારભાર મોટે ભાગે અજ્ઞાન તેમ જ રૂઢિની ગુલામી ભોગવતા મનુષ્યોના હાથમાં છે. કારભારની પ્રથા એવી વિચિત્ર છે કે, આપણે કશું જ સમાજહિત ન કરી શકીએ, આ સ્થિતિ છે તે આપને સુવિદિત છે.

બંધુઓ, ઉપર ગણાવી તે અયોગ્ય અને નાશકારક બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન વગેરે સઘળી કુરૂઢિઓને જ્ઞાતિઓ જ પોષી રહી છે. તેમાં સુધારો કરવાને કે સુધારો થવા દેવાને પણ તે તૈયાર નથી. આ સ્થિતિ પણ આપના જણાવામાં છે જ.

મિત્રો, આજે જ્યારે આપણે રાજકીય સુશાસનની માગણી કરી રહ્યા છીએ ત્યારે સામાજિક કુસાશન ચલાવી જ કેમ શકીએ ? સામાજિક કુસાશન ચલાવનાર અને નભાવનાર કદિ પણ રાજકીય મુક્તિ મેળવી શકે જ નહિ. આ સ્થિતિમાં કદાચિત રાજ્યસત્તા અકસ્માત મળી જાય, છતાં તે સુશાસન તો નહિ જ હોય. જે સમાજ બાળલગ્ન વગેરે જેવાં આટલાં મોટાં અનિષ્ટો દૂર કરવા શક્તિમાન નથી, તે અનિષ્ટો છે એટલું પણ જે સમાજને જ્ઞાન નથી, તેના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવ્યે તે કેવું સાશન કરશે તે સહજ કલ્પી શકાય તેવી વાત છે. રાજકીય મુક્તિ અથવા રાજકીય સુશાસન મેળવવાનો કાટો સામાજિક મુક્તિ મેળવવી તે છે. તે આ ઉપરથી આપ સહજ જોઇ શકશો.

જ્ઞાતિઓનું મૂળ

બંધુઓ, સામાજિક વ્યવસ્થા સંબંધે 'શું ઘરડાં ગાંડા હતાં ?' એ એક મોટી દલીલ છે. આનો જવાબ સ્પષ્ટ જ છે. સંભવ છે કે, ઘરડાં પણ ભૂલ કરી જાય. આપણા પૂર્વજો ઝાડનાં પાંદડાનાં કપડાં પહેરતાં, અંગ્રેજો નગ્ન જેવા રહેતા અને શરીરને રંગતા. આપણે કે અંગ્રેજો 'ઘરડાં શું ગાંડા હતાં' એમ ગણીને તે પ્રમાણે કંઇ કરતાં નથી. જેમ જેમ બુદ્ધિપૂર્વક સુધારો યા તો ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઇ તેમ તેમ તેવા સુધારા યા ફેરફાર થતા જ રહ્યા છે. મિત્રો, ઘણી બાબતો તો સંજોગ અનુસાર જ બન્યા કરે છે. ઘરડાઓના સંજોગો શું યે હશે અને તે મુજબ તેમને કરવું પડયું હશે

મૂળ તો ચાર વર્ણો હતાઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. જ્ઞાતિ જેવી તો કોઇ વસ્તુ જ નહોતી, તે ઘણે ભાગે આપના જાણવામાં હશે જ. જ્ઞાતિઓની ઉત્પતિ ખરી રીતે કહીએ તો,

પરદેશી અને મુસલમાન રાજ્યકાળમાં થવા પામી છે. તે વખ-
તના લોકોને જ્ઞાતિ જેવી સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ પડી
હતી. સાંસારિક વાંધાઓના ન્યાય મેળવવા કોર્ટમાં જવું પડે,
કોર્ટમાં ન્યાયાધીશ તરીકે 'કાજી' હોય, સ્ત્રીજાતને તેમની પાસે
જવામાં આબરૂની સલામતીનો પ્રશ્ન ઉભો થવા પામે, દેશમાં
પુષ્કળ અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી, અને તે કારણથી બાળલગ્ન
દાખલ થયાં, લાજ અને ઓઝલ દાખલ થવા પામ્યાં. તે કાર-
ણથી જ પોતાના જ સરકલમાં કન્યાઓ આપી દે અને વર-
વાંધો ઉભો થાય તો તેનો નીકાલ તે સરકલ લાવે. આ રીતે
જ્ઞાતિસંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ થવા પામી હતી.

સજ્જનો, તે કાળમાં સ્ત્રીઓની સલામતી પુરૂષોના સંરક્ષણ
તળે જ અવલંબેલી હતી, અને તેથી તેમને પુરૂષોના સંરક્ષણમાં
જ રહેવું પડતું હતું. તેથી વારસા-હિસ્સો પણ પુરૂષને જ મળતો
હતો. આ રીતે જ્ઞાતિઓ, બાળલગ્ન અને વારસા-હિસ્સો વગેરેની
ઉત્પત્તિ છે. વાસ્તવિક રીતે કહી શકાય કે, સંજોગ અનુસાર તે
બરાબર હતી. આજે સંજોગ ફેરવાયા છે. આમ છતાં આપણે તે
વખતના સંજોગ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવી? પ્લેગને લઇને
કવોરન્ટાઇન વગેરે કરવું પડે તે પ્લેગ નાબુદ થતાં પણ કવોરન્ટા-
ઇન વગેરે ચાલુ રાખવાં તે કેટલું હાસ્યસ્પદ છે? આવી અનેક
હાસ્યસ્પદ રીતિઓ આપણે ચલાવી રહ્યા છીએ; તેનાં નુકશાનો
પણ ખમી રહ્યા છીએ. હવે આવી હાસ્યાસ્પદ રીતિઓનો ત્યાગ
કરી તેથી થતાં નુકશાનોથી બચી જવું જોઇએ.

સાચી સમાજવ્યવસ્થા

મિત્રો, જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉપર પ્રમાણે જોઇ
ગયા છીએ. રૂઢિઓ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તેમ જ રૂઢિઓથી થતાં
નુકશાનો સંબંધે પણ આપણે વિચાર કર્યો છે. આપણે એ પણ
જોયું કે મૂળ તો જ્ઞાતિઓ હતી જ નહિ; પણ સંજોગાનુસાર
તે ઉત્પન્ન થયેલી છે. હવે વિચારવાનો પ્રશ્ન એ જ છે કે, જો
સંજોગોનો ફેરફાર થઇ ગયો હોય તો પછી હાલના પ્રકારની

જ્ઞાતિઓ રહેવી જરૂરની છે? સાચી સમાજવ્યવસ્થામાં આટલી અને આ રીતે જ્ઞાતિઓ સંભવે જ નહિ. જેમ જેમ સમાજનો લોકગણ એ સંબંધે વિચાર કરતો જશે, તેમ તેમ, કૃત્રિમ, અકુદરતી અને નુકશાનકારક વાડા તૂટવાના અને છેવટે જે કુદરતી સમાજરચના હશે તે જ રહેવા પામશે.

બંધુઓ, કુદરતી સમાજ રચના તે જ ગણાય કે, જેમાં સમાન આચાર-વિચાર અને રહેણી-કહેણીવાળાઓ વચ્ચે લગ્નસંબંધ બાંધી શકાય; જેમાં વર અને કન્યા લગ્નની જવાબદારી સમજતા થયા પછી જ લગ્નગ્રંથીએ જોડાય; અર્થાત્ પુત્ર અને પુત્રી પૂરી કેળવણી લીધા પછી જ સંસારનો ભાર ઉપાડી શકે તેવી શક્તિ અને સમજ મેળવ્યા પછી તેઓ જીવનભરનો સાથી પસંદ કરે, અને માતા-પિતાની સંમતિપૂર્વક લગ્ન કરે. આ અને આટલી જ સાચી સમાજવ્યવસ્થા છે. તે માટે જ્ઞાતિસંસ્થાની જરૂર નથી. જ્ઞાતિશાસન કે જ્ઞાતિનિયમનની જરૂર નથી. આપણા દેશમાં મુસલમાન રાજ્યકાળ પહેલાં આ પ્રમાણે જ હતું, અને અત્યારે દુનિયાના બધા દેશોમાં એમ જ છે. આપણા દેશમાં પણ એ જ રીતે વર્ણવ્યવસ્થા હતી અને ચાર વર્ણો હતા કે જે કુદરતી સમાજ-રચના હતી. આ સાચી સ્થિતિ લાવવા માટે એક જ જરૂર છે. અને તે એ છે કે, સમાજને આ બાબતનો પૂરો ખ્યાલ આવે તેવાં શિક્ષણનો આંદોલનો દ્વારા પ્રસાર કરવો અને પુત્રીઓને પૂરી કેળવણી આપવી. જો પુત્રીઓને પૂરી કેળવણી અને શક્તિ આપશો તો, તેથી સમાજના બધા પ્રશ્નોનો નીકાલ આવી જશે. તેથી પૂર્ણ શિક્ષિત અને શક્તિમાન બાળાને વૃદ્ધ સાથે પરણાવી શકશો નહિ, તે રીતે **વૃદ્ધલગ્ન** નાબૂદ થશે. તેથી બાળાનું વેચાણ કરી શકશો નહિ, તે રીતે **કન્યાવિક્રય** નાબૂદ થશે. તેથી કન્યાને સુશિક્ષિત અને શક્તિમાન્ બનાવવા માટે અઢાર કે વીસ વર્ષના વય સુધી શિક્ષણ આપવું જોઈશે અને તે રીતે **બાળલગ્નની** રૂઢિ નાબૂદ થશે; એટલી શિક્ષિતાવસ્થા પછી તે પોતાનો જીવનભરનો સાથી પોતાની પસંદગીથી મેળવશે, તે પોતાની જીંદગી ગમે ત્યાં ફેંકાવા દેશે

નહિ. એ રીતે હાલના પ્રકારના અકુદરતી જ્ઞાતિ અને વાડા નાબૂદ થશે. એક પર બીજી સ્ત્રીની પ્રથા, ફરજીયાત વૈધવ્યની પ્રથા, સાસરીઆનાં દુઃખો શિક્ષિતા અને શકિતમાન કન્યા ચલાવી લઇ શકે નહિ તે રીતે તે પ્રથા–વગેરે કુપ્રથાઓ પણ નાબૂદ થશે. અર્થાત્ હાલના સામાજિક બધાં દુઃખોના નિકાલ માટે અને તંદુરસ્ત સામાજિક વ્યવસ્થા માટે એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે પુત્રીઓને પૂર્ણ શિક્ષિત બનાવવી. એ પ્રમાણે પુત્રીઓને શિક્ષિત બનાવવાથી બીજા પણ અનેક ફાયદાઓ થાય છેઃ ગૃહવ્યવસ્થા, બાલશિક્ષણ, કૌટુંબિક ફરજો અને દેશ પ્રત્યેની ફરજો વગેરેનું બધું જ્ઞાન તેનામાં આવવાથી સંસાર સુખરૂપ બનશે, અને અત્યારે પુરૂષ વર્ગને બધો બોજો ઉપાડવો પડે છે તેમાંથી તે મુક્ત થશે, એટલું જ નહિ પણ સંસારનો ભાર ઉપાડવામાં તેને ભાગીદાર મળશે. એક સ્ત્રીશિક્ષિકા માસિક પચાસ કે સો રૂપીઆ મેળવી શકે છે, શિક્ષિતાવસ્થાથી તે રીતે આર્થિક સહાય રૂપ પણ થશે.

કન્યા કેળવણીથી એક બીજા પ્રશ્નનો પણ નીકાલ આવી જશે, અને તે સ્ત્રીજાતિના સ્થાન અને દરજ્જાનો. બંધુઓ, સ્ત્રીજાતિના સ્થાન અને દરજ્જાના વિષય પર હું જ્યારે આવું છું ત્યારે મારા મનમાં ઘણા ઘણા વિચારો ઉભરાય છે. આપણે સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા, પણ ખરી રીતે તો તે સામાજિક પ્રશ્નો હોય તે કરતાં વધુ સ્ત્રીજાતિના પ્રશ્નો છે. આપણે જોઇ ગયા તેમ તેને બાર તેર વરસની બાળક અવસ્થામાં માતા બનવાની ફરજ પાડો છો; વૃદ્ધને વેચી દ્યો છો; પૈસા માટે, મોટાઇના નામે, જ્ઞાતિના કારણે ગમે ત્યાં ફેંકી દ્યો છો, સાસરીઆનાં દુઃખ કે પતિનાં દુઃખ માટે કશો ઇલાજ તમે રાખ્યો નથી. એક પતિ એક સ્ત્રીને તજી દઇ શકે છે, બીજી સ્ત્રી પરણી યથેચ્છ વર્તી શકે છે, જ્યારે સ્ત્રી માટે કશો માર્ગ જ નથી. કુમારિકા સાથેના વેવીશાળમાં પણ વરની મૂકી કન્યા જાય પણ કન્યાનો મૂકયો વર ન જાય, ભલે વર અશક્ત હરામખોર કે દુરાચારી હોય. કદાચ પતિ મરે તો આખી જીંદગી રીબાઇ રીબાઇને

જીંદગી પૂરી કરવી કે જે વિધવાના પ્રશ્નમાં લંબાણથી આપણે જોયું. તેને પતિનો વારસા હીસ્સો પણ નહિ તે પણ આપણે જોયું. હું આપને પૂછું છું કે આ કઇ જાતની વ્યવસ્થા છે ? આ જાતની ગુલામી પ્રથા દુનિયાના કોઇ પણ ભાગમાં હશે અથવા છે ? આપણા દેશનેતાઓ, આજના પ્રમુખ સાહેબ સરકાર દરબારના કારભાર પર મધ્યકાલીન યુગ ચલાવવાનો આરોપ મૂકે છે. હું આપણા દેશનેતાઓ તથા આજના પ્રમુખ સાહેબને પૂછું છું કે તમો જે સમાજમાં છો, તે જ સમાજમાં સ્ત્રી જાતિ માટેની આ વ્યવસ્થાને મધ્યકાલીન યુગની કહેવી અથવા કયા યુગની કહેવી તેનો જવાબ આપશો ? સ્ત્રીને મનુષ્યમાંથી પશુની કોટિમાં મૂકી દીધી છે અને તેનો ખુલ્લો એકરાર " દિકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય " તે કહેવતથી સમાજ કરે છે જ. દેશની મુક્તિ માગનારાઓ, સ્ત્રીજાતિની આ ગુલામી માટે તમારો શું જવાબ છે ? તમારે આવી ગુલામીભરી વ્યવસ્થામાંથી જરા પણ ફેરફાર કરવો નથી અને સરકાર દરબારની ગુલામીમાંથી તમો મુક્ત થવા અને મુક્ત કરવા કહો છો ? હું કહું છું કે તે અશકય છે, અકુદરતી છે. જો મહાત્માજી રૌલેટ એકટ માટે સત્યાગ્રહ કરે તો સમાજનાં આવા અસંખ્ય રૌલેટ એકટ માટે શું ? મહાત્માજી કબૂલ કરે છે કે પુરૂષોએ ઘડેલ અન્યાયી કાયદાથી સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિ છે. અને તો હું પૂછું છું કે રાજકીય અન્યાયી કાયદાઓનો જ માત્ર પ્રતિકાર કેમ કરવો ? સામાજિક અન્યાયી કાયદાઓનો કેમ નહિ ?

મિત્રો, પગ તળે બળતું ઓલવવાની વાત મૂકી દઇ આપણે ડુંગર પરનું બળતું ઓલવવા નીકળ્યા છીએ પણ પ્રથમ પગ તળેનું બળતું ઓલવવા જરૂર નથી ? અથવા ડુંગર પરનું બળતું ઓલવાવા સાથે પગ તળેનું બળતું પણ ઓલવવું જરૂરનું નથી ?

આ આપણા ઘોર પાપનું ફળ આપણે ભોગવી રહ્યા જ છીએ અને હજુ જો એ પાપ બંધ નહિ કરીએ તો તેનું ફળ ભોગવવાનું જ છે તે કુદરતી કાયદો છે.

જે મનુએ यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः કહ્યું—"જ્યાં સ્ત્રી જાતિની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવતાઓ રમણ કરે છે." એમ કહ્યું— તે મનુની ભુમિમાં જ સ્ત્રીઓની આ ઘોર ગુલામી અવસ્થા છે. જ્યાં માતૃદેવો ભવઃ ગુરૂદેવો ભવઃ અર્થાત ગુરૂ કરતાં પણ માતાનું સ્થાન આગળ રાખવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ અથવા તે જ ભુમિમાં માતાની આ ગુલામી દશા છે?

આ ભારત દેશ કે જેણે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના પાઠ દુનિયાને શીખવ્યા છે તેની આ દશા?

મિત્રો, વધુ શું કહેવું? આ જગદંબાઓની હાલની સ્થિતિ ગુલામ, દાસી, બાળકો જણવાનું યંત્ર અને પુરૂષને રમવાનું રમકડું છે. તેને વ્યકિતત્વ અને સ્વમાન હોઈ શકે છે, સુખ દુઃખની લાગણી હોઇ શકે છે, તે વાતનો સાફ ઇન્કાર હાલની સ્થિતિમાં કરવામાં આવેલ છે. આનો ઉપાય એકજ છે અને તે કેળવણી. કેળવણી જ તેનામાં જાતીય ભાન ઉત્પન્ન કરશે અને તે જાતીય ભાનથી તે પોતાની ગુલામી દફે કરી શકશે, જે પોતાના તથા સમાજના હાલના દુઃખદ પ્રશ્નોનો નીકાલ લાવશે. સાથે દેશને પણ મહાન લાભ કરશે. કારણ જે દેશમાં સ્ત્રી દબાયલી હોય તે દેશ પણ દબાયલો જ રહે તે સર્વમાન્ય સ્વીકારાયલી વાત છે.

સૌથી મોટો અને સાચો સ્ત્રીજાતિનો પ્રશ્ન તે આ રીતે તેમને પૂર્ણ શિક્ષિત કરવાથી ઉકલશે. હું માનું છું કે આ વસ્તુ જે આપના ધ્યાનમાં સહજ જ આવી ગઇ હશે.

કુ. બહેન મૃદુલા અને સૌ. સરલાદેવીના કાઠિયાવાડી યુવક પરિષદનાં વ્યાખ્યાનોના ફકરા કે જે હું પૂર્વે આપી ગયો છું તે જોવાથી આ વાતની પૂરી ખાત્રી થાય એમ છે.

અહિં કોલેજની વિદ્યાર્થિનીઓની વિવાદ-સભા થયેલ હતી. તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નનો વિષય મૂકાયો હતો. તે સભામાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યામાં ૫૦ વિદ્યાર્થિનીઓએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન કરવાની તરફેણમાં મત આપ્યો હતો અને મેં ઉપર જણાવેલ સર્વ બાબતો તેમણે ચર્ચી હતી.

કન્યા-કેળવણીથી જાતીય ભાન જાગૃત થશે અને બધા પ્રશ્નો અને સામાજિક દુઃખોનો નીકાલ આવશે તે, તે ઉપરથી સહજ માલૂમ પડી આવે તેમ છે. આપ પૂર્ણ રીતે વિચાર કરી જોશો તો આજ માર્ગ આપણાં દુઃખોનો નીકાલ લાવવા માટે છે એવી ખાત્રી થશે. તો દરેક બંધુ આ જ માર્ગ પોતાનાં કુટુંબમાં પૂર્ણ-રીતે અમલમાં મૂકશે તે માટે મારી ખાસ ભારપૂર્વક ભલામણ છે.

આપણે હાલ શું કરવું ?

બંધુઓ, હવે આપણે આપણા હાલના કાર્યપ્રદેશનો વિચાર પર આવીએ. આપણે ઉપર જોયું તેમ, સામાજિક કુરૂઢિઓ છે તે કાઢવા જ્ઞાતિઓ તૈયાર નથી, ધર્મના સંપ્રદાયો તૈયાર નથી, સમાજને તેનાં દુઃખનું પૂરૂં ભાન નથી તેમ ઉપાયનું જ્ઞાન નથી, કન્યાઓ સુશિક્ષિત કે શક્તિમાન નથી. આપણે ચર્ચી તે સ્થિતિ આવવાને ઘણા વરસો જોઇએ. અને તો ત્યાં સુધી આપણે શું કરવું ? શું આ નાશકારક કુરૂઢિઓ ચલાવ્યે જવી ? નભાવ્યે જવી ? અને નુકશાનો ખમ્યે જવાં ? હું ધારૂં છું કે, આ માટે આપ સૌ નકારમાં જ જવાબ આપશો. કોઇ પણ સમજુ વ્યક્તિ કે યુવક આ સ્થિતિ ચલાવી લેવા તત્પર હોઇ શકે નહિ—અને નથી તે અત્યારની યુવકપ્રવૃત્તિથી પરિચિત કોઇ પણ કહી શકે. અત્યારની યુવકપ્રવૃત્તિએ **વૃદ્ધલગ્ન** અટકાવ્યાં, **વૃદ્ધ વરરાજાને તોરણેથી પાછા વાળ્યા, અયોગ્ય લગ્ન અટકાવ્યા, ખોટા ખર્ચ અટકાવ્યા; બાળ લગ્ન, એક પર બીજી સ્ત્રી, ફરજીયાત વૈધવ્ય વગેરે** પ્રથાઓ પણ નાબૂદ કરવાને તૈયાર થએલ છે. હું ધારૂં છું કે, આપણી આ યુવકપ્રવૃત્તિએ પણ તે જ માર્ગ ગ્રહણ કરવો, અને તે જ ઉપાયો લેવા, અર્થાત્ ઉપર કહેલ બધી કુરૂઢિઓ માટે સૌએ યુવકવૃત્તિએ નક્કી કરેલ માર્ગ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી કે, " હું તેવી કુરૂઢિને તાબે થઇશ નહિ. મારાથી બની શકતું હશે ત્યાં તેવું થવા દઇશ નહિ. " દરેકે દરેક વ્યક્તિગત આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લઇ લ્યો. પ્રતિજ્ઞા પાળો અને પળાવો. તેનું પરિણામ સ્પષ્ટ જ છે. સમાજની બધી કુરૂઢિઓ નાબૂદ

થશે અને આપણે નાશના માર્ગમાંથી બચી જશું, આઝાદી અને સુખ પ્રાપ્ત કરીશું.

બંધુઓ, આ વાત પરમાર્થની નથી, પણ સ્વાર્થની છે. પોતાના અને પોતાના કુટુંબ, સમાજ અને દેશના હિતની છે. કુટુંબ, સમાજ કે દેશના હિત માટે દરેક દેશના યુવાનોએ સર્વસ્વના હોમ કર્યા છે. છેલ્લા દાખલા, **જતીન અને સતીનના, ભગતસિંહ અને દત વગેરેના** આપણી નજર સામે જ છે. આમાં તો કશો પણ ભોગ આપવાનો કે પોતાની જાતનો હોમ કરવાનો છે જ નહિ. ફક્ત જે સર્વ સામાન્ય રીતે નુકશાનકારક સ્વીકારાયલી છે એવી પ્રથા હું નહિ આચરૂં એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે, અને પાળવાની છે કે જે પોતાના જ હિતની વાત છે. **એટલું આપ નહિ કરો ? આપ જરૂર કરશો જ કરશો.** આ રીતે આપ, આપનું સમાજ અને દેશનું ભલું કરો છો એ નિઃસંશય છે.

મિત્રો, આ વિષે બીજી કલ્પના એવી છે કે, આપણું સંગઠન અથવા ભ્રાતૃભાવવાળું મંડળ કરીએ: બધી સામાજિક કુરૂઢિઓ ફેંકી દેવાનું તેનું ધ્યેય હોય; સભ્યો જાતે કુરૂઢિઓનો ત્યાગ કરે: અને તે રીતે, તે મંડળ સામાજિક આઝાદી ભોગવતું થઇ જાય, કેળવણી, વ્યાયામ વગેરેનો મંડળમાં પ્રબંધ કરાય, સાધન અનુસાર વધુ ને વધુ પ્રગતિશીલ માર્ગે મંડળને લઇ જવાય. જ્ઞાતિના કારભારનો દોષ કાઢીએ છીએ અને ભારે નુકશાન ખમી રહ્યા છીએ તે **બધા દોષો વગરનો સમાજને આઝાદ કરે તેવો એક પ્રગતિશીલ અને પ્રાણવાન સમાજ સર્જીએ.** તે મંડળનું ધ્યેય સામાજિક આંદોલનો આખા પ્રાંતમાં ફેલાવવાનું પણ રાખીએ અને તે રીતે આખા પ્રાતમાં પણ બની શકતી સામાજીક આઝાદી પ્રાપ્ત કરાવીએ.

બંધુઓ, પ્રયત્ન કર્યા વગર કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકતી નથી, કોઇ પણ કાર્ય માટે કરવા જોઇતા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. હું ધારૂં છું કે, આપ સૌ આ માટે તૈયાર છો જ—અત્યંત તીવ્રતા ધરાવતા થયા છો જ. અત્યાર સુધી પ્રાણને રૂંધી નાંખી, ભારે નુક-

શાની ખમતા આવ્યા, હવે તે માટે બીલકુલ તૈયાર નથી. તમને આઝાદી અને સુખની ક્ષુધા લાગી છે અને તો તે માટે પ્રયત્ન આદરી દ્યો. દરેક બંધુ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરે, અને નવા સંગઠ્ઠનના સર્જનમાં પોતાનો હિસ્સો આપી સંગઠ્ઠન સર્જે. તે રીતે આઝાદી મેળવી લ્યો. વ્યક્તિઓની જ સમષ્ટિ બને છે, તો કુટુંબ, સમાજ અને દેશને આ રીતે મુક્તિને માર્ગે લઇ જવાનું કરો. પરમકૃપાળુ ઇશ્વરના આપણી ઉપર આર્શીવાદ ઉતરો !

બસ, મારૂં કહેવાનું પૂરૂં થાય છે. મારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં યથાશક્તિ મૂકી દીધા છે. આપ એનો શુદ્ધ ભાવે આદર કરો એવી પ્રાર્થના છે. ફરી એક વાર હું મારૂં ભાષણ પૂરૂં કરૂં તે અગાઉ આપે અહિં પધારી આ પરિષદને શોભાવી છે તે માટે આપ સર્વનો અંતકરણપૂર્વક સત્કાર કરવાનું મારૂં કર્તવ્ય બજાવી મારૂં વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરૂં છું.

મુદ્રક

અમૃતલાલ દલપતભાઇ શેઠ,

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર

પ્રકાશક

વ્રજલાલ ધ. મેઘાણી, મંત્રી

કા. દ. યુવક પરિષદ, મુંબઇ

સુઘોષાનો વધારો

આધુનિક જૈનોનું

કળાવિહીન

ધાર્મિક જીવન

પરમાનંદ

પ્રકાશક ચંદુલાલ ગોકળદાસ શાહ.

સુઘોષા કાર્યાલય

અમદાવાદ

આધુનીક જૈનોનું કલાવિહીન

ધાર્મિક જીવન.

લે. પરમાનંદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

વિ. સં. ૧૯૮૫ પ્રત ૧૦૦૦.

પ્રકાશક.

ચંદુલાલ ગોકળદાસ શાહ.

સુઘોષા કાર્યાલય

અમદાવાદ.

શ્રી ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય
મુદ્રકઃ પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ
ઠે. ફર્નાન્ડીઝ બ્રીજ રીચીરોડ
અમદાવાદ.

મ્હારી નોંધ.

આજે આ લઘુ પુસ્તક સમાજને ચરણે રજુ કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. સમાજે આજના યુવક વાતાવરણને યથાસ્થિત સમજવાની દરકાર કરી નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને અત્યારની વસ્તુસ્થિતિની યથાર્થ ઓળખાણ પણ નથી; તેની આવી ગંભીર એ જવાબદારીભરી સ્થિતિનો ગેરલાભ કેટલીક ટોળકીઓ આજ કાલ લઇ રહી છે અને યુવકોની ગંભીર અવગણના સમાજ સમક્ષ પોતે વૃદ્ધ (સ્થિતિ ચૂસ્ત) હોવા છતાં યુવકોનો ડોળ રચી યંગ મેન્સ સોસાઇટીઓ દ્વારા કરી રહ્યા છે; તે વખતે આ પુસ્તકદ્વારા યુવાન પ્રજાની સાચી મનોદશા સમજવા સમાજ ભાગ્યશાળી થશે. શ્રીયુત્ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ હાલની જૈન યુવક ચળવળના અગ્રગણ્ય નાયક તરીકે તેઓ સમાજમાં ઘેર ઘેર જાણીતા છે. તરફદારી કે વિરોધી નજરે પરમાનંદ ને સૌ કોઇ સારી રીતે પીછાને છે. સુધારક જૈનયુવકોના હાલ તેઓ સરદાર તરીકે (અખીલ હીંદના યુવકોમાં જવાહીરલાલ નહેરૂની જેમ) અજબ સેવા કરી રહ્યા છે. તેમનો જે વિરોધી વર્ગ છે તે ઇરાદાપૂર્વકની વૈર વૃત્તિથી ઉભો થયેલો છે; કેટલાક તેમના વિરોધીઓ "જૈન દેરાસરોને વિદ્યાલયો અને ઉપાશ્રયોને હોસ્પીટલો બનાવવાના વિચારના"

તેઓને ધારે છે અને આવા ગપગોળા સમાજમાં ગબડાવે રાખે છે. આ પુસ્તક જોતાં વાંચકોને ખાત્રી થશે કે તેઓ ધાર્મિક જીવનના દરેક અંશોમાં રચનાત્મક રીતે સુધારવાનું ઇચ્છે છે અને નહિં કે તેનો નાશ કરવાનું. મોટા વિરોધીઓને આ પુસ્તકના તેમનાં વાંચન પછી તેમની માન્યતામાં કાંઇ સુધારો કરવાની જરૂર જણાશે એવી આશા રાખવી તે વધૂ પડતી નહિં ગણાય. તે શીવાય નાટકો સંબંધી જે વિચારો તેમણે જણાવ્યા છે તે સંબંધમાં જનતામાં વધુ ચર્ચા થાય અને પછી જ તેનો નિર્ણય થાય તેમ મારૂં માનવું છે.

પ્રકાશક.

શુદ્ધિપત્ર.

પાનુ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૮	યથાસ્થિતિ	યથાસ્થિત
૫	૧૦	અનુવચ્છિન્ન	અવિચ્છિન્ન
૧૧	૧૮	રાંસડા	ગાસડા
૧૯	૧૬	ફરિવાદ	ફરિયાદ
૨૪	૯	ધાન	ધ્યાન
૩૨	૩	છે છે	છે તે
૬૪	૭	આબળ	આબાલ
૮૧	૨	ધ્યાનસ્ય	ધ્યાનસ્થ
૮૫	૨૩	ટકાપી	ટકાવવી

સદ્ગત ધર્મપત્નીના સ્મરણાર્થે

કુમાર પ્રિન્ટરી - અમદાવાદ

આમુખ

શ્રી 'સુઘોષા' ના તંત્રીએ 'આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન, એ વિષય ઉપર આજથી સાત વર્ષ પહેલાં લખેલી મારી લેખમાળા સંગ્રહિત કરીને પુનઃ પ્રગટ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી તેને સંમત થવામાં મને શો વાંધો હોય ? આખી લેખમાળા હું ફરીથી જોઇ ગયો છું અને છાપણી વિગેરેના કેટલાક સામાન્ય સુધારાઓ બાદ કરતાં તે જે રૂપે પ્રગટ થયા હતા તેજ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ લેખમાળામાં કુલ સોળ લેખો છે. અને સંવત ૧૯૭૬ ના વૈશાખ માસથી ૧૯૭૮ ના ફાગણ માસ સુધીના લગભગ બે વર્ષના ગાળામાં 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માં ક્રમશઃ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા. લેખો પ્રગટ થયા તે વખતે તેમાં દર્શાવેલ કેટલાક વિચારો સામે ખુબ ઉહાપોહ થયો હતો અને અત્યારે જે સાપ્તાહિક વીરશાસન નીકળે છે તે તે વખતે માસિક વીરશાસન હતું અને તેમાં તો મુખ્યત્વે કરીને પ્રસ્તુત લેખોનુંજ ખંડન આવતું હતું. આજે વિચારપ્રદેશમાં એટલો વિકાસ થયો દેખાય છે કે તે વખતે ઉગ્ર ગણાતા વિચારો આજે કદાચ સામાન્ય ગણાવા સંભવ ખરો.

તે લેખો પ્રગટ થયાને આજે સાત વર્ષ ઉપર સમય વહી ગયો છે. આટલા લાંબા સમયના અનુભવ, અભ્યાસ અવલોકન અને મનન બાદ પણ તેમાં જણાવેલ કોઇ પણ વિચારમાં ફેરફાર કરવાની મને જરૂર દેખાતી નથી. એની એજ વસ્તુ ઉપર આજે લખવાનું હોય તો તે વસ્તુના વિવેચનમાં કેટલીક નવી માહિતી ભરી શકું તેમજ કેટલાક મર્મગ્રાહી વિચારો ઉમેરી શકું. પણ તેમાં પ્રરૂપેલું મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુ તો અત્યારે પણ કાયમ છે. હું અત્યારે પણ પણ માનું છું કે ઉંચા ગણાતા વર્ગોમાં વર્તમાન જૈન સમુદાય જીવન સૌથી વધારે કળાવિહીન, અનુકરણપરાયણ અને ધ્યેયપરાઙ્મુખ છે. આપણી મૂર્તિપૂજાના અંગમાં પહેલાં કરતાં પણ આજે મારાં વિચારો વધારે મક્કમ અને ઉગ્ર બની રહ્યા છે. મેં દિગંબર જૈનોનાં કેટલાંક મંદિરો અને મૂર્તિઓ જોઈ છે અને તેથી ખાસ કરીને આપણાથી પૂજનવ્યવહારમાં જે અતિશયતાઓ ઉમેરાઇ છે, તેનું મને વધારે સચોટ ભાન થયું છે. જિનમૂર્તિની ભવ્ય કલ્પના અને તે મૂર્તિ ઉપર કરવામાં આવતું અત્યારનું અલંકરણ બન્ને વચ્ચે રહેલો અસાધારણ વિરોધ આપણી બુદ્ધિને [illegible] પણ ખુંચતો નથી એ મારે મન ભારે આશ્ચર્યનો [illegible] છે. પ્રસ્તુત લેખમાળામાં ચર્ચેલા અનેક વિચારો પુનઃ પ્ર[illegible] થવાના પરિણામે નવી ચર્ચાઓ જન્મે અને આપણા ધાર્મિક વ્યવહારો કળાસંગત બને એથી લેખકને કે પ્રગ[illegible] [illegible] અન્ય શું ઇષ્ટ હોય ?

તા. ૨[illegible]—૨૯
મુંબઇ

પરમાનંદ.

આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન

મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય કળા અને ધર્મનો સંબંધ

(૧)

જૈનોના જીવનને કળાવિહીન કહેવું તે મોટો આક્ષેપ ગણાય, પણ તે આક્ષેપની યથાર્થતા સમજાયા સિવાય જૈનોના ધાર્મિક જીવનમાં જે જડતા–નિરસતા–કળાશૂન્યતા–પ્રવેશ પામી છે તે દૂર થવી અશક્ય છે. આપણા લોકોમાં કળા વિષે એટલું બધું અજ્ઞાન છે, કે વર્તમાન જૈનોના ધાર્મિક જીવનને કળાવિહીન કહેતાં પહેલાં પ્રથમ તો કળા અને ધર્મના સંબંધનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે.

સંસારમાં દરેક આત્મા અપૂર્ણ છે, અને પૂર્ણતાને શોધે છે, તે પૂર્ણતા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં રહેલી છે, એમ હિંદુ તેમજ જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે, તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ભૂતમાત્રને શકય છે, એમ દરેક શાસ્ત્રો અનેક દૃષ્ટાન્તોથી સિદ્ધ કરે છે.

મનુષ્ય સામાન્ય રીતે પોતાના જીવનની જન્મથી મરણ પર્યન્ત મર્યાદા બાંધે છે, અને પોતાનાં દેહમાં આત્મભાવને કલ્પે છે; આમ સમજવાને બદલે દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે, તે અનાદિ અનન્ત છે, તેનું અસ્તિત્વ જ સાચું છે; અન્યનું અસ્તિત્વ ખોટું છે કારણ કે અન્ય સર્વ અચિરસ્થાયી છે; અને જેમ સર્પ જૂની કાંચળી છોડે અને નવી કાંચળી ગ્રહણ કરે તેમ આત્મા અને દેહનો સંબંધ ચાલ્યા જ કરે છે આવી આત્મપ્રતીતિને સત્ પ્રાપ્તિ કહી શકાય.

જ્યાં સુધી મનુષ્યને ઇન્દ્રિયદ્વારા અબાધિત જ્ઞાન મળે છે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન તો કહી ન શકાય, પણ મનુષ્યનું જ્ઞાન દિશા તેમજ કાળથી મર્યાદિત હોઇને તેમજ જેટલું છે તેટલું પણ ભ્રાન્તિમિશ્રિત હોઇને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય જ્ઞાનને અજ્ઞાનની કોટિમાં જ મૂકી શકાય. આ દિશા અને કાળની મર્યાદા તુટે, સઘળી ભ્રાન્તિઓ ટળે, અને જેમ સ્વચ્છ આદર્શમાં સુંદર પ્રતિબિંબ પડે તેમ નિર્મળ આત્મ આકાશમાં આ સમગ્ર વિશ્વનું ત્રિકાલાબાધિત યથાસ્થિતિ પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે ચિત્ પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય.

મનુષ્યનો આનંદ સૌન્દર્યના અનુભવમાં રહેલો છે. કુદરતનું સુંદર દૃશ્ય જોતાં, પ્રાસાદિક કવિની પ્રતિભાપૂર્ણ કવિતા વાંચતાં, વિવિધ વિલાસવતી કોઈ રમણી નિરખતાં, નવરંગી બાળકો નજરે પડતાં અને આવા આવા અનેક સુંદર ગણાતા પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ થતાં સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યના અંતરમાં આનંદ ઉલ્હસે છે, એમ છતાં પણ સુંદર વસ્તુનો સાક્ષાત સમાગમ દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં એક સરખો આનંદ ઉપજાવી શકતો નથી. આનાં ઘણાં કારણો હોય છે; પણ મુખ્યત્વે કરીને આમ બનવાનું એક કારણ એ હોય છે કે મનુષ્ય અનેક પ્રકારના વિકારોને વશ હોઇને સાચા સૌન્દર્યને સમજી શકતો નથી. સુંદર–અસુંદરનો સાચો વિવેક કરી શકતો નથી, સૌન્દર્યાનુભવની તૃષ્ણામાં કુરૂપ પદાર્થોની પાછળ ભટકે છે અને ઠોકર ખાય છે આમ બનતાં તેનો આનંદ અવિચ્છિન્ન ધારાએ વહેતો નથી. સુંદર વસ્તુને સૌ કોઈ ચહાય, પણ સારા માઠા સંસ્કારોને લીધે સૌન્દર્યને લગતા દરેકના ધોરણમાં તફાવત પડે છે

અને તેથી એક જ વસ્તુ એકની પ્રીતિનું પાત્ર બને તે અન્યને અણગમાનું સાધન બને, અને દરેક મનુષ્યમાં માનસિક પરિવર્તન નિરંતર થયા કરતું હોવાથી આજે જે વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ હોય તેના ઉપર આવતી કાલે અણગમો થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ મર્યાદિત સ્થિતિનાં બંધનોમાંથી ઉંચે આવતાં સુંદર અસુંદરના ખ્યાલો ચોક્કસ બને, આત્મા પૂર્ણદશાને પામતાં જે વિશ્વવ્યાપી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેને લીધે વિશ્વમાં ભરેલા અખૂટ સૌન્દર્યનો તે ભોક્તા બને, મોહવિકાર અને મલિન વાસનાઓનો આવરણ દૂર થતાં મનોગત વિહ્વળતા પણ નાશ પામે અને નિરંતર અનુવચ્છિન્ન અવર્ણનીય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય.

આ રીતે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને પામેલ આત્માની સ્થિતિ વર્ણવી શકાય. આ ઉપરથી સમજાશે કે કળાની પૂર્ણતાને પામ્યા સિવાય એટલે કે વિશ્વજીવનમાં વ્યાપી રહેલા કળાના અંશોને આત્મજીવનમાં એક રૂપ બનાવ્યા સિવાય અપ્રતિહત આનંદ અશક્ય છે અને તે અપ્રતિહત આનંદ સિવાય પૂર્ણ દશાને પામવાનો કાંઇ અર્થ જ નથી.

હવે ધર્મનું શું ક્ષેત્ર છે તે તપાસીએ. સામાન્યત: મનુષ્યોનું જીવન લક્ષ્યહીન દેખાય છે. મનુષ્ય જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે, પણ એ બધું શું અને શાને માટે છે તેનો તેને કાંઇ ખ્યાલ હોતો નથી. જીવનમાં અનેક તરંગો–વાસનાઓ ઉઠે અને તે તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો યોજતાં લય પામે. આ સાધનો યોજવામાં યોગ્યાયોગ્ય કે કર્ત્તવ્યાકર્ત્તવ્યનો ખ્યાલ દેખાય જ નહિ; પોતાની જાત ભોક્તા

અને આખું વિશ્વ ભોગ્ય લેખાય; આગળ પાછળનો વિચાર ન થાય અને માત્ર સામે ઉભેલા સ્વાર્થને આધારે એજ ચિન્તવનમાં જીવન પ્રવાસ પૂરો થાય. આવી અતંત્રિત-તરંગી-મનસ્વી-માયાવી સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરે, નિયંત્રણનું સ્થાપન કરે અને મનુષ્યજીવનનું અમુક લક્ષ્ય નક્કી કરીને તે તરફ દોરે. માનવ જીવનના વિવિધ માર્ગગામી પ્રવાહોને તે ધર્મ કહેવાય. અજ્ઞાનાવૃત સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરી આત્માને જ્ઞાનમય દશાને પમાડે, મોહાવૃત દશામાંથી છુટો કરી પ્રેમમય દશાને પહોંચાડે, કુરૂપી પદાર્થોમાં ઉપજેલી સુરૂપતાની ભ્રાન્તિ દૂર કરી સાચા સૌન્દર્યના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરાવે એજ ધર્મ ગણી શકાય. આ રીતે કળા અને ધર્મનો વિશાળ અર્થ લઇએ તો કળાની પૂર્ણતાને પામ્યા સિવાય આત્માની પૂર્ણતા અર્થહીન છે અને ધર્મનું લક્ષ્ય આખરે આત્માને અપૂર્ણ દશામાંથી પૂર્ણ દશાએ લઈ જવાનું હોઇને કળા અને ધર્મ એકમેકના નિકટ સંબંધવર્તી છે એ પણ સ્વતઃસિદ્ધ થયું.

કળાના ઘણા અર્થો થાય છે તેથી કળાનું સામાન્ય લક્ષણ બાંધવું બહુ મુશ્કેલ છે. અહિં કળા શબ્દનો અર્થ યુક્તિ કે બુદ્ધિચાતુર્ય લેવાનો નથી, અહિં તો કળાથી એટલું જ સમજવું કે અંતરાત્મામાં જે સરસ વિચારો, મનોહર કલ્પનાઓ, ઉન્નત ભાવનાઓ ઉદ્ભવે તેનું વિવિધ સાધનોવડે સુંદર નિરૂપણ કરવાની શક્તિ તે કળા. તે કળાનો પ્રદેશ બહુ વિસ્તીર્ણ છે અને તેમાં અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. ચિત્ર, સંગીત, કવિતા, નૃત્ય, નાટક, સ્થાપત્ય વિગેરે

અનેક વિષયો કળાનાં જ સ્વરૂપો છે. માનુષિક જીવનમાં રસ પ્રેરનાર શક્તિ તે કળા છે. કળાકારની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં સ્થૂળ વિશ્વમાં અનુભવાતી કુરૂપતાને સ્થાન નથી. સામાન્ય નજરે કળા અને ધર્મના પ્રદેશો ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે. કળાનું લક્ષ્ય આનંદ પમાડવાનું અને ધર્મનું લક્ષ્ય માણસને નિયમમાં લાવવાનું લેખાય છે; પણ ભિન્નલક્ષી હોવા છતાં કળા અને ધર્મ પરસ્પરને અવલંબીને રહેલાં છે. કળા ઉપર ધર્મનું નિયંત્રણ હોય તો જ તેની વિશુદ્ધિ સચવાય, અને ધર્મને તો કળાનો આશ્રય અપરિહાર્ય બનેલો છે. લોકજીવનમાં ધર્મની આટલી બધી સત્તા જેટલી તેના તત્ત્વજ્ઞાનને આભારી છે તેટલી જ તેણે લીધેલ કળાના આશ્રયને આભારી છે. કર્ત્તવ્ય નિયામકતા જેનું લક્ષ્ય હોય તેમ ધર્મ એ સામાન્ય વ્યાખ્યા નીચે દુનિયાના દરેક ધર્મોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તે સર્વ ધર્મોના પરિપાક તથા પ્રચારમાં ચિત્ર, સંગીત, કાવ્ય, સ્થાપત્ય વિગેરે કળાઓએ કેટલો ભાવ ભજવ્યો છે તે વિચારકને સુગમ્ય છે. સ્તુતિઓ પ્રાર્થનાઓ, પદ્યો, ગીતો વિના લોકહૃદયને ધર્મ શી રીતે ગમ્ય બને ? મોટાં ભવ્ય મંદિરો, મનોહર વાજીંત્રો, પુરાણુવિષયક રમ્ય ચિત્રો વિના ધર્મવિકાશ અશક્ય છે. નરસિંહ મહેતાની ધર્મભક્તિ કવિતામાં જ આવિર્ભાવ પામી હતી. બુદ્ધ ધર્મના સાધુઓની ધર્મભાવના અજંટા આદિ સ્થળોમાં થયેલા ચિત્રામણમાં પ્રગટી હતી. આદિ ક્રિશ્ચિયનોએ પોતાની ધર્મભાવના ભવ્ય મંદિરો અને મેરી અને ક્રાઈસ્ટના અસંખ્ય કાલ્પનિક ચિત્રોમાં ગુંથી હતી. જે મંદિરમાં વાજિંત્રનો રણુકાર નહિ તે મંદિર સુનકાર લાગે. આવી રીતે કળા પણ

ધર્મથી જ ખરૂં પોષણ પામી છે. આદિ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઘણો ખરો ભાગ ધર્મવિષયક જ હતો. પ્રાચીન કાળમાં ચિત્રો પણ ઘણું ખરૂં ધર્મના વિષયને અવલંબીને ચિતરાતાં, બાંધકામ તથા કોતરણી ધર્મના ઉદાર આશ્રયથી જ આટલા વિકાસને પામ્યાં છે. આ રીતે કળા અને ધર્મની પરસ્પર અવલંબિતતા સુસ્પષ્ટ છે. વળી જેવો સંબંધ જ્ઞાનને ધર્મ સાથે છે તેવો જ સંબંધ કળાને ધર્મ સાથે રહેલો છે. જ્ઞાન પ્રદ્યોતક શક્તિ છે કળા અનુરંજક શક્તિ છે. જ્ઞાનવિના ધર્મ આંધળો; કળાવિના ધર્મ રસહીણો, પણ ધર્મના નિયંત્રણ વિના જ્ઞાન કુમાર્ગે ખરચાય અને કળા વ્યભિચારમાં પરિણમે. ઉભયનો આશય મનુષ્યને ઉંચે લઈ જવાનો છે, પણ ધર્મના અભાવે ઉભય મનુષ્યના અધઃપતનનું નિમિત્ત બની શકે છે.

કળા સાધન છે; ધર્મ સાધ્ય છે. તેને બદલે વિપરીત પરિસ્થિતિ બને તો ધર્મના સ્થાનોમાં અધર્મનું સામ્રાજ્ય ઉભું થાય. જગન્નાથપુરી અને એવાં જ અન્ય મંદિરોમાં જોવામાં આવતાં બિભત્સ ચિતરામણ અને કોતરકામ શું સૂચવે છે ? કૃષ્ણ ગોપીના નામે સમાજમાં પ્રચલિત થયેલાં હદ બહારનાં શૃંગારિક કાવ્યો શું જણાવે છે ? તે માત્ર ધર્મના ખોખામાં કળાનો સ્વચ્છન્દ વિહાર સૂચવે છે. અત્યારે પ્રસરતા જડવાદના યુગમાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ ઉભી થતી દેખાય છે. ઉન્નતગામિની કળા ધર્મપરાઙ્મુખી બનતાં વિષયગામિની થતી જતી અનુભવાય છે અને મનુજ જીવનમાં વિશુદ્ધિ લાવવાને બદલે વિકારવિવર્ધનને યોજતી જણાય

છે. કળાનો ઉદ્ધાર ધર્મથી છે; ધર્મનો પ્રચાર કળાથી છે. ધર્મ સરખા સોમરસને પચાવવામાં કળા પરમ ઔષધિનું કામ કરે છે. કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન લુખું અને જડપ્રાય: દીસે છે. ધર્મવિનાની કળાપરાયણુતા આખરે સ્વચ્છન્દ આચારમાં પરિણામ પામે છે.

આ રીતે કળા અને ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજાવ્યું. આ સંબંધની વિશિષ્ટ પર્યાલોચનાને અહીં અવકાશ નથી. કળા અને ધર્મના સંબંધની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિબિન્દુએ સમાલોચના થાય તો ઘણું જાણવાનું મળે. કળા તેમજ ધર્મ એક છતાં કાળ તેમજ દેશના અંતરે કળા અને ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે. જેમ કાળ કાળના અને દેશ દેશના ધર્મો જુદા જુદા હોય છે તેમજ કાળ અને દેશને અનુસરીને કળાના આવિર્ભાવો પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમાં પણ જ્યારે એક-મેકથી તદ્દન જુદી રીતે વિચરતા અને અસમાન ભાવનાઓને ધારણુ કરતા દેશોનો વિગ્રહ કે એવા જ કોઇ કારણે સમા-ગમ થાય છે ત્યારે જેમ ધવલવર્ણી ગંગા અને શ્યામવર્ણી યમુનાનો સંગમ થતાં પાણી ડોળાં અને અન્યવર્ણી બની જાય છે તેમ પ્રત્યેક દેશના ધર્મ અને કળા ઉપર સખ્ત આઘાતો લાગવા માંડે છે અને ઉભયનાં સ્વરૂપો એકદમ પલટાવા માંડે છે. આવી પરિસ્થિતિ જ્યારે વિગ્રહના પરિ-ણામે ઉભી થઇ હોય અને એક દેશનો અન્ય દેશ સાથે પરાજિત–વિજેતાનો સંબંધ જોડાયો હોય ત્યારે જેટલા પ્રમાણુમાં વિજેતા દેશના કળા અને ધર્મને ખમવું પડે છે

તેથી ઘણું વધારે પરાજિત દેશ કળા અને ધર્મના અંગમાં નુકશાન ભોગવે છે; કારણ કે પરાજિત દેશમાંથી આત્મસન્માનની કે આત્મશ્રેષ્ટતાની ભાવના લય પામી ગઈ હોય છે અને વિજેતા દેશના લોકોની રહેણી કરણી તેમજ ભાવનાઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાની ભ્રાન્તિ થાય છે. આ વ્યામોહનું પરિણામ એ આવે છે કે પરાજિત દેશ ઘણીવાર સ્વજીવનનાં સુંદર અને ઉપયોગી અંશોને ગુમાવી દે છે અને રાજ્ય કરતી પ્રજાના પોતાને તદ્દન પ્રતિકૂળ અને નિરૂપયોગી કેટલાક અસહ્ય અંશોને મોહવશાત્ આત્મજીવનમાં ચિરંજીવી સ્થાન આપે છે. આજ આપણા ભારતવર્ષની પણ કાંઇક આવીજ દશા થઇ છે. પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાનાં ભારત વર્ષ ઉપર આક્રમણ આરંભાયાં અને ક્રમે કરીને અંગ્રેજ પ્રજાનું ભારત વર્ષ પર શાસન સ્થપાયું, ત્યારથી પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિની પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે ભારે અથડામણી થઇ; તેના પરિણામ રૂપે દેશજીવનમાં આજ અવનવા ફેરફારો જોવામાં આવે છે. એક તો અંગ્રેજ પ્રજાનો ભારત વર્ષ ઉપર દિગ્વિજય અને બીજું તો પ્રખર સૂર્ય જેવી પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિની ઝળહળતી જ્યોતિ. આ બન્નેની બળવાન અસર નીચે પૂર્વવાસીઓને પાશ્ચિમાત્ય સર્વ કાંઇ ઉપર મોહ ઉપજે અને આદર થાય તે સ્વાભવિક છે. અધ્યાત્મની વાતો કરનાર છતાં તમોગુણથી ઘેરાયેલ ભારતવર્ષને રજોગુણમય પશ્ચિમનો યોગ ન થયો હોત તો ભારતવર્ષ પોતાની ઘોર નિંદ્રા ત્યાગવામાં વધારે વિલંબ કરત એ તો નિઃસંશય છે; પણ ઘોર નિદ્રા ત્યાગવા પૂરતો પૂર્વે પશ્ચિમનો આદર કર્યો હત અને પોતાની ઉણપ દૂર કરવા પૂરતો જ પૂર્વે પશ્ચિમનો

આશ્રય લીધો હત તો ભાવી એટલું ચિંતાજનક ન બનત, પણ પરિસ્થિતિ એવી ઉભી થઇ કે આપણો ઘણો ખરો શિક્ષિતવર્ગ સારાસારવિવેકને ભૂલી જઇ પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરવામાં જ શિક્ષિતતાની સાર્થકતા સમજવા લાગ્યો અને અશિક્ષિત લોકો શિક્ષિતને પગલે ચાલવા લાગ્યા. પરિણામે આજ આપણા સામાજિક જીવનમાં અનેક તત્ત્વો પરસ્પર સંઘટ્ટિત થતાં દૃશ્યમાન થઇ રહ્યાં છે. આની અસર દેશના કળા અને ધર્મ જે લોકજીવનમાં અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેના ઉપર થયા વિના કેમ રહે? જડવાદની પ્રતિષ્ટા વધારનાર પ્રાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિના યોગે ધર્મનાં સારાં તત્ત્વો પણ ધાંધલથી ભરેલા લેખાયાં છે. અને કળાના રસમય નૈસર્ગિક આવિર્ભાવને તિલાંજલિ અપાવા માંડી છે. હિંદની કળામાં ભાવનાત્મક તત્ત્વ ઘટતું જાય છે; સ્થૂળતા વધતી જાય છે. ધર્મપરિપોષકતા ઓછી થાય છે; વિકારવિવર્ધકતા પોષણ પામે છે. દેશના રસવિહાર સુના થતા જાય છે; કૃત્રિમ ફફડાટ વધતો જાય છે. ધાર્મિક ઉત્સવોની મસ્તી આજ ક્યાં છે? કયી કુલીન બાલાઓ આજ ચાંદનીમાં રાસડા ગાતી જોવામાં આવે છે? પોષાકમાં પણ ફેશનની વિવિધ ઘટના પાછળ અનુકૂલતા કે સુંદરતાના આદર્શો અવગણનાને પામે છે, પશ્ચિમના તત્ત્વો વિવેક વિના દાખલ કરવાથી આપણા માનસજીવનને મોટો આઘાત લાગ્યો છે અને વ્યવહારૂ જીવનમાં વર્ણસંકરતા વધી છે. આ પરિસ્થિતિની માઠી અસર આપણા ધાર્મિક જીવનમાં સવિશેષ વ્યક્ત થાય છે તે જોતાં સહૃદય વિચારકને ગ્લાનિ થયા વિના રહેતી નથી. જે સ્થિતિ અન્ય ધર્મોની થઈ છે તે જ

સ્થિતિથી જૈનધર્મ પોતાનો બચાવ કરી શકેલ નથી, એટલું જ નહિ પણ કળામાં વિશુદ્ધિ પ્રેરવાનું જે ધર્મને માન ઘટે છે તે જ ધર્મ કળાના દૃષ્ટિબિન્દુએ સૌથી વધારે અધઃપતિત થયેલો દેખાય છે. આનો સવિસ્તર પ્રસ્તાવ કરી જૈન બંધુઓનું તે દિશામાં લક્ષ્ય ખેંચવું અને કળાથી ધર્મનો અને ધર્મથી કળાનો પુનરૂદ્ધાર કરવા પ્રેરણા કરવી એ આજે હવે પછી સુવ્યક્ત કરવામાં આવશે.

ધાર્મિક ચિત્ર આલેખન

(૨)

ઉપર કળા અને ધર્મના સંબંધનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને ત્યારબાદ અંગ્રેજોનું આર્યાવર્ત ઉપર સામ્રાજ્ય થતાં કળા અને ધર્મ ઉપર જે માઠી અસર થવા પામી છે તેનું ટુંકમાં વિવેચન કર્યું. આ માઠી અસરથી જૈનો પણ છુટવા નથી પામ્યા તેનું પણ સહેજ સૂચન કીધું. જ્યારે આખા દેશના જીવનપ્રવાહમાં અમુક વિષમય તત્ત્વો પ્રસરવા માંડે ત્યારે તે જ દેશમાં વસતા જૈનો તે વિષમય પરિણામોથી મુક્ત રહે તેવી આશા રાખવી તે તો વ્યર્થ જ ગણાય, પ્રણ જૈનો સામાન્ય રીતે બીજી પ્રજા કરતાં વધારે અનુકરણશીલ પ્રકૃતિના જણાય છે અને આધુનિક જૈનોની કળાવિષયક ઉપેક્ષા પણ સૌથી ચઢિયાતી છે, તેથી જૈનોનું ધાર્મિક જીવન કળાથી બહુ બહુ દૂર જતું અનુભવાય છે. જ્યાં જ્યાં કળાને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અવકાશ આપવામાં આવે છે,

ત્યાં ત્યાં સૌંદર્ય પ્રગટવાને બદલે કદરૂપાં દશ્યો દેખાવ દે છે અને તેથી જૈનો અન્યના ઉપહાસને પાત્ર બને છે. આ વિષયનો અહીં યથાશક્તિ વિસ્તાર કરવાની ધારણા છે.

વર્તમાન જૈનોના ધાર્મિક જીવન ઉપર કળાશૂન્યતાનો આરોપ મૂકતાં સહેજે પૂર્વકાળના જૈનો તરફ દૃષ્ટિ દોડે છે અને મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે પૂર્વ કાળના જૈનોને પણ આ આક્ષેપ લાગુ પડે ખરો કે ? પૂર્વકાળના જૈનોનો કળા પ્રત્યે કેટલો આદરભાવ હતો તેનું ચોક્કસ માપ કાઢી ન શકાય, પણ જે જૈનોએ શેત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ અને સમ્મેતશિખર જેવાં દિવ્ય સ્થાનોને પોતાનાં તીર્થો બનાવ્યાં છે, જે જૈનોએ અનેક પદ્યો, રાસો, કાવ્યો અને સઝાયોથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધિવાન્ કર્યું છે, જે જૈનોએ સ્થળે સ્થળે સુંદર કારીગિરી તથા કોતરણીવાળાં ભવ્ય મંદિરો બાંધીને હિંદના શિલ્પને શોભાવ્યું છે, તે જૈનોની કળાપ્રિયતા તો વિના સંશય સિદ્ધ છે. દેલવાડાના મંદિરોની કોતરણી આજ આખા જગતને મોહાવી રહી છે; શત્રુંજયની મંદિરમાળા જગતના તીર્થસ્થાનોમાં અદ્વિતીય છે, પાવાપુરીના મંદિરમાં જે શાંતિમય સૌન્દર્ય ભર્યું છે તે હાલ બીજે ક્યાં અનુભવાય છે, સમ્મેતશિખર જેવાં રમણીય સ્થળો હિંદુસ્થાનમાં બહુ જ અલ્પ છે. કવિતાના પ્રદેશમાં જૈનોનો પ્રયાસ અસાધારણ છે. શૃંગારના ઉન્માદને દૂર કરી શાન્તરસમય બોધક સાહિત્ય ઉપજાવવાનું માન જૈનોને જ ઘટે છે. આનંદઘન અને ચિદાનંદનાં સાત્ત્વિક પદો સાથે હિંદુસ્થાનમાં બીજાં કેટલાં

પદો ઉભા રહી શકે તેમ છે? જૂની કથાઓમાંથી પણ જૈનોની કળાપ્રિયતાનાં મનોહર દૃષ્ટાંતો મળી શકે તેમ છે. રાવણ મંદોદરીનું અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નૃત્ય કોને અજાણ્યું છે? જૈન નાટકો વિષે પણ જૈન કથાસાહિત્યમાંથી અનેક વાતો ઉપલબ્ધ થાય છે. આ રીતે જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કળા અને ધર્મનો સુયોજક હતો એ સુગોચર બને છે. આ જ ધર્મનો વર્તમાન ઇતિહાસ તેથી વિપરીત સ્થિતિને ધારણ કરી રહેલ છે તેનો કદિ કોઈને વિચાર આવ્યો છે?

વર્તમાન ધાર્મિક જીવન ઉપર નજર કરતાં આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં અક્ષમ્ય કળાશૂન્યતા નજરે પડે છે. દ્રવ્યોપાર્જન જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય બનતાં રસપોષકતા ઘટી ગઈ અને સ્થૂળ લાભાલાભના વિવેકમાં અને જેમ આવે તેમ સોનું રૂપું વેરવામાં કળા અને ધર્મની સેવાનો સમાવેશ થઈ ગયો. પ્રથમ તો ચિત્રકળાને લક્ષીને વિચાર કરીએ.

અત્યારે હિંદમાં ચિત્રકળાનો પુનરુદ્ધાર થવા માંડયો છે; છતાં જૈનોનું તે તરફ અસાધારણ દુર્લક્ષ્ય છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક જૈનવિચારકો ધર્મને લગતાં ચિત્રો પ્રગટ કરવાની તદ્દન વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. જે લોકો જાત મહેનતથી ધર્મ સાહિત્ય વાંચવા ન માંગતા હોય તેમને આંગણે ધર્મ સંસ્થાપન કરવાનું સારામાં સારૂં સાધન ધાર્મિક ચિત્રો છે, એટલું જ નહિ પણ ધાર્મિક કલ્પનાઓ ચિત્રારૂઢ થયા પછી જ લોકહૃદયમાં ઉંડાં મૂળ નાખી શકે છે. અત્યારે રામ, કૃષ્ણ

અને બુદ્ધનાં કેટલાંય મનોહર આલેખનો પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે તો ભગવાન્ મહાવીર અને અન્ય તીર્થંકરોના ચિત્રો પ્રવીણ ચિત્રકારોને હાથે શા માટે ન આલેખાય ? સિદ્ધ ચિત્રકાર હાલનાં ચિતરેલાં મેરી અને ક્રાઇસ્ટનાં ચિત્રો કેટલાં ભાવાત્મક અને ભક્તિઉત્પાદક હોય છે ? માનસિક જીવનના વિકાસમાં ચિત્રો અનુપમેય ભાગ ભજવે છે. અજ્ઞ સ્ત્રી પુરુષોને મહાપુરુષનાં ચરિત્રો ચિત્રોથી સુગમ્ય બને છે. ધ્યાનને માટે ઇષ્ટદેવની પ્રતિકૃતિ અતિ ઉપયોગી સાધન બની શકે છે. આપણને ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ, કે મહમદ ઉપર ખાસ ભક્તિભાવ ન હોય તો પણ તે તે મહાપુરુષોના એવાં સુંદર અને અલૌકિક આલેખનો જોવામાં આવે છે કે આપણને તે તરફ સહેજે આકર્ષણ થયા વિના ન રહે, અને તે મહાપુરુષો માટે અંતરમાં ભક્તિભાવ ઉપજ્યા વિના ન રહે. જૈનેતર લોકગણમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે તથા જૈન ભાવનાઓ વિસ્તારવા માટે ચિત્રો જેવી બીજી એકે લીઓનાર્ડો વીન્સી ઉત્તમ પરિભાષા નથી. તેમજ અન્ય લોકવિખ્યાત ચિત્રકારોની લેખિનીમાંથી ઉપજેલ મેરી અને ક્રાઇસ્ટના આલેખનોમાં કેટલી પવિત્રતા અને વિશદતા ભરેલી હોય છે ? અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ભારતમાતાનુ કે ભિક્ષુ બુદ્ધનું ચિત્ર કેટલું ભાવપૂર્ણ અને મનોહર છે ? ભગવાન મહાવીરની મહત્તા કાંઇ ઓછી નથી. શા માટે ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાવાળી તેની છબીઓ ન ચીતરાય ? મહાવીર તેમજ અન્ય મહાપુરુષોનાં જીવનમાં એવા અદ્ભૂત પ્રસંગો છે કે જો તેનાં સુંદર આલેખનો પ્રગટે તો કળા સાહિત્યમાં જબરી પૂરવણી થાય અને આખું વિશ્વ પણ જૈન ધર્મના

રહસ્યને બહુ સહેલાઈથી પામી શકે. મહાવીર અને ગોશાળાને પ્રસંગ, ચંદનબાળાને સમાગમ, ચંડકોશીયાનો ઉપદ્રવ, ગોતમનો પ્રથમ મેળાપ, શ્રેણિકનો પરિચય, કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ભગવાનનું નિર્વાણ, ગોતમસ્વામીનો નિર્વેદ—આવા અનેક પ્રસંગો ચિતરાય તો તે જગતને કેટલા બોધક બની શકે ? ભગવાન ઋષભદેવના ચરિત્રમાં પણ કયાં ઓછા પ્રસંગો છે ? વર્તમાન સૃષ્ટિવ્યવહારનું પ્રવર્તન, ભરત અને બાહુબળનું યુદ્ધ, ભગવાન ઋષભદેવના હાથે બ્રાહ્મી અને સુંદરીને વિદ્યાપ્રદાન, ભરત ચક્રવર્તીને આરીસાભુવનમાં કેવળજ્ઞાન, બાહુબળનું અહંકારમોચન, મરુદેવી માતાનો ભગવાનને છેલ્લો સમાગમ—આ બધાં પ્રસંગોને પુસ્તક પાનામાં રાખી મૂકવા કરતાં ચિત્રો દ્વારા જગતની નજર સન્મુખ લાવવા જોઈએ. જૈન કથાસાહિત્યમાં પણ ચિત્રોને માટે પુષ્કળ સાહિત્ય ભરેલું છે. સ્થૂલિભદ્ર અને વેશ્યાનો પ્રસંગ, શાળિભદ્ર અને ધન્નાનું ચરિત્ર, શ્રીપાળની રામાયણ જેવી મોટી જીવનકથા, ચંદરાજાની રસપૂર્ણ વાર્તા; જૈન ઇતિહાસમાં પણ હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ, હીરવિજયસૂરિ અને અકબર બાદશાહ, શીલગુણસૂરિ અને વનરાજ ચાવડો, અને તદુપરાન્ત વલ્લભીપુર અને મથુરામાં મળેલી આગમ ઉદ્ધાર અર્થે આચાર્યોની સભા, આનંદઘનજી અને યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનો સમાગમ—આવા અનેક ચિરસ્મરણીય બનાવો હજુ સુધી કોઇ ચિત્રકારની લેખિનીને વર્યા નથી તે ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવું ગણાય !

ધાર્મિક ચિત્રો પ્રગટ કરવામાં કેટલાક આશાતનાનો ભય રાખે છે. એક તો આ ભય કેટલેક અંશે ખોટો છે.

અને બીજું તો આશાતનાના આપણા ખ્યાલમાં પણ કેટલોક ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આશાતનાનો બહુ સંકુચિત ખ્યાલ આપણે લઇએ તો અત્યારે જે મોટા પ્રમાણમાં જૈન સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તે પણ થઇ ન જ શકે. શું જૈન પુસ્તકનાં પાનાંઓ પગતળે કચરાતાં નહિ હોય? શું જૈન માસિકોના કાગળો પસ્તીમાં વપરાતા નહિ હોય? આમ છતાં પણ પુસ્તક પ્રકાશન આદરણીય છે, કારણ કે અત્યારના કાળમાં તે વિના ધર્મસંરક્ષણ અસંભવિત છે. જે અત્યારે જગત આગળ પોતાની વાત જુદા જુદા આકારમાં વારંવાર ધરશે તની જ વાત સંભળાશે. આશાતનાની ઝીણવટમાં ઉતરતાં લાભાલાભની તુલના કરવી જોઇએ. જ્યાં ધર્મ સંબંધી લાભ વધારે હોય ત્યાં આશાતનાનો ખ્યાલ ગૌણપદને પામે છે. કેટલાકને કૃષ્ણ ગોપીનાં હાસ્યજનક અને બિભત્સ ચિત્રો જોઇને ભય રહે કે આપણા મહાપુરુષોની પણ ચિત્રકારોને હાથે આવી દશા કેમ ન થાય! આ ભય સ્વાભાવિક છે છતાં ખોટો છે. જે પુરુષના જીવનમાં જેવી વાતો ગુંથાયલી હોય તેવી જ વાતો તેને લગતા ચિત્રોમાં પ્રગટ થાય, મહાવીર અને અન્ય જૈન મહા પુરુષોનાં જીવન ચરિત્રો સંસારીઓને બોધક માર્ગે લઈ જનારાં અને ધર્મપંથ પર ચઢાવનારાં જ છે એ નિશ્ચય છે અને તેથી જ ઉપર્યુક્ત ભય અસ્થાને છે. ઉલટું જો જૈન કથાઓ ચિત્રોથી રંગાય અને જૈન તીર્થંકરોની છબીઓ પ્રવીણ ચિત્રકારોના હાથે ચિતરાય તો ચિત્રકળાનો ઉદ્ધાર થાય અને ચિત્રકારોના સ્વછન્દી વિહાર ઉપર આડકતરી રીતે અંકુશ મૂકાય. જે જૈનો મૂર્તિપૂજા ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકે છે

તેમને ચિત્રકળાનો આશ્રય તો લેવો જ જોઇએ. ચિત્રકળાના અવલંબન સિવાય મૂર્તિપૂજાનો આશય અપૂર્ણ રહે છે. ઘણે ઠેકાણે મૂર્તિ કે મંદિરની સગવડ ન હોય ત્યાં મહાવીરની સુંદર પ્રતિકૃતિથી ધ્યાનાદિને માટે કેટલી અનુકૂળતા થાય? મૂર્તિ કરતાં છબીમાં વધારે સગવડ એ છે કે મૂર્તિ તો મંદિરમાં જ વિરાજે છે, જ્યારે છબી ઘરે ઘરે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. વળી જે વિવિધતા મૂર્તિમાં લાવવી અશકય યા મુશ્કેલ છે તે સહેલાઇથી છબીમાં ઉતારી શકાય છે. આવાં કારણોથી તીર્થંકરોની સુંદર છબીઓનો પ્રચાર થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. મહાવીરની એક છબી કેટલાય કાળ પહેલાં ચિતરાયલી જૈન દુનિયામાં પ્રચલિત છે એ અજાણ નથી, પણ તે આભૂષણોથી ભરેલી મનુષ્ય આકૃતિની સામાન્ય રૂપરેખા મહાન તપસ્વી અને યોગી ભગવાન મહાવીરનું ભાન શી રીતે કરાવી શકે? માત્ર પદ્માસન કે ઇન્દ્ર ઇન્દ્રાણી સાથેનાં ચિત્રામણ મહાવીરની પ્રતીતિ કરાવી ન જ શકે. મહાવીરની છબીમાં તો વૈરાગ્ય જોઇએ, તપ જોઇએ, અપ્રતિમ શાન્તિ અને સમતા જોઇએ, સર્વવ્યાપી જ્ઞાનની ઓજસ્વિતા જોઇએ; તેમની મુદ્રામાંથી સર્વ ભૂત પ્રત્યે દયા ઝરવી જોઇએ; અનંત સાથે એકતાનની મસ્તી હોવી જોઇએ. આવી છબી કયાં છે? છબી તો એવી જોઇએ કે જેનું દર્શન થતાં દ્દષ્ટાના અંતરમાં ભક્તિ ઉદ્દભવે અને શરણ્યાચના સ્ફુરી નીકળે. ધનિક જૈનો સંસ્કારી ચિત્રકારો પાસે આવી છબીઓ ચિતરાવે તો કેટલો ઉપકાર થાય?

જૈનોના ચિત્રકળા સંબંધીના દુર્લક્ષ્ય વિષે ફરિયાદ કરતાં મારો કહેવાનો એવો આશય નથી કે જૈનો ચિત્રામણ પાછળ બીલકુલ પૈસા ખરચતા જ નથી. આમ કહેવું તે તો અસત્ય ગણાય, કારણ કે જૈન મંદિરમાં અન્ય મંદિરોની માફક ચિત્રામણની કાંઈ ઉણપ નથી. જૈનોનાં ઘણાં મંદિરોમાં ચૌદ રાજલોકનું કાલ્પનિક આલેખન, છ લેશ્યાનું રૂપક, બાહુબળનું અભિમાનઆરોહણ, પ્રભુનું સમવસરણ, પાર્શ્વનાથને કમઠનો ઉપદ્રવ, મધુબિન્દુલોલુપ મોહમુગ્ધ પ્રાણીનું ચિત્ર, નેમનાથનો વિવાહ, ચૌદ સ્વપ્નો અને આવા અનેક આકર્ષક પ્રસંગો ચિતરાયેલા જોવામાં આવે છે. પણ એ બધાં ચિત્રો એટલાં સાધારણ, કદરૂપાં અને ઇતિહાસની અજ્ઞતા સૂચવતાં દેખાય છે કે તે કરતાં મંદિરની ભીંતો તદ્દન કોરી રાખવામાં આવી હત તો વધારે સારી દેખાત એમ ઘણીવાર થઇ આવે છે. જો આંખોને મોહાવે એવા રંગોની મેળવણી કરવામાં જ ચિત્રકળાનો સમાવેશ થતો હોય તો પછી કાંઇ ફરિવાદ કરવા જેવું રહેજ નહિ; પણ ચિત્રમાં મોહક રંગની મેળવણી કરતાં બીજા ઘણાં તત્વોની સંભાળ લેવી જોઇએ. જે ભાવ અમુક દૃશ્યદ્વારા પ્રેક્ષકના મનમાં ઉઠાવવા માંગતા હોઇએ તે ભાવ ચિત્ર જોતાં જો ન ઉઠે તો તે ચિત્ર પાછળ થયેલો દ્રવ્યવ્યય વ્યર્થ ગણાય. સર્વ આકૃતિઓ સપ્રમાણ અને જે રસમાં ઝુલતી કલ્પાયેલી હોય તે રસને સચોટ પ્રતિબિંબિત કરતી હોવી જોઇએ. આસપાસના દેખાવો પણ તે જ ભાવના પોષક જોઇએ. આ બધાં ઉપરાંત સૌથી વધારે સંભાળ તો એ લેવાની છે કે ચિતરવા ધારેલ બનાવ જે કાળમાં બન્યો

હોય તે કાળને અનુરૂપ તે ચિત્ર ઉપજવું જોઈએ. જો કૃષ્ણના પગમાં પંપશુ કે ગળામાં કોલર નેકટાઈ પહેરાવવામાં આવે; જો રાધાને પોલકાં કે અત્યારની ઢબનાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જ કરવામાં આવે તો તે ચિત્ર હાસ્યોત્પાદકજ બને. આ બધાં તત્વોની જૈન મંદિરોને સુશોભિત કરતાં ચિત્રોમાં ઘણે અંશે ઉપેક્ષા થતી જોવામાં આવે છે. શ્રી શેત્રુંજય ઉપર પુંડરિક સ્વામીના મંદિરમાં ચારે બાજુએ જે ચિત્રો ચિતરવામાં આવ્યા છે તે યાત્રાળુઓ બહુ ભાવથી અને રસથી જુએ છે, પણ મને તો તે ચિત્રો જોઇને બહુ દુઃખ થયું છે. જો એટલો જ દ્રવ્યવ્યય કોઈ જ્ઞાનસંપન્ન સંસ્કારી ચિત્રકારની નજર નીચે થયો હોત તો કેટલાં મનોહર ચિત્રો ઉપજી શકત ? ઉપરોકત ચિત્રોમાં આંખને મુગ્ધ કરે તેવા રંગોની ખુબ પૂરવણી કરી છે, પણ નથી તેમાં ધારેલા ભાવ ઉઠયાં, નથી તેમાં દિવ્ય પુરુષોની દિવ્યતા પ્રગટી, નથી તેમાં ઈતિહાસનું યાથાર્થ્ય સચવાયું. આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં ટપકતાં દેખાડયાં હોય અને મુખારવિંદ ઉપર સ્મિત ચમકતું હોય, સમય વીજળી અને રેલ્વેની શોધ પહેલાંનો હોય અને ચિત્રોમાં વીજળીના દીવા અને પંખા ઝબકતા હોય, પ્રાચીન કાળમાં શીવણકળા હતી કે નહિ તે જ્યાં શંકાસ્પદ હોય અને ઘણું ખરૂં છુટાં કપડાં પહેરવાનો પ્રચાર હોય અને ઉકત ચિત્રોમાં અત્યારના પોશાકની ઢબથી હજારો વર્ષ પહેલાંના પાત્રોને સચેત કરવામાં આવ્યા હોય આવી અવ્યવસ્થિતતા કેમ ચાલી શકે ? મેરુપર્વત ઉપર એક દેવકુમારના હાથમાં ફીડલ જોઇને કોને હસવું ન આવે ? આ બધું અન્ય જૈનમંદિરોને પણ થોડે

ઘણે અંશે લાગુ પડે છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે જૈનો ઘણું ખરૂં ચિત્રકળાને પોષણ આપતા નથી અને આપે છે ત્યાં પણ માત્ર રસશૂન્યતા જ પ્રગટ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત વિચારોથી સહજ અનુમાન થશે કે જૈન મૂર્તિઓના ફોટોગ્રાફ પ્રસિદ્ધ કરવા સામેનો વિરોધ મનને જરા પણ સંમત નથી. જેવી રીતે રમ્ય સ્થળોમાં ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો તે તે સ્થળોની રમ્યતાના સ્મારક હોઇને પોતપોતાના ઘરમાં લોકો શણગારના સ્થાને મૂકે છે, જેવી રીતે સગાં વહાલાંની છબીઓને સ્નેહનું સ્થાન અને માનવંતા પુરુષોની છબીઓને માનનીય સ્થાન લોકો પોતાના ગૃહસુશોભનમાં આપે છે, તેવીજ રીતે તીર્થંકરોની ચમત્કારી અને ભાવવાહી છબીઓને જૈનોના ગૃહમંદિરમાં ઉચિત સ્થાન શા માટે મળવું ન જોઇએ? પાંચ હજાર આવી છબીઓમાં પચાસ સો છબીઓ ઉચિત સ્થાનને ન પામે તેથી અન્ય છબીઓની રમ્યતા મહત્તા કે ઉપયોગિતાને જરા પણ હાની પહોંચતી નથી પણ આટલા નજીવા કારણસર સુંદર જૈન મૂર્તિઓની છબીઓને ઘરમાં ટાંગવાના અભિલાષદ્વારા પ્રગટ થતા ભકિતના ઉદ્રેકને અધર્મ ગણી આઘાત લગાડવો તે બુદ્ધિથી બંધ બેસતું નથી. શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ કે અમીઝરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ એટલી ભવ્ય, મનોહર, અદ્ભુત છે કે તેમના દર્શનથી જડમાં પણ ચૈતન્ય પ્રગટે, અને નાસ્તિકમાં પણ આસ્તિકતા સ્ફુરે. આવી મૂર્તિઓનાં દર્શન વારંવાર થવાં સુલભ નથી. જૈનો આત્મા આવી આવી મૂર્તિઓનાં દર્શનથી આનંદ પુલકિત

થયો હોય તેને તે મૂર્તિઓની છબીઓથી સદા વંચિત રાખવાનો આગ્રહ સુજ્ઞ જૈન તો ન જ કરી શકે.

આ લેખદ્વારા ચિત્રકળા સંબંધી કેટલાક વિચારો જૈન સમાજ સમક્ષ મૂક્યા છે, તે ઉપરથી આશા છે કે સુજ્ઞ જૈન બંધુઓ ઉક્ત વિચારોની યોગ્ય સમાલોચના કરશે, ધનિક જૈન બંધુઓ શિક્ષિત જનોની સલાહ અનુસાર ચિત્ર વિષયમાં આવશ્યક પ્રવૃત્તિ આદરશે અને તે રીતે બન્ને મળીને ચિત્રકળાની સહાયથી ધર્મનો અને ધર્મની સહાયથી ચિત્રકળાનો ઉદ્યોત કરશે.

સ્તવન-ગાયન-વાદન.

(૩)

ગયા લેખમાં જૈનોએ આલેખન કળા તરફ દર્શાવેલી ઉપેક્ષા સંબંધી કેટલીક હકીકત જણાવી. આ લેખમાં સંગીત વિષે થોડુંક નિવેદન કરવાનું છે. સંગીત સિવાય ભકિતરસ આવિર્ભાવ પામી શકે જ નહિ અને ભકિત વિનાનો ધર્મ જળ વિનાના સરોવર જેવો લાગે. રાવણે તીર્થંકર પદ સંગીતના આશ્રયથી જ બાંધ્યું. નરસિંહ મહેતાની મહત્તા તેના ભકિતરસથી ભરેલાં પદ્યોમાં જ પ્રતિબિંબિત થઇ. ઇશ્વર પ્રત્યે અતુલ ભકિત હમેશાં સંગીતમાં જ પરિણામ પામે છે. આત્માનું પરમાત્મા સાથે અદ્વૈત સાધવાનું સંગીત પરમ સાધન છે. આ સંગીત બે પ્રકારનું છે. ગાયન અને વાદન. ગાયન એટલે વિવિધ પ્રકારનાં પદ્યો, કાવ્યો જાત

જાતના રાગ અને આલાપોવડે ગાવાં તે. વાદન એટલે અનેક પ્રકારનાં વાજીંત્રો સંગીતના નિયમાનુસાર વગાડવાં તે. આપણા જૈનો આ બન્ને વિષયમાં બહુ જ પછાત છે. એવાં કોઇક જ જૈનનાં ઘરો માલુમ પડે છે કે જ્યાં સંગીતનો શોખ હોય અને જ્યાં મધુર વાદ્યો રણકારા કરી રહ્યાં હોય. ગાવાનો શોખ પણ જૈનોમાં જવલ્લે જ માલુમ પડે છે, સ્ત્રીઓને સંગીતની કળા તો ખાસ વરેલી ગણાય ત્યારે જૈન સ્ત્રીઓએ તો સંગીતનો જીવનમાંથી આમૂલ બહિષ્કાર જ કર્યો દેખાય છે.

આ શોચનીય પરિસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ જૈન મંદિરમાં આવે છે. જૈન મંદિરમાં જાઓ તો ઘણી વખત ઘોંઘાટ સ્ત્રી પુરુષોના કલબલાટ સિવાય બીજું કાંઇ નહિ સાંભળો. સ્થળ કે સમયની ગંભીરતા જોયા સિવાય જેને જેમ ફાવે તેમ બરાડા પાડતું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. જ્યાં તદ્દન શાન્તિ જોઇએ ત્યાં આટલો બધો ઘોંઘાટ હોય, જ્યાં મધુર સંગીતથી આસપાસના વાતાવરણમાં દિવ્યતા પ્રગટવી જોઇએ ત્યાં જાણે કે શાકબજાર હોય તેવો કોલાહલ મચાવી મૂકવામાં આવે, તેવા સ્થળમાં આત્મા આનંદ કેમ પામે અને ભક્તિરસ ઉલ્લસાયમાન કેમ થાય ? જૈન બંધુઓની સંગીતબધીરતા એટલી બધી વધી ગઇ છે કે બાજુએ કોઇ સુંદર સ્તવન મીઠા સરોદથી ગાતું હોય ત્યારે તેને શાન્તિથી સાંભળવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ તે સારૂં ગાય છે તેટલાથી જ જાણે પોતાનું અપમાન થતું હોય તેમ બાજુએ બેઠેલો માણસ વધારે મોટા અને ઘોઘરા સ્વરથી પોતાનું

ગાણું શરૂ કરી દે છે અને જે વધારે મોટા સ્વરે અને વધારે મેળવિનાનું ગાય તેને જાણે કે વહેલું મોક્ષફળ મળી જવાનું હોય તેવી હરીફાઇનો બહુ જ કઢંગો અને હાસ્યાસ્પદ દેખાવ કરે છે. આવા સંગીતસ્વછન્દથી મંદિર અને મૂર્તિપૂજાના હેતુરૂપ આત્માનો વિનાશ થાય છે અને સહૃદય રસિક જન એવા મંદિરમાં વધારે ટકી શકતો નથી. આ બાબતમાં જૈન બંધુઓએ બહુ જ વિચાર કરવો ઘટે છે. વસ્તુતઃ જેને ગાતાં ન આવડતું હોય તેણે શાન્તિથી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ. મંદિર તે આપણું પોતાનું ઘર નથી કે જ્યાં આપણે ગમે તેવો ઘોંઘાટ કરી શકીએ. સારાં સ્તવનો મંદિરમાં ઉચ્ચારવાનું મન થતું હોય તો આપણે ગાતાં શિખવું જોઇએ. મંદિર તે સામાજિક સંસ્થા છે. મંદિરમાં આવનારની ફરજ છે કે મંદિરની શાન્તિ અને દિવ્યતાનો જરા પણ ભંગ થવા ન દેવો. જેવી રીતે પુરુષો પ્રભુસ્તવનના નામે ધમાલ મચાવી મૂકે છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓ પણ એવો જ બેસુરો ગાયનકોલાહલ મંદિરોમાં પ્રવર્તાવી દે છે. આમાં સત્વર સુધારો થવાની આવશ્યકતા છે.

સ્તવનોના સંબંધમાં બીજું પણ કેટલુંક કહી શકાય તેમ છે. સ્તવન ગાવામાં કાળમર્યાદા તો કોઈ સમજતું જ નથી. અમુક રાગ અમુક સમયે ગવાય તો જ યોગ્ય લાગે, આવા સંગીતશાસ્ત્રના નિયમથી સૌ કોઇ અજાણ દેખાય છે. ઘણી વખત જૈનમંદિરમાં ભૈરવી બપોરના સાંભળવામાં આવે છે, પ્રભાતીયું સાંજના સાંભળવું પડે છે, અને માઢ, માલકોષ, સોરઠ આદિનો પ્રાતઃકાળમાં લાભ થાય છે. જ્યાં

સંગીત વિષયની અસાધારણ અજ્ઞતા છે ત્યાં ન્હાની બાબતની તો શી ફરિયાદ કરવી ?

સામાન્ય સ્તવનના રાગોમાં પણ એવો ભેદ જોવામાં આવે છે કે કેટલાક રાગો પુરુષોના મોઢામાં જ શોભે છે. જ્યારે કેટલાક રાગો સ્ત્રીઓના મોઢામાં જ મીઠા લાગે છે. અહીં એ કહેવાનો આશય નથી કે અમુક રાગો સ્ત્રીને જ ગાવાનો અધિકાર છે અને તે પુરુષથી ન જ ગાઈ શકાય. આ સ્વતંત્ર યુગમાં આવો પ્રતિબંધ તો કેમ હોઇ શકે ? પણ એટલુંજ કહેવા યોગ્ય છે કે જે રાગ જ્યાં શોભે ત્યાં ગવાય તો મીઠો લાગે; બીજે ગવાય તો શ્રવણેન્દ્રિયને તપનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય. દાખલા તરીકે " હાંરે મારે ઠામ ધર્મના, સાડા પચવીશ દેશ જો, " અથવા તો " જિનજી ત્રેવીશમો જિન પાસ, આશામુજ પુરવે રે લોલ " આવા રાગો સ્ત્રીઓના ગાયનમાં વધારે મીઠા લાગે, સીતાજીના મહીનાનો રાગ " સોના સમો રે સૂરજ ઉગિયો " એ રાગ, " ઓધવજી સંદેશો કહેજો શામને " એ રાગ અથવા તો " પાવાગઢથી ઉતર્યાં મહાકાળી રે " એ રાગ અથવા આવા બીજા રાગો સ્ત્રીઓ ગાય ત્યારે જુદી જ મીઠાશ આવે અને પુરુષો ગાય ત્યારે તેમાં સ્ત્રીત્વની ભ્રાન્તિ થાય. અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ કે આ બાબતમાં વિવેક સમજાય તો સારૂં. પુરુષોચિત રાગપરિબદ્ધ સ્તવનો કયાં ઓછા અને ભાવન્યૂન છે કે સ્ત્રીયોચિત રાગનો આશ્રય લેવો પડે ? મંદિરમાં કોઈ પુરુષને સ્ત્રી જેવા હાવભાવથી સ્ત્રીયોગ્ય રાગ ગાતો જોતાં પુરુષચિત્તને સહેજે ગ્લાનિ થાય છે.

સ્તવનો સંબંધી ત્રીજી વાત એ જણાવવાની કે અપ્રાસંગિક સ્તવનોનો બહુ જ પ્રચાર થઈ પડયો છે. હમેશાં મંદિરમાં સ્વતન કરતાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે આપણે આપણા ઇષ્ટદેવની સમક્ષ બેઠા છીએ. તે આદર્શ પુરુષ છે, આપણે પામર પુરુષ છીએ, આપણને તેમના દર્શનનો લાભ થયો તે માટે તેમનાં ગુણોનું ગાન કરવાનું છે. આ લક્ષ્યનો સ્તવનોની પસંદગીમાં વારંવાર ભંગ થતો જોવામાં આવે છે અને જ્યાં જે જોઇએ ત્યાં તે ન હોય અને અન્ય હોય, ત્યાં કળાનો પણ ભંગ જ ગણાય; તે ન્યાયે આ વૈચિત્ર્યને કળાભંગની કોટિમાં જ મુકી શકાય. એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહેવાનું પદ્ય હોય (દાખલા તરીકે "ચાલોને પ્રીતમજી પ્યારા શત્રુંજય જઇએ") તે હાવભાવથી ભકતજન પ્રભુસમક્ષ બોલે કે જ્યાં તેનો કોઈ પણ રીતે અર્થ ઘટી શકે જ નહિ ત્યારે હસવું કેમ ન આવે? જુદાં જુદાં તીર્થોને લગતાં સ્તવનો અથવા તિથિના મહાત્મ્યને લગતાં સ્તવનો સામાન્ય મંદિરમાં પ્રભુ સમક્ષ ઉચ્ચારાય ત્યારે પણ એવી જ હાસ્યજનક સ્થિતિ ઉભી થાય છે. "વિમલાચલ નિતુ વંદીએ, કીજે એહની સેવા" અથવા તો "હાંરે મારા ઠામ ધરમના સાડા પચવીશ દેશ જો" એ સ્તવનો મૂળરૂપે ગમે તેવાં સુંદર હોય છતાં પ્રભુસમક્ષ બોલવાનો અર્થ શું? કેટલાંક સ્તવનો માત્ર સ્તુત્યાત્મક હોય છે અને કેટલાંક માત્ર આત્મલક્ષી હોય છે. જિનમંદિરમાં સ્તુત્યાત્મક સ્તવનને જ અવકાશ છે. જો કે પ્રભુની શ્રેષ્ટતા વર્ણવતાં સ્તવનોમાં આત્માની પામરતાનું સૂચન આવે તો તે વિષે બાધ કાઢી શકાય નહિ. પણ માત્ર આત્મલક્ષી સ્તવનો તો

પ્રતિક્રમણમાં જ યોગ્ય લાગે. " પંચમી તપ તુમે કરો રે પ્રાણી. " આ સ્તવન પ્રભુસમક્ષ બોલાય તેમાં બે વાંધા છે. એક તો તિથિના માહાત્મ્ય વર્ણનનો પ્રભુગુણગાન સાથે સંબંધ નથી. બીજું તો પંચમી તપ કોણ કરે ? પોતે કે પ્રભુ ? જો પોતાને જ કરવો હોય તો પ્રભુ સામે લાંબા હાથ કરીને બોલ્યાનો અર્થ શો ? આવાં અર્થહીન આચરણથી અન્ય જનો કેમ ન હસે ? આવાં એક નહિ પણ અનેક સ્તવનો બોલાય છે કે જેની અંદર ઔચિત્યનો સ્પષ્ટ ભંગ દેખાય છે. અતિશય આત્મનિંદાત્મક સ્તવનોનો પ્રચાર પણ ઘટવો જોઇએ. જે પ્રતિક્રમણમાં શોભે તે જિનમંદિરમાં ન શોભે. ભગવાનનાં દર્શને થાય ત્યાં આનંદ ઉલ્લસવો જોઇએ. પોતાનાં રોદણાં રોવાને બીજા ઘણા અવસરો છે. જિનમંદિરનું વાતાવરણ એવું હોવું જોઇએ કે જ્યાં પાપ દુઃખ, નિરાશા, ગ્લાનિ, નિર્વેદ—સર્વનો લય થઇ જવો જોઇએ અને પુણ્ય, સુખ, આશા, ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસને વ્યાપકતા મળવી જોઇએ. આવું વાતાવરણ ઉભું કરવું તે ભક્તજનના હાથમાં છે. પ્રભુમંદિર માનુષિક સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગની વાનકી છે. આ સ્વર્ગીય સ્થાનને આંસુથી કલુષિત કરવા કરતાં ઉલ્લાસજન્ય ગાન કીર્તનથી પલ્લવિત કરવું વધારે યોગ્ય છે.

પ્રચલિત સ્તવનોનો મોટો ભાગ બહુ સાધારણ રાગોમાં રચાયેલો જોવામાં આવે છે. ઉંચું કવિત્વ કે મનોહર સંગીત આ સ્તવનોમાં અનુભવાતું નથી. રાગની વિવિધતા આ સ્તવનોની રચનામાં એટલી બધી દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. જૈનોનો

કાવ્યભંડાર ઘણો જ મોટો છે, તેમાંથી સારાં ઉસ્તાદી લય-વાળાં સ્તવનો ચુંટી કાઢી સમાજમાં પ્રચલિત કરવાં જોઇએ તેમજ તેવાં નવાં સ્તવનો રચાવાં જોઇએ.

આપણા ધાર્મિક જીવનનું બીજું અંગ લય પામતું જાય છે. જૈન કુટુંબોમાં રાસ વાંચવાનો રીવાજ ધીમે ધીમે નાબુદ થતો જાય છે. જો કે ઓળીના દિવસોમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે શ્રીપાળ રાજાનો રાસ વંચાય છે, પણ સામાન્યત: આ વિષયનો શોખ ઘટતો જાય છે. વયોવૃદ્ધ પુરુષ રાત્રિના વખતે રાગ કાઢીને રાસ વાંચતા હોય, આસપાસ બેઠેલાં બાળકો વાર્તાનો આનંદ ઝીલતાં હોય, પાસે બેઠેલી પરિપક્વ વયની સ્ત્રીઓ હોંકારો દેતી હોય, અને બાજુએ બેઠેલી યુવાન સ્ત્રીઓ ઝોકાં પણ ખાતી હોય, અને વચમાં વચમાં વ્યવહાર કે તત્વનો ગુંચવણભર્યો પ્રશ્ન આવે તો પુરુષવર્ગ તે બાબતની લાંબી ચર્ચામાં ઉતરી જતો હોય—આવાં ગૃહજીવનનાં સુંદર દ્રશ્યો નાશ પામતાં જાય છે એ ખેદકારક છે. જૈન સાહિત્યમાં રાસનો મોટો ભંડાર છે. ઉપર્યુક્ત રૂઢિથી સામાન્ય રાગોનું સહજ જ્ઞાન થાય છે, પ્રચલિત કથાઓનો સહેજે બોધ થાય છે, અને નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ અનાયાસે સૌ કોઇને પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્ત્રીઓમાં ગંહુલી ગાવાનો રીવાજ પણ ઘટતો જાય છે, તેમજ મનોહર અર્થવાળી તથા સુંદર શબ્દરચનાવાળી ગહુંલીઓ જોવામાં પણ ઓછી આવે છે. વસંત આવે અને કોયલ ન બોલે તો વસંત સુનકાર લાગે તેમ ધાર્મિક ઉત્સવો આવે અને સ્ત્રીસમુદાય તે ઉત્સવોનું સુંદર ગાયનથી

અભિનંદન કરી ન શકે તો ઉત્સવો નિરસ બની જાય, માટે સારી ગહુંલીઓ એકઠી કરવાનો, મોઢે કરવાનો, તથા સાથે મળીને ગાવાનો વ્યવહાર સવિશેષ ઉતેજનને યોગ્ય છે.

સંગીત ગાયનપ્રકાર વિષે આટલું જ. હવે વાદન-પ્રકાર તપાસીએ, આપણા મંદિરોમાં હવે હારમોનિયમે ઘર ઘાલ્યું છે. હારમોનિયમ સાધારણ રીતે મીઠું અને સહેલાઇથી શિખી શકાય તેવું વાજીંત્ર છે, તેથી તેનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવાનું તો બની શકે નહિ, પણ હારમોનિયમ જે વાજીંત્રોને પદભ્રષ્ટ કરીને આપણા મંદિરમાં આટલું અગત્યનું સ્થાન લેતું જાય છે તેજ માત્ર ગ્લાનિપ્રદ છે. સારંગી, દિલરૂબા, તાઉસ કે સતારના મીઠા મંદ મંદ રણકાર આગળ હારમોનિયમનો અવાજ ઘોંઘાટ જેવો લાગે છે. સારંગી વિગેરે આપણા પૂર્વકાળના વાજિત્રમાંથી જે ઉંચું સંગીત ઉદ્ભવી શકે છે. તેનો અંશ પણ પાશ્ચિમાત્ય હારમોનિયમમાં અનુભવાતો નથી, હારમોનિયમ એકાદ કલાક સાંભળતાં કંટાળો આવશે અને માથું દુખવા આવશે; તાંતના વાદ્યોમાં આવું કદિ નહિ બને. સતારનો ઝણઝણાટ મંદિરના ઘુમટમાં જ્યારે આંદોલિત બને છે, અથવા તો સારંગીની મીઠી તરંગમાળા મંદિરના ભવ્ય રંગમંડપમાં વહેવા માંડે છે ત્યારે જે દિવ્ય આનંદ પ્રગટે છે તેના સરખામણીમાં હારમોનિયમ ક્યાં ઉભું રહી શકે?

આવીજ સ્થિતિ શરણાઇ નોબતની બાબતમાં થઇ છે. શરણાઈ નોબત અદ્દશ્ય થતાં જાય છે; અંગ્રેજી બેન્ડ વગા-ડાવવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે. આપણા કાઠિયાવાડ કે

ગુજરાતમાં પણ શરણાઇ વગાડનાર એવા સાધારણ થઇ ગયા છે કે પાઈપમાંથી ફુંક મારી કઠોર સુર કાઢવા સિવાય સંગીત કે રાગનું તેમને કશું ભાન હોતું નથી અને તેથી તે કઠોરતાથી કંટાળેલા જૈન બંધુઓ તેટલા જ કઠોર પણ નવીન હોવાથી વધારે વ્યામોહ જનક બેન્ડ–પડઘમને વધારે પસંદ કરે તે સ્વભાવિક છે. પણ ખરી રીતે બેન્ડને ઉતેજન આપવાને બદલે શરણાઈ નોબતને સુધારવાનો પ્રયાસ વધારે આદરવા યોગ્ય છે. શરણાઇની મીઠાશ અનુભવવી હોય તો મહારાષ્ટ્રમાં જવું. મુંબાઇમાં પણ ગીરગામના લતામાં ફરતાં ઘણી વખત શરણાઇમાં એવા મીઠા આલાપો અને મધુર રાગો સાંભળવા મળે છે કે ચાલતાં બે ઘડી ચરણો સ્થિર થઇ જાય. વડોદરાના શરણાઇવાળા વખણાય છે. સુરતનાં બેંડ કરતાં ધાર્મિક ઉત્સવો પ્રસંગે વડોદરાના શરણાઇ નોબત-વાળાને બોલાવવામાં આવતા હોય તો વધારે સારૂં. કોઈએ પ્રાતઃકાળે શત્રુંજયની તળાટીમાં વાગતી શરણાઈ નોબત સાંભળી છે અને તેની અનુપમ મીઠાશ તરફ કોઇનું ધ્યાન ખેંચાયું છે? મલ્લીનાથજી (ભોયણી) માં પણ શરણાઇ નોબત સાંભળવાની એવી જ મજા આવે છે. ધર્મશાળામાં રાતના સુતા હોઇએ અને પ્રાતઃકાળમાં શરણાઇમાં વાગતી ભૈરવી આપણને જાગૃત કરે ત્યારે તે સુવું અને ઉઠવું બને કેવાં મધુર લાગે છે? સરણાઇ નોબત આપણું મંગળ વાજિંત્ર છે; કાળ પરિમાણ નિવેદન કરવાનું કામ પણ આ વાજિંત્રને માથે હતું. બેન્ડમાં ખર્ચ ઘણો, સંગીત કે રાગનો ધડો નહિ, ઘણું ખરૂં અંગ્રેજી ગત અથવા તો નાટકના રાગો વગાડે–તેમાં પણ હોય આનંદનો પ્રસંગ અને વગાડે

કોઈ નાટકનું કરુણાપૂર્ણ ગાયન, હોય શાન્તિનો અવસર અને મચાવી મુકે "ક્વીક માર્ચ" ની ધુન. આવા બેહુદા વાજિંત્ર કરતાં તો કાંઇ વાજિંત્ર ન વાગે તો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

ગાયન વાદન કળાનો વિચાર કરતાં સહેજે નૃત્યકળા ઉપર લક્ષ્ય જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં નૃત્યકળા સારી રીતે પ્રચલિત હતી. સ્ત્રીઓને આ કળામાં અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો; પુરુષો પણ નૃત્ય કરતા. આજકાલ પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં નૃત્યકળાનો એટલોજ આદર કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાંથી આ કળા એકદમ નાશ પામતી જાય છે. અત્યારે માત્ર નાયિકાના ઘરમાં જ તેનો વાસ જણાય છે. નૃત્યકળાથી આપણે એટલા બધા દૂર ગયા છીએ કે નૃત્ય કરવાનો ખ્યાલ આપણને બીનકુદરતી લાગે છે. ખરી રીતે નૃત્ય તો આત્માનો આનંદાવિર્ભાવ છે. જ્યારે માણસને બહુ જ આનંદ થાય છે ત્યારે સહેજ નાચવા મંડી જાય છે; જ્યારે બાળકને બહુ કલ્લોલ થાય ત્યારે એકદમ કુદવા મંડે છે. પશુઓમાં આવું જ જોવામાં આવે છે. લાંબા વખતના અનભ્યાસથી નૃત્યકળા પ્રત્યે આપણા લોકોને એવો અણગમો ઉત્પન્ન થયો છે કે હું તેમને નાચવાનું શિખવા કહું તો હું જ તેમના ઉપહાસને પાત્ર બનું, પણ નાના બાળકો તેમજ બાળિકાઓને તો આ વિષયમાં કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર હું સમજું છું. કેટલેક ઠેકાણે એવી બાળમંડળીઓ જોવામાં આવે છે કે જ્યાં ગરીબ પૈસાદાર–ઉભય વર્ગનાં બાળકો એકઠાં મળે છે, ગાતાં, નાચતાં તથા ડાંડીયારાસ લેતા શિખે છે અને

જિનમંદિરમાં પૂર્ણ ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસથી પોતાના કળા-કૌશલ્યને પ્રદર્શિત કરે છે. પણ આવી મંડળીઓ બહુ જ ઓછી થતી જાય છે છે વધવાની જરૂર છે; વડિલોએ સહાય કરી આવી મંડળીઓ ઉભી કરવી જોઇએ. ડાંડીયારાસમાં ઉંચી કસરત પણ સમાયલી છે. મોટી ઉમ્મરના પુરુષો પણ ડાંડીયારાસ લઈ શકે, સ્ત્રીઓ પણ રાસ ગુંથી શકે. ઉભય ક્રિયાનો મંદિરોમાં પ્રચાર થાય તો ભકિતરસ કેટલો પુષ્ટ થાય અને સમાજ સંગીતનો કેવો વિકાસ થાય ?

કવિતા સાહિત્ય પૂજા પ્રતિક્રમણ નાટક

(૬)

આજ કાવ્યનાટક સંબંધી વિચાર કરીએ. પ્રથમ એ જણાવવાની જરૂર છે કે કાવ્ય એ વિવિધ કળાઓમાંની એક કળા છે. અન્તરાત્મામાં જે સુન્દર વિચાર કે કલ્પના ઉઠે તેને સ્થૂળ સાધનોની સહાયવડે અન્ય જનોનું ચિત્ત રંજન થાય તેવી સુન્દર રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ તે કળા કહેવાય. રંગોની સહાયવડે કલ્પના આળેખવામાં આવે તો તે ચિત્રકળા કહેવાય; વાદ્યોની સહાયવડે અને જુદા જુદા સુરની મિલાવટથી અંદરના કલ્પનાડોલનને સ્વરવડે વ્યક્ત કરવામાં આવે તો તે સંગીતકળા કહેવાય; તેવી જ રીતે મનના સુન્દર ભાવોને તથા વિચારોને સુષ્ઠુ શબ્દરચના અને મનોહર અર્થઘટના દ્વારા અન્ય સમક્ષ મુકવામાં આવે ત્યારે તે કાવ્યકળા કહેવાય. તે કળામાં કુશળ માણસો કવિ કહેવાય. કવિની લોકજીવન ઉપર હંમેશાં બળવાન

સત્તા હોય છે. તે ધારે તો લોકજીવનનો ઉદ્ધાર કરી શકે; ધારે તો લોકજીવનનો અધઃપાત પણ કરી શકે.

જગતના ઉંચામાં ઉંચા વિચારો હમેશાં કવિતાદ્વારા દર્શન દે છે. ધર્મને તો કાવ્ય વિના ક્ષણ પણ ન ચાલે. પ્રાર્થના, પૂજા, ભજન, સ્તવન આદિ સર્વ કાંઈ કવિતામાંજ હોય છે. ધાર્મિક વાર્તાનું સાહિત્ય લોકગણ સમક્ષ કાવ્ય-દ્વારાજ મૂકવામાં આવે છે. મહાભારત અને રામાયણ મોટાં કાવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ પણ ઘણી વખત કવિતાની સહાયથી કરવામાં આવે છે. ભગવદ્ગીતા કે જ્ઞાનસાર આવાં જ ગ્રંથો છે. જૈન ધર્મના સાહિત્યનો મોટો ભાગ કાવ્યગ્રથિત જ છે. સ્તવન, સ્તુતિ, સજ્ઝાય અને છંદોનો સંગ્રહ પાર વિનાનો છે. જૈન રાસની સંખ્યા તો હજુ નિર્ણિત નથી થઇ. સંસ્કૃત તેમજ માગધી ભાષામાં પણ જૈનોનું કાવ્ય સાહિત્ય કાંઇ ઓછું નથી. ભક્તામર કે કલ્યાણમંદિર જેવાં નાનાં કાવ્યો, ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર કે પઉમ ચરિયમ્ જેવાં મોટાં કાવ્યો અનેક છે. વૈરાગ્યવાસિત શાન્ત રસ વ્યાપ્ત પદો સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આનંદઘનજી ને ચિદાનંદજીનાં પદો કેટલાં રમણીય અને અર્થગંભીર છે? ગાનાર ગાયા કરે અને વિચારક વિચાર્યા કરે તોય પાર ન આવે.

આમ છતાં અત્યારે કાવ્યવિષયમાં જૈનો તરફથી જે નવું સાહિત્ય પ્રગટ થતું જાય છે તે તદ્દન છેલ્લી પંક્તિનું દેખાય છે. જેમ વર્ષાથી સૃષ્ટિ ખીલે છે અને નવપલ્લવિત થાય છે તેમ ધાર્મિક કવિથી ધર્મજીવન વિકસે છે અને

વધે છે. પણ અત્યારે આખી જૈન સમાજમાં એક પણ જૈનકવિ દેખાતો નથી કે જે કાવ્યરસિક ધર્મપરાયણ જૈનોની કાવ્યપિપાસા તૃપ્ત કરી શકે અને ઉન્નત ધર્મની આરોહણ શ્રેણિએ લઇ જઇ શકે. કેટલાક સાધુઓ તેમજ શ્રાવકો કાવ્યો રચવાનો કે પૂજા બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે પણ હજુ સુધી ઉંચી જાતનાં કાવ્યો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. છેલ્લાં છેલ્લાં આત્મારામજી મહારાજના કાવ્યોમાં શબ્દ ચમત્કૃતિ, સંગીતમાધુર્ય તેમજ કેટલેક ઠેકાણે અર્થગાંભીર્ય અનુભવાય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે એ પદ્ય ઉચ્ચકોટિના કાવ્યમાં મૂકી શકાય પણ ત્યાર પછી એવા સુન્દર પદ્ય, સ્તવન વા પૂજાનો જન્મ થયો દેખાતો નથી, પૂજાનું જૈનોમાં અઢળક સાહિત્ય છે, અને તેમાં કેટલુંક બહુજ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. વીરવિજયજી જેવા રસવિલાસી સાધુઓ હાલ કેમ દેખાતા નથી ?

સારો કવિ ઉપજવો ન ઉપજવો તે કુદરતને આધીન છે તેથી તે બાબત ખેદ કરવો તે નિરર્થક છે; પણ વર્તમાન જૈનોની કાવ્યવિષય તરફ અસાધારણ ઉપેક્ષા અક્ષમ્ય લાગે છે. તેમના નિત્ય જીવનમાં ઉપયોગમાં આવતાં-ગવાતાં પદ્યો જોતાંવિચારતાં તેમની પસંદગી કેટલી નિર્માલ્ય અને કાવ્યરસ વંચિત છે. તેનો સહેજે ખ્યાલ આવશે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના દુહાઓ તદ્દન સાધારણ છે અને આથી પણ સાધારણ અને લગભગ અર્થ વિનાનું કાવ્ય આરતિ અને મંગળ દિવાનું છે. "જય જય આરતિ આદિ જિણંદા, નાભિરાયા મારૂદેવીકા નંદા" અથવા તો "દિવો રે દિવો

મંગળ દિવો, આરતિ ઉતારો બહુ ચિરંજીવો" આ તે કાંઇ કાવ્ય કહેવાય કે નાના છોકરાંની "સારી ચોપડીઓ શોભાય, હૈયું દેખી તે હરખાય" જેવી કવિતા કહેવાય ? અમુક રાગનાં માળખામાં શબ્દો જડી દેવાને કવિતા કહેવાતી હોય તો આવું ચલાવી લેવાય; કવિતામાં રાગના લય પ્રમાણે શબ્દોની ગોઠવણુને તો બહુ ગૌણ સ્થાન છે. આરતિના કવ્યમાં પરમાત્માની સ્તુતિ હોવી જોઇએ તેને બદલે આરતિની સ્તુતિ અને આરતીના ફળનું વર્ણન આવે. જૈન ધર્મ ક્ષત્રીયો પાસેથી વૈશ્યોના હાથમાં ગયો ત્યાર પછી ફળ અને લાભાલાભની ગણતરી વધી ગઇ તે એટલે સુધી કે નવકારના પહેલા પાંચ પદ કરતાં પછીના ચાર પદ વૈશ્યો વધારે ભાર મૂકીને ગાય અથવા સંભળાવે. આરતિ જેવી પ્રાચીન કાળની પવિત્ર ધર્મક્રિયામાં ગાવા માટે પણ એક સુન્દર કાવ્ય ઉપજાવી ન શકીએ તો પછી આપણી મતિ કાવ્ય વિષયમાં કેટલી બધી કુંઠિત થઇ ગઇ ગણાય ?

જેવી રીતે આરતી સંબંધી કહ્યું તેજ ટીકા સ્તવનોને લાગુ પડે છે. આપણી ચોવીશીઓ ઘણી વખત વાંચી વિચારી—કેટલાંક બીજાં સ્તવનો પણ જોયાં, પણ તેમાંથી અપવાદરૂપે કેટલાંક બાદ કરતાં ઘણાખરા કવિત્વના દૃષ્ટિબિન્દુએ બહુજ પામર લાગે છે. આમાં પણ અર્થ કે સ્તવનનો વિષય વિચાર્યા વિના જ્યારે જૈનબંધુઓને આ પ્રાસંગિક સ્તવન પોપટની માફક પઢતાં જોઉં છું ત્યારે મનમાં બહુજ ગ્લાનિ થઇ આવે છે અને વિચાર થાય છે કે અનંત ચૈતન્યશાળી વીર ભગવાનના અનુયાયીઓમાં

આટલી બધી જડતા કેમ ? સ્તવન સ્તુતિઓ કે પ્રાર્થનાઓ એવી હોવી જોઇએ કે જેમાં સ્થુલ બાબતોના ઉલ્લેખને તદ્દન ગૌણ સ્થાન મળવું જોઇએ, ભાષા કે વિચારની ગ્રામ્યતા અદ્દશ્ય થવી જોઇએ, કાંચનમાં હીરો જડાય તેમ સુન્દર શબ્દોમાં મનોહર અર્થની ઘટના થવી જોઈએ, કાવ્યનું અખંડ ઝરણુ વહેવું જોઇએ અને પદે પદે શાન્ત રસનું તેમજ અનુપમ ભક્તિનું દર્શન થવું જોઇએ.

એક કવિ ભગવાન પાસે મોક્ષ માગે છે તે શી રીતે ? "આપી દ્યો, આપી દ્યો, ઝટપટ ઝટપટ." આ તે કાવ્ય કહેવાય કે ભગવાનની મશ્કરી ? અનુકરણશીલ વૃત્તિ તો જૈનોને જ વરી જણાય છે. નરસિંહ મહેતાના નાટકમાં એક કવિએ કાવ્ય બનાવ્યું કે—

"વ્હાલા વેગે આવો રે, દયા દીલે લાવો રે,
ભીડુ મારી ભાંગવા હોજી."
નહિ આવો તો જાશે સેવકની લાજ..........વ્હાલા૦

ત્યારે અન્ય જૈન કવિએ તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે કાવ્ય બનાવી દીધું.

"ત્રીશલાના જાયા રે, મહાવીર સ્વામી આવજો રે;
નહિ આવો તો, થાશે સેવકના બેહાલ."........ત્રીશલાના૦

આવાં કવિતાશૂન્ય અનુકરણપૂર્ણ ગાયનો બનાવવામાં આવે અને રાગોને માટે "સાહેબા સલુણા નાની નણદલના વીરા" અને "છાણાં વીણવા ગઈતી ત્યારે વીંછીડે ફટકાવી" એવાં નાટકી ક્ષુદ્ર રાગોનો આશ્રય લેવામાં આવે તે જોઇ કોણ કાવ્યરસિક જૈન ખેદ ન પામે ?

જૈનોના ધાર્મિક જીવનમાં જેટલું સ્થાન પૂજા ભોગવે છે, તેટલું જ અગત્યનું સ્થાન પ્રતિક્રમણ ભોગવે છે. મૂર્ત્તિ-પૂજક યા અમૂર્ત્તિપૂજકને પણ પ્રતિક્રમણ સ્વીકાર્ય અને આદરણીય છે. વસ્તુતઃ આત્મીય જીવનની નિયમિત પર્યાલોચના કરવી, ભૂલોને માટે પશ્ચાતાપ કરતા રહેવું અને આગળ વધવા–આત્મ પ્રગતિ સાધવા–માટે આવશ્યક આત્મબળ પ્રાપ્ત કરતા રહેવું–આ જૈન ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય છે. આવી ઉન્નત આશયોથી ભરેલી પ્રતિક્રમણ ક્રિયા પણ રસહીન અને કેટલેક ઠેકાણે પુનરાવૃત્તિની પરંપરા જેવી દેખાય છે, તેમાં મોટો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. ઉક્ત દોષને લીધે શિક્ષિત જૈનોને પ્રતિક્રમણ પ્રત્યે અરૂચી વધતી જાય છે. જે કળાવિહીનતા જૈનોના ધાર્મિક જીવનનાં અન્ય અંગોમાં જોવામાં આવે છે તેજ કળા વિહીનતા પ્રતિક્રમણની ઘટનામાં જોવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણમાં કેટલીક સાધારણ લાગતી અથવા પુનરાવૃત્તિ જેવી જણાતી બાબતો કાઢી નાંખી પ્રચલિત ભાષામાં રચાયેલાં ઈશ્વર સ્તુતિનાં તેમજ આત્મ ચિન્તવનને લગતાં સુન્દર પદ્યોને સ્થાન આપવામાં આવે તો સહેજે પ્રતિક્રમણ ઉપર લોકોને પક્ષપાત વધે, તેનું રહસ્ય બરાબર સમજાતાં પ્રતિક્રમણ વધારે ઉપયોગી થઇ શકે અને આત્માનું અનુરંજન તેમજ ઉદ્ધાર–ઉભયને સહેલાઇથી સાધી શકાય. અલબત્ત, એ સ્પષ્ટ છે કે એ કામ શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્ય તેમજ સાધુઓનું છે. પ્રતિક્રમણ બહુ મહત્વની ક્રિયા હોઇને તેમાં ફેરફાર કરવા, અમુક સૂત્રો કાઢી નાંખવા, બીજાં સૂત્રો દાખલ કરવા અથવા તો પ્રચલિત ભાષામાં નવાં સૂત્રો

બનાવવાં વગેરે બાબતો સાધુમુનીરાજના પ્રદેશની અને તેઓ કરે તોજ સર્વમાન્ય બની શકે. આમ હોવાથી સદ્ધર્મ રક્ષક સાધુજનોને મારૂં સવિનય વિજ્ઞાપન છે કે નીરસ બનતી જતી અને તેથીજ જૈનોના જીવનમાંથી લુપ્ત બનતી જતી પ્રતીક્રમણ ક્રિયાનો ઉદ્ધાર કરવા–તેને રસવતી બનાવવા–સુંદર, સરળ, સુગ્રાહ્ય કાવ્યો, પદ્યો તેમજ સૂત્રોથી સુગ્રથીત કરવા સત્વર પ્રવૃત્ત બનવાની ખાસ જરૂર છે.

નાટક કાવ્યનું એક અંગ હોઇને જૈન કાવ્યોનો વીચાર કરતાં નાટક વીષય તરફ સહેજે દ્રષ્ટી દોડે છે. નાટકના બે ઉદ્દેશ છે–વર્તમાન સામાજિક જીવનનું યથાર્થ પ્રતીબિંબ રજુ કરવું અને તેજ જીવનના ખોટા અંશો દૂર કરે અને સારા અંશોનુ આરોપણ કરે એવા મહાન્ આદર્શો સમાજ સમક્ષ મુકવા. નાટકમાં સર્વ રસોને પૂરો અવકાશ હોવાથી લોકોને નાટકમાં સૌથી વધારે રસ પડે છે, તેમજ ભજવાતા નાટકની લોકજીવન ઉપર અસર પણ એટલીજ બળવાન્ થાય છે. કોઇ પણ દેશના નાટકો જુઓ એટલે એ દેશનું સામાન્ય જીવન કેવું છે અને તેની પાછળ શા ઉદ્દેશો રહેલા છે તેનો એકદમ ખ્યાલ આવી શકે છે. નવી ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માટે નાટક ઉતમોતમ સાધન છે. લોકો ઉપર ધર્મની સતા મજબૂત ટકાવી રાખવા ખાતર તેમજ અન્ય જનોમાં ધર્મનો પરિચય તેમજ પ્રચાર વધારવા માટે ધાર્મિક નાટકો રચાતા તેમજ ભજવાતા. અત્યારે પણ હિંદુધર્મનાં

અનેક નાટકો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય છે. જૈન ધર્મમાં પણ નાટક સાહિત્ય રચાયલું છે. ધાર્મિક નાટકો ભજવવાનો પ્રાચીન કાળમાં રીવાજ હોય એમ ધાર્મિક કથાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે. અષાઢભૂતિને ભરતચક્રવર્તીનો પાઠ ભજવતાં કેવળજ્ઞાન થયાનું દૃષ્ટાન્ત બહુ આકર્ષક છે. અત્યારે સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે. અત્યારે જૈન નાટકો ભાગ્યેજ રચાય છે અને તેવાં નાટકો રંગભુમિપર ભજવવા સામે તો જૈનોને બહુજ મોટો વીરોધ છે. વર્તમાન નાટકોમાં કૃષ્ણ ગોપીની શૃંગારાત્મક ચેષ્ટાઓ જોઇને અને તે કારણથી કૃષ્ણ વગેરેને પ્રેક્ષકવર્ગના અતિ ઉપહાસપાત્ર બનેલ જોઇને રખેને આપણા ઇષ્ટદેવની આવી સ્થિતિ થાય એ ભયનું આ પરીણામ છે; પણ આવી સ્થિતી આપણી બાબતમાં ઉભી થવાનો જરાય સંભવ નથી એનો જૈન બંધુઓને ખ્યાલ નથી, કૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબંધની કિંવદન્તીએ જ એવી છે કે તદ્વિષયક નાટય પ્રયોગોમાં શૃંગાર આવ્યા વીના રહેજ નહિ. ભગવાન્ મહાવીર કે ઋષભદેવના ચરિત્રમાં એવી શી વાતો છે કે જેનું નાટક થતાં લોકો બોધ પામવાને બદલે ઉપહાસ કરે ?

કેટલાકના મનમાં એમ થાય છે કે આ ચારિત્રશૂન્ય નાટકીઆઓ ભગવાન્ મહાવીર, નેમનાથ કે ગૌતમસ્વામીનો પાઠ લે અથવા તો સાધુવેશે રંગભૂમિ ઉપર આવી ઉભા રહે તે કેવું બેહુદું લાગે ? કેટલાક વળી તેમાં જૈન ધર્મની આશાતના સમજે છે. અલબત્ત, નાટકીઆઓ સુચરિત ન હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ નાટકો ભજવી ન શકાય,

તેમજ નાટકમાં આળેખાયલા ઉંચા આદર્શો લોક હૃદયમાં બરોબર ઉતરી ન શકે, છતાં પણ ઉપર જણાવેલા વિચારથી જૈન નાટકોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો યુક્ત નથી. નાટકો સમાજમાં કેટલું અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે તે સમજવાની જરૂર છે. જો પ્રભુ કે સાધુનો પાઠ ભજવવામાં આશાતના હોત તો પ્રાચીન કાળમાં પણ નાટક ભજવવા વિષે નિષેધજ કરવામાં આવ્યો હત, જૈન નાટકના અનભ્યાસને લીધે જૈન નાટકની કલ્પના વિચિત્ર લાગે છે, જૈન કાળ મહાસાગરમાં ડુબતો જાય છે અને જૈનોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. તે પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે નાટક એક ઉત્તમ સાધન તરીકે સહાય આપી શકશે. અત્યારે જૈન ધર્મનો કોઇને ઉપદેશ આપશો તો નહિ સાંભળે, પણ તેજ ઉપદેશના મૂળ પ્રભાવરૂપ મહાવીર આદિ તીર્થંકરોના ચરિત્રો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતા હશે તો સૌ કોઇ બહુ ભાવ તથા પ્રીતિથી જોશે. બુદ્ધ ચરિત્રનું નાટક લોકો કેટલા રસથી જોતા ? બુદ્ધ ચરિત્ર જોતાં સ્ત્રી પુરૂષોને બુદ્ધના વિષે કેવું માન ઉપજતું ? તથા બુદ્ધ ધર્મના રહસ્યને જાણવાની કેટલી જીજ્ઞાસા થતી ? સીનેમેટોગ્રાફમાં જીસસક્રાઈસ્ટનું નાટક કેવું સુન્દર રીતે ભજવાય છે. અને અન્ય ધર્મીઓ પણ કેટલા ભાવથી ક્રાઇસ્ટનું ચારિત્ર નિહાળે છે ? મહાવીર સ્વામીના જીવનમાં નાટકશાળામાં ભજવાય એવા કયાં ઓછા રસમય વિભાગો છે ? કોઇ સાધુનો વેશ પહેરે કે કોઈ સાધ્વી થઇને સ્ટેજ ઉપર આવે તે બહુ ખોટું તે ખ્યાલ માત્ર ભ્રાન્તિ પરિણામી છે. જેને પુસ્તક વાંચવા નથી ઉપદેશ સાંભળવા નથી અને

ધર્મ અધર્મ વિચારવાની તસ્દી લેવી નથી તેને નાટક સિવાય ભગવાન્ મહાવીરનો સંદેશ શી રીતે સંભળાવશો ? તીર્થંકરોના ચરિત્ર ઉપરાંત જૈનોના કથા સાહિત્યમાં બીજો એટલો અખુટ ભંડાર છે કે અનેક નાટકો રચી શકાય તેવી સુન્દર વસ્તુઓ જયાં ત્યાં મળી આવે, આ વસ્તુઓનો નાટકકારો લાભ લેતા નથી એમ નથી પણ જૈનોનો આ વિષયમાં એટલો બધો વિરોધ જોઈને તે તે વસ્તુમાં ફેરફાર કરીને નાટકમાં ઉતારે છે. મહાવીર હોય ત્યાં કૃષ્ણ કે રામને મુકી દે, સાધુ હોય ત્યાં સંન્યાસીને ઉતારી દે અને શ્રાવક હોય ત્યાં વૈષ્ણવ કે શિવોપાસકની સ્થાપના કરી દે. આપણીજ વસ્તુઓનો આપણા કદાગ્રહને લીધે આવો વિપર્યાસ કરવામાં આવે તેમાં ડહાપણ કે લાભ શું ? સુવિખ્યાર નાટકકાર ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીએ નાટકો રચવામાં જૈન કથાઓનો કયાં ઉપયોગ કીધો નથી ? વીણાવેલી શ્રીપાળ રાજાના રાસનુંજ રૂપાન્તર છે, છતાં પણ આવી ઉત્તમ કથાઓ જૈન સાહિત્યમાં ભરેલી છે, આવા ઉત્તમ ચરિત્રો જૈન મહાપુરૂષોના છે, આવા ઉપકારો આખા જગત ઉપર જૈન તીર્થંકરોનાજ છે આવું લોકોને નાટકદ્વારા સીધે સીધું ભાન થાય અને લોકોને જૈન ધર્મ અને જૈન મહાપુરૂષો પ્રત્યે રાગ વધે તો તેમાં ખોટું શું ?

હમણાં કુમારપાળનું નાટક ભજવાયું તેમાં પણ આવીજ ધમાલ થઇ હતી. નાટકકાર બહુ સારી રીતે સમજતો હતો કે જૈન ભાઈઓમાં આ બાબતમાં બહુ

કોળાહળ થશે તેથી જેમ બને તેમ જૈન વિષે ઓછા ઉલ્લેખ આવે, સાધુઓ ઓછાં દર્શન દે, હેમચંદ્રાચાર્ય પડદામાંજ રહે તેવી નાટકકારે ખાસ સંભાળ લીધી હતી એક ઠેકાણે અણુછુટકયે બે સાધુ લાવવા પડે છે તેમને સંન્યાસીનો પોશાક પહેરાવે છે. આમાં આપણને શું લાભ થયો ? હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાળના ઈતિહાસમાં અમરસ્થાન ભોગવે છે અને તે કુમારપાળની આટલી મહત્તાનું મૂળ કારણ છે. તે કુમારપાળનાં નાટકમાં આપણા કદાગ્રહને લીધે દર્શન પણ ન દે તેમાં આપણે અભિમાન પામવાનું કે શરમાવાનું ?

ધાર્મિક લાગણીને આવિર્ભાવ આપવાનું નાટક એક કિંમતી સાધન છે. નાટકશાળામાં જૈન નાટકો ભજવા-વાની શરૂઆત થવી જોઈએ, તેવીજ રીતે જૈન કથાના જુદા જુદા વિભાગો મંદિરમાં પણ ભજવાતા હોય અથવા તો શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રસંગે પ્રસંગે ભજવતા હોય તો જૈન સમાજને ઘણો લાભ થાય. વૈષ્ણવ મંદિરમાં કૃષ્ણ તેમજ રામના ચારિત્રો ભજવાય છે. જુદા જુદા નાટકોમાં આવતા પ્રસંગો પણ અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સારી રીતે ભજવે છે. આથી આનંદ સાથે સહેજે ધર્મના સંસ્કારો લોક જીવનમાં રૂઢ થાય છે.

હું નાટકોનો પક્ષ કરૂં છું તેથી અત્યારે જે નાટકો જેવી રીતે ભજવાય છે તે દોષ વિનાનાં અને ઉત્તેજન આપવા યોગ્ય છે એમ મારો કહેવાનો આશય ન સમજવો. શુદ્ધ નાટકના દૃષ્ટિબિન્દુએ તેમજ નીતિ વ્યવહારના

ધોરણે અત્યારે ભજવાતા નાટકો અનેક દોષોથી ભરેલા છે અને તેમાં સુધારો થવાની ખાસ જરૂર છે. ઇતિહાસનું ભાન નહિ, ફેશનને અગ્રસ્થાન, બિભત્સ ફારસો, અણુ-ઘટતાં અભિનયો, સંગીતનો લગભગ અભાવ, અને આવાં અનેક દૂષણોથી અત્યારના નાટકો દૂષિત છે, જેથી સમાજ જીવનને બહુજ ધક્કો પહોંચતો જાય છે. જૈન કથાઓ પણ આવી રીતે ભજવાય તો તેમાં કાંઇ બહુ લાભ ન થાય. એટલા માટે એક બાજુએ જેમ હું જૈન નાટક સાહિત્ય ખુબ સમૃદ્ધ થતું જોવા ઉત્સુક છું તેટલોજ હું અત્યારના નાટકોના રૂપરંગમાં મોટો ફેરફાર થતો જોવા ચિન્તાતુર છું.

જૈન કાવ્ય તથા નાટક વિષે પ્રસ્તુત લેખના દૃષ્ટિ-બિન્દુએ આ મારા સામાન્ય વિચારો છે. વિચારો હોય તેવાજ દર્શાવતાં સંભવ છે કે ધર્મચુસ્ત કે 'અત્યારે ચાલે છે તેજ બહુ સારૂં છે' એમ માનનારા જૈન બંધુઓની લાગણી કદાચ દુઃખાય તો તેઓની હું ક્ષમા યાચું છું, અને મારા વિચારોમાં જે કાંઇ સ્વીકારવા જેવા લાગે તે સ્વીકારીને અન્યની ઉપેક્ષા કરવા વિનંતિ કરૂં છું. જૈન બંધુઓના ક્ષમાભાવની તેમજ ઉદારતાની હજુ મને તો સવિશેષ અપેક્ષા છે, કારણ કે હવે પછીના વિભાગોમાં એવા કેટલાક વિચારો જણાવવાના છે કે જેમાં સૌ ભાઇઓ સહેલાઇથી સંમત થઇ ન શકે. મારો આશય શુદ્ધ છે તે ધ્યાનમાં લઇને જે લખાયું છે અને હવે જે લખાશે તે શાન્તિથી વાંચવા વિચારવા પુનઃ વિજ્ઞપ્તિ છે.

ધાર્મિક ઉત્સવો, સ્વામિવાત્સલ્ય, ધાર્મિકવ્યાખ્યાન.

(૫)

આપણા ધાર્મિક જીવનમાં ઉત્સવો ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ, ઉપધાન મહોત્સવ, શાન્તિ સ્નાત્ર, અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર મહોત્સવ, પ્રતિષ્ટા મહોત્સવ આદિ અનેક મંગળ પ્રસંગો સ્થળે સ્થળે ઉપસ્થિત થાય છે અને ધર્મપરાયણ જૈન બંધુઓ બહુ આનંદથી આમાં ભાગ લે છે. ઉત્સવો ધર્મના ઉદ્યોતનું ઉપયોગી સાધન છે અને બાળ યુવાન તથા વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો આવા ઉત્સવ પ્રસંગમાં એક સરખા રસથી ભાગ લે છે. વસન્તમાં કોયલ ન બોલે તો વસન્ત રસહીન લાગે, વર્ષાઋતુમાં મયુર કેકા ન સંભળાય તો વર્ષાઋતુ સુનકાર લાગે. તેમજ જે ધર્મ પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સવને બીલકુલ અવકાશ ન હોય તે ધર્મ પ્રવૃત્તિઓ પણ એટલીજ નિરસ બની જાય. અલબત્ત ઉત્સવો એક પ્રકારનો પ્રશસ્ત આનંદ મેળવવાના સાધન છે; પરંતુ જ્યારે બીજી ઉપેક્ષા થઇ ન શકે તેવી જરૂરિયાતો માથા ઉપર ઉભી હોય ત્યારે ઉત્સવમાં મહાલવાનો વિચાર કરવો તે અનુચિત ગણાય. બાકી સામાન્ય પક્ષે જ્યારે સુખમય પરિસ્થિતિ અને સાનુકૂળ સંયોગો હોય ત્યારે ઉત્સવો આદરણીય અને ધર્મ્ય બને છે. વસ્તુની ઉચિતતાનો ન્યાય માત્ર સ્થૂળ નફા તોટાની ગણુતરીએ નથી થતો; તાત્વિકદૃષ્ટિએ ઉત્સવ, વરઘોડા વિગેરે વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ જ ગણાય; પણ લોક જીવનમાં ઉત્સવ બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે અને ધાર્મિકતાના વિકાસ અર્થે શિષ્ટ પુરૂષો ઉત્સવોને

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં આદર આપવો આવશ્યક ગણે છે: બાળ જીવોને ધર્મના લુખ્ખા ઉપદેશમાં રસ આવે નહિ કે તત્વ ચિન્તનમાં પ્રીત જાગે નહિ. સાંસારિક જીવનમાં જે નિમિત્તો આનંદના ગણાય તેને ધર્મ સાથે જોડી દેવામાં આવે તોજ બાળ જીવોને ધર્મપરિચય સુલભ બને. આજ આશયથી લોકોને સંગીત ગમે છે, તેથી મંદિરોમાં સંગીતને દાખલ કરવામાં આવ્યું છે; સુન્દર દશ્યો પ્રીતિ ઉપજાવે છે તેથી મંદિરમાં સુંદર રચના કરવાનો પ્રચાર થયો છે; લગ્ન સીમન્ત આદિ ઉત્સવોમાં વરઘોડાઓ જમણવારો તરફ લોકોનો પક્ષપાત દેખાયો તેથી ધર્મમાં પણ તેને લગતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જેમ લોઢું પારસમણિના સંગથી સુવર્ણ બને છે તેમજ આવા ઇંદ્રિયોને પ્રીતિકર વિષયો પણ ધર્મના સંસર્ગથી ધર્મ્ય બની જાય છે.

આમ છતાં પણ અત્યારે જે રીતે ઉત્સવો ઉજવાય છે તેની સામે ઘણા વાંધા છે. ધાર્મિક જીવન ઘણું ખરૂં સાંસારિક જીવનનું પ્રતિબિંબ હોય છે; જે વ્યાપારી બુદ્ધિથી આપણું સામાન્ય જીવન ઘેરાયલું છે તે જ વ્યાપારી બુદ્ધિ આપણી ધર્મસંસ્થાઓમાં સત્તા ચલવી રહી છે; જે વહેમોથી આપણું ઇતર જીવન સંકુચિત છે તે જ વહેમો ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને વીંટળાઇ વળ્યા છે. જે ધમાલ, અશાંતિ અને અપરિમિતતા આપણા જીવનના શુભ અશુભ પ્રસંગોમાં વ્યાપી રહેલી છે તે જ ધમાલ, અશાન્તિ અને અપરિમિતતા અત્યારના ધાર્મિક ઉત્સવો, વરઘોડાઓ

તથા જમણવારોને કલુષિત અને કુરૂપ કરી રહેલા છે. ઉત્સવો સૌન્દર્યની ઉપાસનાનો પ્રગટ અવીર્ભાવ ગણાય, તે સૌન્દર્ય શાન્તિ વિના અનુભવી શકાયજ નહિ. તેને બદલે આપણા ઉત્સવોમાં શાન્તિ કે સૌન્દર્યનો અંશ બહુ થોડો જોવામાં આવે છે. આ કેવો વિપર્યાસ ? ઉત્સવમાં અનર્ગળ દ્રવ્ય ખરચાય, છતાં ઉત્સવોનો આશય તો અફલિત જ રહે. ઉત્સવ પ્રસંગે જે શોભા કરવામાં આવે છે તે જોઇ હાસ્ય તેમજ ગ્લાનિ ઉપજે છે. શત્રુંજયની રચના કરી હોય તેના ઉપર પાંખવાળી પરીઓ ઉડતી હોય, અથવા તો પશ્ચિમની આકૃતિવાળા ફુલપાનોથી આવી રચનાઓને શણગારી દેવામાં આવી હોય, બેન્ડના ઘોંઘાટથી મંદિરમાંના અધિષ્ઠાયિક દેવતાઓ પણ આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયા હોય અને અંગ્રેજી પોશાકમાં સુસજ્જિત થયેલાં બાળકો એકઠી થયેલ મંડળીને ચિત્ર વિચિત્ર બનાવી રહેલ હોય. આવું ઘણુંય આપણા ધાર્મિક ઉત્સવના પ્રસંગોએ જોવામાં આવે છે. ઉત્સવ પ્રસંગે શાન્તિ ઉત્સાહના અભાવનું ચિહ્ન લેખાય અને જેમ ઘોંઘાટ–ધમાલ વધારે તેમ આપણા ધાર્મિક ઉત્સવોની વિશેષ સફળતા અને મહત્તા ગણાય–આ કેવું વિચિત્ર ! આ વિષયમાં મહાત્મા ગાંધીજીના કેટલાક વખત પહેલાં પ્રગટ થયેલા વિચારો વાચકના મનન માટે રજુ કરૂં છું. પોતાના આશ્રમમાં થયેલા એક શાન્તિમય લગ્ન સાથે અમદાવાદના લગ્ન પ્રસંગોની ધમાલને સરખાવતાં ગાંધીજી લખે છે કે–

"બીજે દહાડે સવારે હું શહેરમાં ગયો, ત્યાં કુલેકાં પાર-વિનાનાં જોયાં, ચિત્ર વિચિત્ર પોશાક પહેરેલા વાજાવાળા

પોતાના અવાજોથી કાન બહેરા કરી રહ્યા હતા, બાળકો અને જુવાનીઆ અસહ્ય તાપમાં ઘરેણાં અને મખમલના પોષાકમાં લદાયેલા પસીનાથી નીતરી રહ્યા હતા, વરરાજા ફુલવાડીમાં ઢંકાઇ ગયા હતા. આમાં મેં ન જોયો ધર્મ, ન જોયો ખરો આનંદ, ન જોયો ખરો વૈભવ. જો વાજાં રાખવાં તો શા સારૂં આપણે પશ્ચિમની બેહુદી નકલ કરીએ? પશ્ચિમની જ નકલ કરવી હોય તો તેનું અસલ તપાસીને જ લઇએ, આપણે જે બેંડો વગડાવીએ છીએ તેમાં જરાયે માધુર્ય નથી, સંગીત નથી, એમ સામાન્ય સંગીત જાણનાર પણ કહેશે. વરઘોડો કહાડીએ તો કેમ દેશની હવાને છાજતો પોશાક ન રાખીએ? જવાહીર પહેરાવવાં હોય તો કેમ તેમાં કાંઇક કળા કે વિવેકનો ઉપયોગ ન કરીએ? જો ગીત ગવડાવવાં છે તો સ્ત્રીઓને કેમ ઉપયોગી ગીત ગાતાં ન શિખવીએ?

મારી ફરીઆદ ધામધુમ સામે નથી. જેની પાસે પૈસો છે, જેની પાસે બીજો આદર્શ નથી, એ ધામધુમ કરશે, એને પૈસો વાપરવાનો અવકાશ જોઇશે પણ હું આપણી ધામધુમોમાં વિવેક, વિચાર, મર્યાદા, કળા, ઉન્નતિ જોવા ઇચ્છું છું."

આજ વિચારોના અનુસંધાનમાં એક વિદુષી બહેન લખે છે કે "........ફુલેકાં જમણવારો એ સર્વમાં આનંદ કે શોભા કશું જોવાતું નથી. પરણનાર છોકરા છોકરીને હસનીય દેખાવો કરવા પડે છે તે ખરે તેમને માટે દયા ઉપજાવે તેવું હોય છે. આવા ગંભીર, પવિત્ર અને ઉલ્લા-

સમય પ્રસંગોને ધાંધલીઆ, હાસ્યાસ્પદ અને ત્રાસમય બનાવવામાં શું હાંસલ થાય છે તે સમજાતું નથી....... ધાર્મિક ક્રિયાનું તત્ત્વ કોઇ જાણતું જ નથી, અને સૌન્દર્યનું ખુન થાય તેવાં પોશાકો અને રચનાઓથી જોનારનું હૃદય ખિન્ન થઇ જાય છે. આ દેશમાંથી જતી રહેલી કળા અને સંસ્કૃતિ કેમ પાછી આવે ? આવા વિચારો સહજ ઉદ્‌ભવે છે.......સંસારના લગ્નસરખા એક મહાન્ પ્રસંગને સૌમ્ય, શાન્ત, ગંભીર સ્વરૂપે સમજી, સ્નેહ અને ઉલ્લાસ તથા આનંદ પ્રદર્શિત કરવા માટે કોઇને વાંધો નથી, પરંતુ આ તો વિપરીતતાની પરિસીમા છે. દેશી ભાઇઓને પ્રભુ સદ્‌બુદ્ધિ આપે અને દેશની ખરી જરૂરિયાતોનું તેમજ આપણી ખામીઓનું તેમને ભાન કરાવે એવી તેના પ્રત્યે માગણી છે.” આ કથનો આપણા સામાજિક ઉત્સવોને લાગુ પડે છે તે કરતાં ઘણા વધારે ધાર્મિક ઉત્સવોને લાગુ પડે તેવાં છે, ધાર્મિક ઉત્સવોમાં શાન્તિ પરમ આવશ્યક અંગ છે, તેનો તો તદ્દન લોપ થતો જોવામાં આવે છે. ઉત્સવ નિમીત્તે કરવામાં આવતાં સુશોભનમાં કળા કે પ્રમાણને બદલે ઝબકાર મારતી વસ્તુઓનો ખડકલો જોવામાં આવે છે. સુન્દર વસ્તુઓની ગોઠવણ વિવેક પુરઃસર કરવામાં ન આવે તો સૌન્દર્ય નાશ પામે. વણિગ વૃત્તિવાળા જૈનોને સુન્દર રચનાનું જ્ઞાન હોતું નથી. ઉત્સવોમાં કે વરઘોડામાં સોનું રૂપું હીરા માણેક ઢગલાબંધ દેખાય, એટલે અર્થવ્યામોહથી મૂઢ બનેલી વણિગ્ વૃત્તિ તૃપ્ત થાય. આ સર્વ અતિશયતાનો આમૂલ ત્યાગ કરવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી ઉત્સવોમાં ખરી ધાર્મિકતા

પ્રગટશે નહિ અને કળાનાં તત્વોનુ ખુન થતું અટકશે નહિ. જ્યાં સૌમ્ય વસ્ત્રધારી દેવતાઓની આકૃતિઓ ગોઠવવાની હોય ત્યાં મુસલમાની પોશાકમાં શોભતી, પાંખો ફફડાવતી પરીઓની આકૃતિઓ જોવામાં આવે છે; નાચનારી મંડળીઓના છોકરાં કેવાં કુરૂપ હોય છે ! પ્રાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિચિત્ર પોશાક પહેરેલાં હોય, શરીરે બેડોળ હોય, આંખમાં ચીપડા હોય અને અંગ્રેજી ઢબનાં ગાયનો પ્રભુની સમક્ષ નાટકી આલાપો વડે ગાતો હોય આ ઓછું હાસ્યપદ નથી ! વરઘોડામાં પણ વિલાયતી વાજાંઓનો દિગવિજય વર્તે છે. કાં તો વાજાંઓનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવો જોઇએ; નહિતો વાજાંવાળાઓને ધાટવાળાં, અને કાન ફોડી નાંખે તેવાં નહિ પણ આનંદ ઉપજાવે તેવાં ગાયનો અથવા ગતો વગાડવાનો આદેશ થવો જોઇએ. ઘણે ઠેકાણે સાંબેલાનો રીવાજ હોય છે. આવા વરઘોડામાં બાળકુસુમોને હીરા માણેક તથા જરીથી ભરેલાં અંગ્રેજી પોશાકથી આકુળ વ્યાકુળ કરી દેવામાં આવે છે. આપણે પશ્ચિમ આગળથી શિખવાનું છે તે નથી શિખતા અને નહિ શિખવા જેવું ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેમનો બીનઉપયોગી પોશાક, શોભન પદ્ધતિઓ, અને તેના શણગાર આપણામાં મૂળ ઘાલતાં જાય છે. તેમની શાન્તિ, તથા નિયમ તત્પરતાનો અંશ પણ આપણા જીવનમાં ઉતરતો નથી. આ વિષયમાં ઘણાં સુધારા થવાની આવશ્યક્તા છે.

આવો ઘોંઘાટ અને આવીજ ધમાલ જૈનોના જમણવારમાં ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. એકધર્મી ભાઇઓની

જમણવારને સ્વામીવાત્સલ્યના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગોએ વાત્સલ્ય વિસ્તરવાને બદલે મનુષ્યની પાશવવૃત્તિના આબેહુબ દેખાવ પ્રગટ થાય છે. સ્વચ્છતાની ભૂમિકા ઉપર જ સૌન્દર્ય રચી શકાય. જ્યાં સ્વચ્છતાનો મૂળમાંથી અભાવ હોય ત્યાં સુંદર દર્શન તો સંભવે જ શી રીતે ? આપણા મોટા જમણવારની રસોઈમાં કળા કે વિવિધતા હોતીજ નથી ગળપણ અને ફરસાણ પેટમાં ભરાય તેટલું ભરવું આ જમણવારમાં જમવા આવનારનો ઉદ્દેશ હોય છે. જમવાને માટે આસનમાં ભૂમિતલ અને પાત્રમાં લાંબા વખતની કાટ ખાધેલી, અનેક જમણવારોની એંઠવાળી કધાટી થાળીઓ—આ જૈનોનાં જમણવારનું રહસ્ય. બેસવાની ગોઠવણ મળે જ નહિ; મોટા ચોકમાં જેને જ્યાં ફાવે ત્યાં બેસી જાય. સુઘડતાની વાત જ ન મળે ? એંઠા જૂઠાનો અભેદ, પીરસનારના પાત્રમાં ગમે તે હાથ નાંખી શકે. સ્વામીભાઈઓ આમ ન જમે; વાત્સલ્ય આમ ન વિસ્તરે; પ્રીતિભાવ આમ ન વધે. ખાદ્ય પદાર્થ ઉપર જેમ જાનવરોનો ઘસારો થાય તેમ જમણવારની રસોઇ ઉપર જમનાર બંધુઓ દરોડા ચલાવે છે તે જોઈને બહુ ગ્લાનિ થાય છે. મનુષ્યની માફક જમતાં શિખવાની જરૂર છે. જમનારને સુન્દર આસન તેમજ પાત્રો અપાતાં હોય, સૌ પંક્તિવાર ગોઠવાતાં હોય, નિયમસર પીરસાતું હોય અને નિર્દોષ આહાર ધરવામાં આવતો હોય તો જમનાર કેટલા આનંદથી જમી શકે અને જમાડનારને કેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય ? જમણવાર ચાલતી હોય ત્યારે બાજુએ વાદ્ય ગાયનાદિ ગોઠવવાનો રીવાજ પશ્ચિમમાં વિશેષે કરીને જોવામાં

આવે છે તે પ્રશસ્ય અને આદરણીય છે. જમવામાં ગંદકી ન થાય, સુઘડતા જળવાય, એંઠ ન રહે—આ નિયમો જૈનોને તો ધર્મરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં જૈનોને ત્યાં આ નિયમોનો સૌથી વધારે ભંગ થાય છે. સુરત, અમદાવાદના નાગર સ્ત્રી પુરૂષોને જમતાં જુઓ તો એમ ખ્યાલ આવે કે આ કોઈ દેવમંડળી જમવા બેઠી છે? કેટલીક વખત એવું બને છે કે બે ત્રણ હજાર માણસોને જમાડવા હોય અને સારી રીતે જમાડવાની સામગ્રી કે જગ્યા મળે નહિ, તેથી ગંદવાડ ભરી જમણવાર કરવી પડે છે, પણ અહિં હું એટલુંજ પૂછું છું કે ન પહોંચાય તેટલી સંખ્યાને જમાડવાનો માણસે શા માટે લોભ રાખવો? પાંચને સારી રીતે જમાડવાની સામગ્રી હોય તો પચ્ચીશને જમાડવામાં શા માટે તણાવું? એ પણ ખરૂં કે મોટી સંખ્યાના જમણવારો મનુષ્યના વ્યાપક વાત્સલ્યને જોતાં તદ્દન દૂર થઇ શકે તેમ નથી, તેમજ તે અનિષ્ટ છે એમ માનવાને પણ ખાસ કારણ નથી, તેથી આવા જમણવારોની સુઘડ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સમાજ સંઘનું છે. જમણવારને લગતા સખત નિયમો કરી દરેક પાસે બરોબર પળાવવા જોઇએ. આ વ્યવસ્થાને અર્થે આવશ્યક દ્રવ્યવ્યય પણ સમાજના ધનિક પુરૂષોએ સમાજહિત અર્થે કરવો જોઇએ; જૈન બંધુઓએ આ બાબત ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાની જરૂર છે. આંખને ચીતરી ચઢે તેવી જમણવારો ધાર્મિકતા કે વત્સલતા નહિ વધારી શકે. સ્વામી વાત્સલ્યમાં જમવાનો લોકોને આનંદ અને ઉત્સાહ હોય, તેને બદલે અત્યારે કેટલાક લોકોએ તો આવા પ્રસંગમાં જમવા જવું જ છોડી દીધું

છે; અને જે જમવા જાય છે તેમાંના ઘણાકને મોટી કઠણાઈ લાગે છે, જૈનોને શોભે તેવો આહાર વ્યવહાર નહિ રચાય ત્યાં સુધી જમણવારોથી તેઓ ધારે છે તેટલું પુણ્ય થાય છે એમ મારૂં મન તો કબુલ ન જ કરે.

આ વિભાગ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં આપણા સાધુઓના ઉપાશ્રયમાં થતા જાહેર વ્યાખ્યાનો પરત્વે કિંચિત્ કથિતવ્ય છે. ઉપાશ્રયમાં સાધુઓ વ્યાખ્યાન આપે અને ધર્મના રહસ્યનો અજ્ઞ જનોને ઉપદેશ કરે એ રૂઢિ પ્રશસ્ય છે. સામાન્યતઃ લોકો ગુરૂના ઉપદેશદ્વારા જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગુરૂ મીઠી વાણીથી નીતિ અને ધર્મનાં તત્વોનો ઉપદેશ કરે અને શ્રોતાઓ શાન્તિથી સાંભળે તો ઉભયને લાભ થાય; પણ આપણામાં તો ઉભય પક્ષે બહુ ખામી નજરે પડે છે. ગુરૂઓ કેવો ઉપદેશ કરે છે તે વિષે કાંઇ પણ ઉલ્લેખ કરવો તે અસ્થાને છે, પણ એટલું તો કહી શકાય કે વકતૃત્વકળાનો પ્રસાદ આપણા ઉપર બહુ જ ઓછો છે. અન્યના મનનું રંજન કરી તેના અંતરમાં સદુપદેશ ઉતારવાની શકિત કોઇ વિરલ સાધુમાં જ દેખાય છે રૂઢી પરંપરામાં ચાલી આવતી વાતો, એક સરખી ઢબે કહેવામાં આપણા સાધુઓની વકતૃત્વ કળાનો સમાવેશ થતો ઘણું ખરૂં જોવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ પ્રાકૃત યા સંસ્કૃત શ્લોકો ગુરૂ મહારાજ વાંચે છે અને પછી તેનો વિસ્તૃત અર્થ યથાશક્તિ એકઠી મળેલી પરિષદ્‌ને સંભળાવે છે, નૈસર્ગિક વકતૃત્વવાળાને ભાષણ કરતાં પુસ્તકનો આધાર લેવો પડે જ નહિ. સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચે છે તે

પણ ઘણી વખત એવી વિચિત્ર ઢબથી કે સંસ્કૃત ભાષાના માધુર્યનું પાન કર્યું હોય તે મનુષ્ય સહેજે સખત આઘાત પામે. સંસ્કૃત ભાષાનું મીઠા સરોદવાળું સંગીત ક્યાં અને કેટલાક સાધુઓનાં સંસ્કૃત શ્લોકોનાં કઠોર પઠન ક્યાં ? અંગ્રેજનાં મ્હોંમાં સંસ્કૃત ભાષા જેવો પરદેશી ભાવ ધારણ કરે છે તેવો પરદેશી ભાવ ઘણી વખત જૈન ઉપદેશકોથી પઠિત સંસ્કૃત શ્લોકોમાં શ્રવણ ગોચર થાય છે. બહુ થોડા સાધુઓ એવા જોવામાં આવ્યા છે કે જે વસંત તિલકા, શિખરિણી કે મન્દાક્રાન્તા મનોહર રાગથી પદ્ધતિસર ગાઇ શકતા હોય. જે ભાષાના ગળણે ગળીને ધર્મના ઉપદેશનું અન્યને પાન કરાવવું છે તે ભાષાના શબ્દોનું સંગીત ઉપદેશકના આત્મામાં ઉતરવું જ જોઇએ; નહિ તો ઉપદેશના સર્વ પ્રયત્નો તદ્દન વિફળ જાય.

શ્રોતાઓ પણ જાણે કામ પતાવવા આવ્યા હોય, દેવું દેવા આવ્યા હોય, વેઠ કરવા આવ્યા હોય તેમ ઉપાશ્રયમાં આવે છે અને ચાલ્યા જાય છે. ઉપદેશસમયે કાંતો બગાસાં ખાતા હોય અથવા વાતોનો ગણગણાટ મચાવી મૂકયો હોય, શાન્તિથી સાંભળવાનું કોઇ સમજતું જ નથી. નજીકના ઉંઘે; દૂરના ઘોંઘાટ કરે, ઘોંઘાટ કરતાં વ્યાખ્યાન શાળામાં આવે અને ઇચ્છાનુસાર ચાલ્યા જાય અને બે ચાર શ્રદ્ધાળુ જનો 'જી સાહેબ' ના પોકારથી ઉપદેશકને પ્રોત્સાહિત કર્યા કરે આવી વકતા અને શ્રોતાની દયામય સ્થિતિનો જલ્દિથી ઉદ્ધાર થાય એવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવા સાધુ તેમજ શ્રાવક વર્ગને સવિનય અભ્યર્થના છે.

પર્વ મીમાંસા પર્યુષણ.

(૬)

પર્યુષણ પર્વ વ્યતીત થયાને હજુ બહુ વખત થયો નથી. હજુ સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના 'ઝંકારા' નાં આંદોલનો શ્રવણેંદ્રિયમાં અથડાતા બંધ થયા નથી. સ્વામી વાત્સલ્ય, સુપન, ઘોડીયા પારણાં આદિનાં સ્મરણો હજુ તાજાં જ છે, તેથી અન્ય વિષયમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ધાર્મિક પર્વો વિષે કાંઇક ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો અસ્થાને યા અકાળે નહિ ગણાય. ધાર્મિક પર્વો ધાર્મિક લાગણીને સતેજ રાખવાનું પ્રબળ સાધન છે. ચિત્ર વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓથી ઘેરાયેલ આદમી સહેજે ધર્મને વિસરી જાય. તેનામાં ધાર્મિકતા જાગતી રાખવાનું કામ આવાં પર્વો કરે છે. પર્વોની યોજનામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ રહેલી છે. ધાર્મિક પર્વો બે પ્રકારનાં હોય, એકમાં તપ, જપ, પૂજા આદિથી ધર્મની આરાધના કરવાનુંજ લક્ષ્ય હોય. અન્યમાં ધર્મ નિમિત્તે આનંદ કરવો અને એકજ ધર્મના અનુયાયીયોમાં પરસ્પર વાત્સલ્ય અને અનુરાગ વધે તેવી પ્રવૃત્તિઓ આચરવી તેવું જ લક્ષ્ય પ્રધાનપણે હોય. ક્રિશ્ચયનોમાં ઇસ્ટર પ્રથમ પ્રકારનું પર્વ ગણાય; ક્રિસમસ નાતાલ અન્ય પ્રકારનું પર્વ ગણાય. મુસલમાનમાં રમજાન મહીનાના દિવસો પ્રથમ પ્રકારનું પર્વ ગણાય; ઇદના દિવસો અન્ય વિભાગમાં આવે. જૈનેતર હિંદુઓમાં ગોકુળ અષ્ટમી દેવપોઢી અગિયારસ વિગેરે પ્રથમ વિભાગનાં પર્વો લેખાય અને વિજયાદશમી, હોળી, દીવાળી; બળેવ વિગેરે ઘણું ખરૂં

અન્ય વિભાગમાં આવે. આવી ગોઠવણ આપણી જૈન સંસ્થામાં છે કે નહિ? જૈન પર્વોમાં સાધારણ રીતે જ્ઞાન-પંચમી, કાર્તિક શુદિ ૧૫, મૌન અગિયારશ, ચૈત્ર શુદિ ૧૫, અષાડ શુદિ ૧૪, પર્યુષણ વિગેરેનો સમાવેશ થાય. દિવાળી મહાવીર નિર્વાણનો દિવસ હોઇને તેને પણ જૈન પર્વ તરીકે લેવામાં આવે છે. છેલ્લાં દશેક વર્ષથી મહાવીર જન્મદિવસને પર્વની કોટિએ પહોંચાડવાનો શુભ પ્રયત્ન આદરવામાં આવ્યો છે. જે દૃષ્ટિબિન્દુથી પર્વોના વિભાગ પાડયા તે દૃષ્ટિબિન્દુએ પર્યુષણ, જ્ઞાનપંચમી, મૌન અગિ-યારસ, અશાડ શુદિ ૧૪ વિગેરે પર્વોને સામાન્યત:ધર્મની આરાધનાના નિમિત્તક લેખી શકાય. જ્યારે કાર્તિક શુદિ ૫, ચૈત્રિ પુર્ણિમા, મહાવીર જન્મદિવસ વિગેરે પર્વોની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક આનંદ સાધક ગણી શકાય, પણ આવા પર્વોની યોજનામાં કેટલાક વાંધા દેખાય છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા અત્ર ઉદ્દેશ છે. જે આનંદમૂળક પર્વો છે તેની ઉજવણી હજુ એવી રીતે થતી નથી કે નિયત ઉદ્દેશ બરોબર સિદ્ધ થઇ શકતો હોય. કાર્તકી કે ચૈત્રી પૂનમનો મહિમા જરા પણ અનુભવાતો હોય તો તે માત્ર તીર્થ સ્થળોમાં અનુભવાય છે, પણ અન્ય સ્થળોમાં આવી પૂર્ણિમાઓ કરતાં કાંઇ પણ વિશિષ્ટ સ્મરણ મૂકી જતી નથી. ઘણે ઠેકાણે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિ ઉજવવાનો રીવાજ પ્રચલિત છે. તે રાત્રે સ્વામી ભાઇઓ એકઠા થાય, રંગ બેરંગી અક્ષતની સ્વસ્તિક આદિ આકૃતિઓ મોટી પાટ ઉપર આળેખે અને સાથે મળી સુંદર પદ્યો, ભજનો સ્ત-વનો ગાય. આમાં પણ એક વૈચિત્ર્ય તો એ જોયું કે ઘણે

ઠેકાણે દેવ મંદિરના ચોકમાં શરદ્‌પુનમનો ચંદ્રમા શિતલ જ્યોતથી ધવલ વર્ષા વરસાવી રહ્યો હોય તેની ઉપેક્ષા કરીને જૈન બંધુઓ રંગમંડપમાં એકઠા થાય છે, અને હાંડી ઝુમરની રોશનીનું સન્માન કરતાં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં લીન થાય છે. આ બધું આપણામાં રૂઢ થતી જતી અરસિકતાનું પરિણામ છે. દુનિયાની ભારેમાં ભારે રોશની ચંદ્રિકાના ધવલ તેજ પાસે કિંમત વિનાની છે. આ રસ પૂર્ણ મંત્ર શરદ્‌પૂર્ણિમાને પર્વતિથિ તરીકે સ્વીકારવામાં રહેલો છે. એ બાબતનું દુર્લક્ષ્ય કરવું રસિક પ્રજાને ઘટતું નથી. આવી પર્વતિથિ ગણાતી પૂર્ણિમાઓની રાત્રે દેવમંદિરના ચોકમાં સંગીત મંડળીઓ એકઠી થવી જોઇએ. ગામ બહાર આવેલા મંદિરોમાં રાત્રે દર્શન કરવા જવાનો અને ભક્તિમય ઉત્સવો ઉજવવાનો રીવાજ ઉભો થવો જોઇએ. ખાસ કરીને બાળકો રાત્રિના ખુલ્લી જગ્યામાં ધર્મમય, નિર્દોષ આનંદ પામી શકે તેવી યોજનાઓ રચાવી જોઇએ. સામાન્યતઃ પણ આવા આનંદપ્રાપ્તિ અર્થે નિર્માયલા પર્વ દિવસો બહુ આનંદ આપી શકે તેવી રીતે ઉજવાતા નથી. જેટલી ધર્મ આરાધનાના પર્વોની જરૂર છે, તેટલી જ આવા આનંદજનક પર્વોની જરૂર છે. તેવા પર્વોના પ્રસંગે સ્વધર્મના અનુયાયીઓ સાથે મળે, ગાનતાન કરે, મધુર વાર્તા વિનોદ કરે, સાથે ભોજન કરે, ધાર્મિક નાટક ચેટકમાં સામેલ થાય, સુંદર વરઘોડાઓ કાઢે, જાત જાતની ધાર્મિક રચનાઓ કરે, નૃત્ય, ડાંડીયારાસનો આદર કરે—આવી આવી આવી ઘણી વસ્તુઓ આનંદમૂલક પર્વોમાં અવકાશ પામી શકે. આ વિષયમાં સુજ્ઞ જૈન બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

પર્યુષણ પર્વની ઘટના વિષે કેટલુંક ખાસ કહેવા જેવું છે. જો કે પર્યુષણની મૂળ રચના વિચારતાં તેમાં તપ, જપ, પ્રતિક્રમણ, દેવપૂજા આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓદ્વારા ધર્મની અરાધના કરવાનો જ મુખ્ય આશય જણાય છે, તો પણ અત્યારે પર્યુષણ જે રીતે ઉજવાય છે, તે જોતાં તે મિશ્રપર્વ થઈ ગયું લાગે છે. આમાં ખાસ વાંધા જેવું તો કાંઇ નથી. સ્વધર્મી બંધુઓ ધર્મ આરાધન કરે તેમજ આનંદ ઉત્સવ પણ સાથે મળીને કરે તેમાં કશો દોષ કાઢવા જેવું હોઇ નજ શકે. પણ જે ઉત્સવો પર્યુષણ પર્વની આરાધનામાં દાખલ થયા છે તે આદરણીય છે કે નહિ તે જરાક વિચારવા જેવું છે. સામાન્યત: સુપન અને ઘોડીયાપારણાના વિષયમાં આપણો ઘણો ધાર્મિક ઉત્સાહ ખરચાય છે. આ બન્ને ઉત્સવો મને પર્યુષણ પર્વની રચના વિચારતાં સંગત લાગતા નથી. કળાની દૃષ્ટિએ વિવેકવિહીન અનુકરણ મોટો દોષ ગણાય, કારણ કે તે વિવેકની તેમજ આત્મીયતાની ખામી સૂચવે છે. **वदे मात्तरम्** ઉપરથી **वन्दे वीरम्** ઉપજાવનાર પ્રજા ગોકુળ અષ્ટમીના શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવ ઉપરથી પર્યુષણ પર્વમાં ભગવાન મહાવીરના જન્મોત્સવનું ઉદ્યાપન કરવા પ્રવૃત્ત બને એ અસ્વાભાવિક નથી, પણ આવું અનુકરણ વિવેકવિહીન હોઇને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પ્રથમ તો ગોકુળ અષ્ટમીના દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો ગણાય છે; ભગવાન્ મહાવીરનો જન્મ કાંઈ ભાદરવા શુદ ૧ ના દિવસે થયો નથી કે આપણે તે દિવસે સુપન દર્શન કરાવી પ્રભુનો જન્મોત્સવ કરી શકીએ ? વળી પારણાનો ઉત્સવ પણ બાળકૃષ્ણને પારણામાં ઝુલાવવાની પ્રવૃત્તિ જોઇને ઉભો

થયો જણાય છે. પર્યુષણ પર્વમાં મહાવીર જન્મ ઉજવાતાં ભાદરવા શુદ ૧ જ ભગવાન્ મહાવીરની જન્મ તિથિ છે. એવી ભ્રમણા ઘણા બંધુઓમાં રૂઢ થાય છે. હું પણ આ ભ્રમણાથી ઘણાં વર્ષ સુધી ગ્રસ્ત હતો. આ પ્રવૃત્તિમાં બીજો દોષ એ છે કે જે પ્રકારનાં વહેમોનું ખંડન કરવા જૈન ધર્મનો સમયે સમયે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તેજ વહેમોને આ પ્રવૃત્તિઓ મોટા પાયા ઉપર પોષતી આવી છે અને તેથી આ પ્રવૃત્તિઓ જે સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે તે સ્વરૂપે જૈન ધર્મના રહસ્યથી વિપરીત લાગે છે. સુપન કઇ કઇ જાતના વહેમોને ઉત્તેજન આપે છે? લક્ષ્મીનું સુપન સાધારણ રીતે કોણ લે છે? જેને દ્રવ્યની અતિશય આકાંક્ષા હોય અથવા તો જેના ઉપર લક્ષ્મી દેવીની તાજી કૃપા થયેલી હોય તે. વહાણનું સુપન કોણ લે છે? જેને દરિયા સાથે વ્યાપાર હોય તે. ઘોડિયાપારણામાં સૌથી વધારે ભાગ કોણ લે છે? સંતતિવંચિત ગૃહસ્થો. એ સુવિદિત છે કે પોતાને સંતતિ થાય એવી આશાથી અથવા તો સંતતિની તીવ્ર આકાંક્ષાવાળી સ્વસ્ત્રીની આગ્રહમયી પ્રેરણાથી ઘોડીયા પારણાં ઝુલાવવામાં અને ઘેર લાવવામાં આપણા સંખ્યાબંધ ધનિક ગૃહસ્થો અનર્ગળ દ્રવ્ય ખરચે છે. આવા વહેમ, માન્યતાઓનો ઉચ્છેદ અને કોઈ પણ પ્રકારના ફળની આશા વિનાની જિનરાજની-ભક્તિ-આ બન્ને આશય પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિઓમાં લુપ્ત થતા દેખાય છે. અલબત્ત આ પ્રવૃત્તિઓ બહુ આનંદનો વિષય બને છે, બાળજીવોને આમાં અતિશય આલ્હાદ આવે છે; સુપન ઉતરે, જન્મ વંચાય, નાળીયેર ધડાધડ ફુટવા માંડે, અને સાકર પવા સાથે મેળવી તેનું સ્નેહી

સંબંધી સ્વધર્મી જનોમાં અરસપરસ લ્હાણું કરવામાં આવે આવા આનંદપૂર્ણ પ્રશંગો કેમ ત્યજાય ? વળી ઘોડીયાપારણું ઘેર લાવવાના, રાત્રિજગા કરવાના, ધામધુમવાળા વરઘોડા કાઢવાના—આવા આનંદમય પ્રસંગો કાઢી નાખવાનું કહેતાં—ખાસ કરીને તેવા સંસ્કારમાં ઉછરેલું મન સહેજે આંચકો ખાય; પણ વિવેકથી વિચાર કરતાં જે વસ્તુ ત્યાજ્ય લાગે તે ત્યાજ્ય કહેવી તો જોઇએ જ. વળી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કાંઇ બાળ જીવોની જરૂરિયાતો ઉપર રચી શકાય નહિ; તેની ઘટનાને ધાર્મિક ઉન્નતગામી આશયોનો આધાર જોઇએ. વૈચિત્ર્ય તો ત્યાંજ રહેલું છે કે જે ભગવાન મહાવીરનો ખરો જન્મ દિવસ છે તેની તો કોઇ ખબર લેતું નથી અને જે દિવસે વ્યાખ્યાન વાંચતાં વાંચતાં જન્મ પ્રસંગનું વર્ણન આવે છે તે દિવસે આટલી બધી ધમાલ થઇ પડે છે. ચૈત્ર શુદિ ૧૩ ભગવાન મહાવીરનો જન્મદિવસ છે. આ દિવસ જાણે કે કેટલાક ધર્મ સુધારકોને શુષ્ક ભાષણો કરવાને માટે જ નિર્માયલો હોય એમ જૈન સમાજનો મોટો વર્ગ તેની ઉપેક્ષા કરી કાઢે છે. વસ્તુતઃ આ દિવસ કેમ સારામાં સારી રીતે ઉજવાય અને તેમાં આબાળ વૃદ્ધ નરનારીઓ કેમ પૂરો ભાગ લે તેનો બરોબર વિચાર કરી યોજના કરવાની જરૂર છે. આસન્ન ઉપકારી ભગવાન મહાવીરના મંગળમય જન્મદિવસની જરા પણ ઉપેક્ષા જૈન નામધારી સજ્જન સન્નારીને ન ઘટે. ઉપરની ટીકા ઉપરથી એમ સમજવાનું કારણ નથી કે પર્યુષણમાંથી ઉત્સવોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો એવો મારો આશય છે, પણ હું એ જણાવવા માગું છું કે વર્તમાન કાળે પર્યુષણ પર્વમાં

જે ઉત્સવો ઉજવાય છે તે કોઈ પ્રકારે સંગત લાગતા નથી અને તેથી તેનો ત્યાગ કરીને જૈન ધર્મ તેમજ પર્યુષણની ભાવનાને સંગત ઉત્સવોની યોજનાઓનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

જો કે પ્રસ્તુત વિષય સાથે ખાસ સંબંધ નથી તોપણ પર્યુષણના સંબંધમાં એક બે બીજી સૂચના પણ અહીં કરી લઉં. કલ્પસૂત્રદ્વારા ભગવાન મહાવીરનું જન્મ ચરિત્ર સાંભળવાનો રીવાજ ખરેખર પ્રશસ્ય છે. જેના તાંતણે આપણે સૌ બંધાયેલા છીએ તે મૂળતંતુ મહાપુરૂષની જીવનવિભૂતિઓ પ્રતિવર્ષ આપણી સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તે સર્વ પ્રકારે ઉચિત અને આવશ્યક છે, પણ આ બાબતમાં માત્ર કલ્પ-સૂત્રને શા માટે વળગી રહેવું ? બીજા પણ અનેક શિષ્ટ આચાર્યોએ ભગવાન મહાવીરના જીવનપટને પોતાની કલમથી ગુંથ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ સુંદર મહાવીરચરિત્ર લખ્યું છે. તો કહેવાનો આશય એ છે કે મહાવીરચરિત્રનો જુદા જુદા ગ્રંથોદ્વારા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો વ્યાખ્યાતા તેમજ શ્રોતા ઉભયને બહુજ આનંદ આવે, એકનું એક સાંભળવામાં રહેલો કંટાળાનો ખ્યાલ દૂર થાય અને સમયે સમયે નૂતનતા ધરતું મહાવીર ચરિત્ર સૌ કોઇને સવિશેષ આકર્ષક બને. વળી આખું મહાવીર ચરિત્ર માત્ર ચાર દિવસમાં ખલાસ કરવાનું હોય છે. આ પ્રણાલિકામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આથી વ્યાખ્યાન આપનાર સાધુના શ્રમનો કોઇ વિચાર જ કરતું નથી. એક બાજુએ તપ કરવાનો હોય અને બીજી બાજુએ હંમેશનાં બે બે વ્યાખ્યાન આપવાનાં

હોય. આ અસાધારણ પરિશ્રમ કહેવાય. શ્રોતા જનો ગમે તેટલા શ્રદ્ધાળુ હોય તો પણ કંટાળાના ચિન્હો છુપાવી શકતા નથી. પણ ચાલુ પ્રથામાં ફેરફાર કરીને શા માટે પહેલા દિવસથી મહાવીરચરિત્રનિરૂપણનો આરંભ ન કરવો? ચાલુ પ્રથાના ઉપાસકોને આ નહિ ગમે! વળી કોઇને પ્રશ્ન થાય કે મહાવીરનો જન્મ તો ભાદરવા શુદિ ૧ ના દિવસે વંચાવો જોઇએ તેનું કેમ? ભાદરવા શુદિ ૧ ની ભ્રાન્તિ ભાંગવી જોઇએ; વિશેષ લાભ સમજાય તો ચાલુ પ્રથામાં ફેરફાર કરવો જોઇએ. એક બીજી સૂચના એ કરવાની કે પર્યુષણ માટે શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ જેવી અથવા તો થીઓસોફીના ભાષણકર્તાઓ જેવી ભાષણશ્રેણી થવાની–રચવાની ખાસ જરૂર છે, જે શ્રધ્ધા, જે ઉત્સાહ, જે લાગણી જૈન ભાઇઓમાં પર્યુષણના પર્વોમાં પ્રગટે છે તેનો પૂરો લાભ લેવાવો જોઇએ શિષ્ટ પુરૂષ રચિત મહાવીર ચરિત્ર વંચાય તો તે આદરણીય છે, પણ અત્યારના વિદ્વાન આચાર્યોની વિદ્વત્તાનો પણ ખરો લાભ પર્યુષણ દરમિયાન સમગ્ર શ્રાવક વર્ગને મળવો જોઇએ. આ ભાષણો તે વખત આવ્યે ધ્યાનમાં આવ્યું તે બોલી ગયા તેવાં થવાં ન જોઇએ, પણ તે ભાષણો ખુબ મહેનતથી તૈયાર થવાં જોઇએ, તેની પાછળ ઉંડો અભ્યાસ, અવલોકન તથા મનન હોવાં જોઇએ. આવી ભાષણશ્રેણી ધર્મનાં મુખ્ય સિધ્ધાન્તોને વિસ્તારથી ચર્ચી શકે, સ્વધર્મની અન્ય ધર્મો સાથે વિવેકભરી તુલના કરી શકે, કર્મ, આત્મા, પરભવ કે એવાજ કોઇ એક સિધ્ધાન્તનું સવિસ્તર વિવેચન કરી શકે જૈન સમાજના બંધારણની સમાલોચના કરી શકે અને

આપણે ક્યાં છીએ અને ક્યાં જવું જોઇએ તેનો દિશાનિર્દેષ કરી શકે. આવાં ભાષણો તૈયાર કરવાનું કામ દરેક સાધુને માથે હોઇ નજ શકે, પણ મોટા સંઘાડાના (સમુદાયના) અધિપતિ હોય, વિદ્વાનની કોટિમાં ખપતા હોય અને જેને અનુયાયી વર્ગનો બહોળો સમૂહ હોય તેવા વિશિષ્ટ પદધારી સાધુઓનું આ સમયમાં આ અતિ આવશ્યક અને ઉપયોગી કર્તવ્ય મને લાગે છે. આશા છે કે આ સૂચના જે વર્ગને માટે કરવામાં આવી છે તે વર્ગ ધ્યાનમાં લઇ અમલ કરવા પ્રવૃત્તિ આદરશે.

મૂર્તિપૂજા રહસ્ય

(૭)

હવે અન્ય વિષય તરફ ગમન કરીએ. મૂર્તિપૂજા ધાર્મિક જીવનનું મુખ્ય અંગ ગણાય, તેનું હવે કળાના દૃષ્ટિબિન્દુથી નિરીક્ષણ કરીએ. મૂર્ત્તિપૂજાનો વિચાર કરતાં ત્રણ વસ્તુઓ ઉપસ્થિત થાય છે. તીર્થ, મંદિર અને મૂર્ત્તિ આ ત્રણે વસ્તુઓમાં કળાને ક્ષતિ પહોંચે તેવાં ઘણાં તત્ત્વો જોવામાં આવે છે. તેનું વિગતથી વિવેચન કરવા પહેલાં આ ચર્ચા કોઇ પણ પ્રકારની ગેરસમજુતિ ઉભી ન કરે તે આશયથી, જો કે અહિં પ્રસ્તુત વિષય નથી તો પણ મૂર્ત્તિપૂજા અને તેમાં પણ જૈન મૂર્ત્તિપૂજાનાં જે આશય અને રહસ્ય હું સમજું છું તે સંક્ષેપમાં નિવેદન કરવાની આવશ્યકતા લાગે છે.

પોતાને પ્રિય અથવા માનનીય જનની છબી યા મૂર્તિ કરાવીને ઘરમાં રાખવાનો મનુષ્યસ્વભાવ જનસમાજને સુવિદિત છે. જ્યારે અમુક મનુષ્ય મોટા વર્ગને માનનીય થઇ પડે ત્યારે તેની છબી ચીતરાવીને યા મૂર્તિ ઘડાવીને જાહેર સ્થળોમાં મૂકવાનો રિવાજ પણ કેટલાક કાળથી ચાલ્યો આવે છે. મૂર્તિપૂજા વસ્તુતઃ આ માનુષિક વૃત્તિનું જ પરિણામ છે. મૂર્તિપૂજાના વિરોધી ગણાતા આર્યસમાજીઓ પણ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની છબી પોતાના ઘરમાં કે સમાજના મકાનોમાં બહુ શોખથી ટાંગતા જોવામાં આવે છે. એ ખરૂં કે મૂર્તિ માત્ર મનુષ્યનીજ કરવામાં આવતી નથી, પણ દેવોની કરવામાં આવે છે. દેવો તો અદૃષ્ટ હોય છે પણ શાસ્ત્રોમાં તેમનું જેવું વર્ણન લખાયલું હોય અથવા તો રૂઢિ પરંપરાએ તેનું જેવું સ્વરૂપ કલ્પાયલું હોય તદનુસાર મૂર્તિ ઘડી મંદિરોમાં બેસાડવામાં આવે છે. કાળભૈરવ, કાળી, જગદંબા, શંકર, બ્રહ્મા વિગેરે અનેક દેવોની મૂર્તિઓ આવી રીતે ઘડાયલી હોય છે. મૂર્તિપૂજાની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી સંકેત પૂજા (Spmbolworship) છે. અમુક પથ્થર યા પદાર્થમાં અમુક દેવનો સંકેત કરી તેની પૂજા કરવી તે સંકેતપૂજા ગણાય. અમુક પથ્થરને હનુમાન માની તે ઉપર સિંદુર તેલનો પ્રક્ષેપ કરવાનો રીવાજ હિંદુઓમાં પ્રચલિત છે. જૈન સાધુઓ દક્ષિણાવર્તના ચક્રોને સ્થાપનાચાર્ય તરીકે સ્થાપે છે તે પણ સંકેતપૂજા છે. મૂર્તિપૂજામાં ઘણા ઉદ્દેશો સમાયલા છે. ખાસ કરીને તો પોતાને ઇષ્ટ પ્રભુ પ્રત્યે રહેલ ભક્તિભાવનું તર્પણ કરવું તે જે મનુષ્ય પ્રત્યે

આપણને અત્યન્ત ભક્તિભાવ હોય છે તે હાજર ન હોય તો તેની છબી અથવા મૂર્તિનું આપણે સામાન્યતઃ પૂજા સન્માન કરી આપણામાં રહેલં ભક્તિભાવને તૃપ્ત કરીએ છીએ અને પ્રગટ કરીએ છીએ. અદૃષ્ટ વ્યક્તિની ભક્તિ કલ્પનાથી–ધ્યાનથી–કાં ન કરવી ? આવી સ્થુળ છબી અથવા મૂર્તિ કરવાની શી જરૂર ? આવી નિરાલંબન ભક્તિની ભાવના પ્રશસ્ય છે, પણ આબળ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોને માટે તે વ્યવહારૂ Practicable નથી. આલંબન વિના અંતરમાં ઉછળતી ભક્તિ તૃપ્ત થવી અશકય છે. નિરાકાર નિરંજનની મૂર્તિ કરવી તે તો પરસ્પર વિરોધ જેવું થાય. આ શંકા ઉચિત છે. નિરંજન નિરાકારની પૂજા સાકાર મૂર્તિથી કરવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધિગમ્ય લાગતો નથી, પણ મૂર્તિપૂજા સાકારની કલ્પના ઉપરજ ઉભી થાય છે. રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન્ મહાવીર કે બુદ્ધ નિરાકાર નહોતા–સાકાર હતા. તેમની મૂર્તિ કરી પૂજા કરવી એટલે તેઓ જે રીતે આ જગતમાં વિચરેલા તેવી કલ્પનાવાળી તેમની મૂર્તિ કરીને તેમના પ્રત્યે આપણો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવો અને તેમના જીવન જે આદર્શો રજુ કરે છે તે આત્મીયધ્યેય તરીકે અંગીકાર કરવા પણ કેટલાક એમ પૂછે છે કે તે તે મહાપુરૂષોની મૂળ પ્રતિકૃતિ મળતી હોય અને તે ઉપરથી મૂર્તિ બનાવો તો તો ઠીક, પણ મુળ પ્રતિકૃતિ તો અલભ્ય છે તો કલ્પનામાં આવે તેવી મૂર્તિઓ ઘડી તે તે મહાત્માઓની તે છે એમ ઓળખાવવું તે બુદ્ધિસંગત કેમ કહેવાય ? ઉત્તર એ છે કે મુળ પ્રતિકૃતિના અભાવે તેમનું જે પ્રમાણે વર્ણન શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું હોય, જે

લક્ષણો બાંધવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે મૂર્તિ બનાવવામાં આવે તો આ મૂર્તિ અમુકની છે એમ સામાન્ય સમજણથી ગ્રહણ કરી શકાય. મૂર્તિ ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવાનું સાધન છે, એટલું જ નહિ પણ દરેક મૂર્તિ અમુક અમુક આદર્શ રજુ કરે છે અને તેથી દરેક મૂર્તિની ઉપાસના તે મૂર્તિ પાછળ રહેલા આદર્શનીજ ઉપાસના છે એમ ગણી શકાય. તદુપરાન્ત અમુક દેવની મૂર્તિ તે દેવથી પ્રતિષ્ટિત ધર્મના અનુયાયીઓને એકત્ર થવામાં, ભ્રાતૃભાવ વધારવામાં, નીચ ઉચ્ચ, ગરીબ, તવંગર, નિરક્ષર સાક્ષરના ભેદ ભૂલી એકજ દેવનું શાસન અંગીકાર કરાવવામાં અનુપમેય સાધન બને છે. આ સર્વ દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારતાં મૂર્તિ પૂજા ધર્મ્ય અને મુમુક્ષુ જનોને આદરણીય સિદ્ધ થાય છે આ મૂર્તિપૂજાનું સામાન્ય સ્વરૂપ વિચાર્યું, પણ જન સમાજમાં મૂર્તિપૂજાના જે જે સ્વરૂપો પ્રગટ થયાં છે તે સર્વ કાંઇ એવાં સુંદર નથી. મૂર્તિપૂજાના વિરોધીઓનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજાના આશયથી વિરૂદ્ધ હોતો નથી, પણ મૂર્તિપૂજાની ઘણી વાંધાભરેલી રીતોથી કંટાળીને વિરોધ ભાવને ગ્રહણ કરે છે, મૂર્તિ પણ આખરે એક સાધન છે તે ભૂલી જઇ લોકો તેની ઉપર આંધળા ભીંત જેવા થઇ પડે છે અને અમુક મૂર્તિની અમુક તરેહની પૂજામાત્રમાં જ આત્મમોક્ષ આવી રહેલો સમજતા દેખાય છે, ત્યારે લોકોમાં અજ્ઞાન તેમજ વિવેકના અભાવનું પ્રાબલ્ય કેટલું હોય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. મૂર્તિના નામે ચાલતી છેતરપીંડીઓ, લોકો પાસેથી દ્રવ્ય નીચોવવાની યુક્તિઓ, વહેમ-માનતાઓનો અતંત્રિત પ્રચાર-આ

અર્થનો વિચાર બહુ ગ્લાનિ ઉપજાવે તેમ છે. કેટલાક દેવ સ્થાનોમાં થતા અત્યાચારો, કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રી જનોમાં દેખાતી નિર્લજ્જતા, અને મૂર્તિના પૂજારીઓના સાંભળવામાં આવતા અનાચારો ઉપરથી મૂર્તિપૂજા અનર્થ કરનાર છે એવો ખ્યાલ સામાન્ય જનોને ઉદ્ભવે છે. પણ આ સંબંધમાં મૂર્તિપૂજાનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવાને બદલે તેમાં કરવા જોઇતા ફેરફારો-સુધારા એકદમ અમલમાં મૂકવા તે સુજ્ઞ જનોનું કર્તવ્ય છે.

મૂર્તિપૂજાએ વિવિધ કળાઓનો જે વિકાસ કીધો છે તે ધ્યાનમાં લેતાં મૂર્તિપૂજાની ઉપેક્ષા કદી પણ થઇ શકે જ નહિ. મોટાં ભવ્ય કેથીડ્રલો, મસજીદો અને દેવમંદિરો જોતાં કોને આશ્ચર્ય તેમજ આનંદ થતો નથી ? શિલ્પકલાનો આટલો બધો વિકાસ વિશેષે કરીને મૂર્તિપૂજાને આભારી છે, લોકો પોતાનાં ઘર અને તેટલાં સાદાં બાંધે, પણ એક મંદિર બનાવવા પાછળ કેટલું દ્રવ્ય ખર્ચે છે ? દરેક મંદિર કળાનું એક સુંદર મૂર્તિવંત સ્વરૂપ છે. સમાજ શરીરના આત્મામાં જે સૌંદર્યનો અંશ વ્યાપી રહેલો છે તે આવાં જાહેર મંદિરો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આત્મા જેટલો ધર્મનો આરાધક છે તેટલોજ સૌંદર્યનો ઉપાસક છે આ બાબત ચિત્રવિચિત્ર કોરણી, ગંજાવર બાંધકામો, તથા જાતજાતની મૂર્તિઓદ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો મૂર્તિ અને મંદિરની સંસ્થા ઉભી થઇ ન હોત તો સમષ્ટિનો આત્મા કયે સ્થળે વિશ્રાન્તિ લેત અને સૌંદર્યનું પાન કરત ? રાણકપુર અને આબુનાં મંદિરો રસિક આત્મા-

ઓનાં સુંદર ઉદ્ભયનો છે; તાંજોર અને મદુરાનાં દેવાલયો અથવા તો જગન્નાથપુરી અને વૃંદાવનનાં મંદિરોની અદ્ભૂત ભવ્યતા કયા આત્માને ઉલ્લસાયમાન કરતી નથી? ગિરનાર કે શત્રુંજયની મંદિરમાળામાં અનેક કળાઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. શિલ્પકળા, આલેખનકળા, ચિત્રકળા અને સંગીતકળાના વિકાસનો ઇતિહાસ જુઓ તો મૂર્તિપુજા પ્રત્યે પ્રત્યેક કળાનું કેટલું ઋણ છે તેનો ખ્યાલ આવે. એક પણ મંદિર કોઈએ નિવૃત્તિથી ધ્યાન દઈને જોયું છે? તેના એક એક ખુણામાં પણ શી કારીગરી ભરી હોય છે? તેના કાંગરે કાંગરે ફળ ફુલ પાન વિગેરેની વિવિધ સુંદર આકૃતિઓ નજરે પડે છે. જુદા જુદા હાવભાવવાળી નાની નાની મૂર્તિઓમાં પણ અજબ મનમોહકતા રહેલી હોય છે. આ ઉપરાંત મંદિરની સામાજિક ઉપયોગિતા કાંઈ ઓછી નથી. હિંદુ સમાજમાં મંદિર જેવી બીજી એકે સંસ્થા નથી કે જ્યાં હજારો લોકો ધન, વિદ્યા, રૂપ કે પદવીનો ભેદ ભૂલી આનંદથી એકઠા થતા હોય, અને સર્વને સમાન ઇષ્ટદેવની ભક્તિમાં લીન થતા હોય. જન સમાજને મંદિરો મોટાં વિશ્રામસ્થાન છે. સંસારથી અનેક ઉપાધિથી વ્યાકુળ પ્રાણી મંદિરમાં અસાધારણ શાન્તિ અનુભવે છે. બાળક બાળકને ઉચિત આનંદ પામે અને વૃદ્ધ વૃદ્ધને ઉચિત આનંદ મંદિરમાં મેળવી શકે. નિર્દોષ નિર્વીકાર સંગીત મંદિર સિવાય અન્ય કયી સંસ્થામાંથી ઉપજી શકે તેમ છે? અનેકવિધ વાજિંત્રોના રણકાર, પુરૂષોની ભજનમંડળીઓ, સ્ત્રીઓના ભક્તિપ્રધાન રાસડાઓ, બાળકોનું યથેચ્છ નાચવું કુદવું—આ મંદિરની

સંસ્થાનાં આકર્ષક અંગો છે. આવી સંસ્થાનો ઉચ્છેદ કરવાનો વિચાર કરવો તેમાં જરા પણું ડહાપણ નથી. આ દિશામાં કર્તવ્યધર્મ એટલો જ રહે છે કે આવી સંસ્થાના સ્વરૂપમાં સમયાનુસાર ફેરફાર કરતા રહેવું જોઇએ; જેમ તેનો ત્યાગ લાભ પ્રદ નથી તેમજ તેનું વિવેક વિહીન અસાધારણ સંવર્ધન અન્ય સંસ્થાઓની ઉપેક્ષાનું અનુમાપક હોઇને કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ કે આદરણીય નથી. વળી કોઇ પણ સંસ્થા જન સમાજમાં વહેતી થતાં, તે સંસ્થાના મૂળમાં રહેલ ઉચ્ચ આશયો વિલય પામતા જાય છે અને જનતાની સામાન્ય નબળાઇઓ તથા દોષો આવી સંસ્થામાં દાખલ થતાં જાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે જનસમાજને હિતાવહ ધારેલી સંસ્થા ઘણી વખત જનહિતની ઘાતક બને છે. આવુંજ મંદિરની સંસ્થામાં પ્રસંગોપાત બનતું દેશ દેશના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં સમાજદૃષ્ટા પુરૂષોને એ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે આવો જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સડો પેઠેલો દેખાય ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે સમાજનું ધ્યાન ખેંચવું અને ઉન્નત ધ્યેયવાળી સંસ્થાને મલીન કરી રહેલાં તત્વોને નિર્મૂળ કરવા પ્રવૃત્તિ આદરવી.

એ પણ ખરૂં કે જનસમાજમાં વ્યાપક મૂર્તિપૂજાના અનેક રંગો છે તે સર્વ કાંઇ પ્રશંસા કરવા લાયક નથી હોતા. સામાન્ય રીતે એમ જણાવ્યું કે દરેક મૂર્તિ પાછળ અમુક આદર્શ રહેલ છે પણ આ નિયમને પણ અપવાદ છે. શંકરના લીંગની પુજાનો શું આદર્શ સમજવો તે

હજુ પણ હું કળી શકતો નથી. શા માટે બ્રાહ્મણો લિંગ પૂજાનો ત્યાગ કરીને હિમગિરિમાં નિવાસ કરનાર જટાધારી વિભૂતિવિહારી અનંતના ધ્યાનમાં નિમગ્ન મહા સંન્યાસી શંકર સંબંધીની જે કલ્પના છે તેને મૂર્તિમાં આરૂઢ કરતા નથી ? કાળભૈરવની મૂર્તિ પાછળ આદર્શ છે પણ તે આદર્શ ઉપાદેય નથી. તામસી વૃત્તિના નર પશુઓ જ કાળભૈરવની પૂજામાં આનંદ માની શકે. ઘણી વખત અદૃષ્ટ દેવ દેવીઓની પૂજાનો આધાર વહેમ અને માન્યતાઓ ઉપર હોય છે; તેમાં કોઈ મોટો આદર્શ ભાગ્યે જ અંતર્ગત થયેલો હોય છે. રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિઓ સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય હતા અને તેથી તેમના મનુષ્ય તરીકેના ચરિત્ર અનુસાર તેમની મૂર્તિઓ ઘડવામાં આવે તો તે મૂર્તિઓ તેમના ચરિત્ર પાછળ રહેલ ભાવનાઓની બોધક બને. પણ રામચંદ્ર અને કૃષ્ણને અતિશય દિવ્યતા અર્પીને તેમને અર્ધદૈવી બનાવી દીધા છે અને તેથી તેમના જીવનમાંથી મનુષ્યને અનુકરણીય અંશ ઘટતો જતો જોવામાં આવે છે. આવી જ દશા તેમની મૂર્તિની થઈ છે. હું વૈષ્ણવ મંદિરમાં જાઉં તો નરનારાયણની અથવા તો રાધાકૃષ્ણની અથવા સીતારામની અતિ સુંદર મૂર્તિઓ જોઉં છું અને તેમના ઉપર અસાધારણ કળાથી કરેલી શણગાર રચના દેખું છું, પણ તે મૂર્તિ અને તે શણગાર પાછળ જીવનની કોઈ ઉન્નત ભાવનાનો મને ઉપદેશ જડતો નથી. મારી આંખો આનંદ પામે છે, પણ આત્મા ઉંચે ઉડી શકતો નથી. આ ખામી દૂર કરવી તે

કૃષ્ણના ઉપાસકોનું કર્તવ્ય છે. આ રીતે વિચારતાં જે ત્રણ મહાપુરૂષોની મૂર્તિઓ તે તે મહાપુરૂષના જીવનની પ્રતિપાદક અને ઉન્નત ધ્યેયની આવાહક લાગે છે તે જીસસ ક્રાઇસ્ટ, ગૌતમ બુદ્ધ અને ચરમ તીર્થંકર મહાવીરની છે. આ ત્રણેની મૂર્તિઓ બહુ સુન્દર આદર્શો રજુ કરે છે. જીસસ ક્રાઇસ્ટે ખ્રીસ્તી ધર્મનું સ્થાપન કર્યું. તેના વખતમાં જે ધર્મ ચાલતો હતો તે અનેક બદીઓથી ભરેલો હતો, એકઇશ્વરને માનતો નહોતો, વિચિત્ર પ્રકારની કલ્પનાવાળી ભીષણ મૂર્તિઓ સામે જાત જાતના ભોગો ધરવાની આજ્ઞા કરતો, નીતિ નિયમના વિરોધી ખ્યાલોથી ભરપુર હતો. જીસસે આ ધર્મનો ઉચ્છેદ કીધો. જનસમાજ પ્રત્યે ભ્રાતૃભાવની વિશાળ ભાવનાને જન્મ આપ્યો અને નીતિ અને ધર્મનો સુંદર ઉપદેશ આપ્યો. તે વખતના લોકોને આ ન ગમ્યું જીસસનો તિરસ્કાર કીધો. જીસસે આગ્રહથી પોતાના સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવા માંડયો. લોકો ખીજવાયા, જીસસની પાછળ લાગ્યા અને તેને ક્રોસ ઉપર લટકાવી દીધો. કોઇ પણ ખ્રીસ્તીધર્મના ચર્ચમાં જઇએ તો ક્રોસ ઉપર લટકતા અને લગભગ વસ્ત્ર વિનાના કૃશ શરીરવાળા ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિ નજરે પડે છે. એ મૂર્તિ ઉપર કાંઇ પણ શણગાર ન મળે. ખ્રીસ્તીઓ આવી મૂર્તિને પૂજે છે. આ મૂર્તિ પાછળ શું આદર્શ છે? આ મૂર્તિનો શું સંદેશ છે? સત્ય અને ધર્મ ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવાનો. જે જનતામાં ભ્રાતૃભાવ વધારવાનો તેણે ઉપદેશ કીધો તેજ જનતા આવી રીતે તેનો પ્રાણ લેવા તત્પર થાય તો પણ તેઓ પ્રત્યે સમતા અને દયા ધરવાનો.

આના ઉપરથી એમ વિચારવાનું નથી કે તેજ ક્રાઇસ્ટના પૂજારીઓ પણ આવા ઉંચા ગુણો ધરાવે છે, અત્યારે ઘણા નામધારી બ્રાહ્મણો છે, નામધારી જૈનો છે તેવી રીતે અત્યારનો આખો ક્રિશ્ચિયન વર્ગ નામધારી ક્રિશ્ચિયન જ છે. પણ અહિં એ પ્રસ્તુત વિષય નથી. મૂર્તિ અને મૂર્તિ પાછળ રહેલા આદર્શનું વિવરણ માત્ર અહિં પ્રસ્તુત છે. તો તે દૃષ્ટિએ જોતાં ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિ પાછળ રહેલી ભાવના સુન્દર અને અવશ્ય સન્માન કરવા લાયક છે આ-વીજ રીતે બુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિ પણ બહુ ઉંચા ધ્યેયની પ્રતિપાદક છે આવી શાન્ત સમાધિસ્ત અને પ્રશમરસે નિમગ્ન મૂર્તિની જોડી પૃથ્વીતળ ઉપર બીજે મળવી મુશ્કેલ છે. બુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિમાં ઘણું સામ્ય છે. તે બન્ને મૂર્તિ ક્રાઇસ્ટથી ઘણી રીતે જુદી પડે છે. ક્રાઇ-સ્ટની મૂર્તિમાં પ્રવૃત્તિમયતા પ્રગટ થાય છે; બુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિ નિવૃત્તિમયતાનું જ પ્રતિબિંબ છે; ક્રાઇસ્ટની આકૃતિમાં અસ્વસ્થતા બહુ દેખાય છે; અને અસ્વ-સ્થતા અપૂર્ણતાની અને ઓછા જ્ઞાનની દ્યોતક છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના આકારમાં અસાધારણ શાન્તિ સમતા ભરેલી છે અને તે અસાધારણ શાન્તિ અને સમતાના સાક્ષાત્કાર અને પરિપૂર્ણતા વિના સંભવી શકે જ નહિ. બુદ્ધ અને મહાવીર–ઉભયની બેઠકમાં, આસનમાં, મુદ્રામાં જે આધ્યાત્મિક ભાવો ભરેલા છે. અને અજ્ઞાનીમાં જ્ઞાન પ્રગટાવવાની, જડમાં ચેતન પ્રગટાવવાની જે અદ્ભૂત શક્તિ રહેલી છે, તે ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિમાં નથી, ક્રાઇસ્ટમાં પ્રાણાન્તે પણ મનુષ્ય સેવા અને સત્યની ઉપાસનાનો બોધ રહેલો

છે; બુદ્ધ મહાવીરની મૂર્તિમાં સત્ય અને ધર્મના સાક્ષાત્કારનો મંત્ર રહેલો છે અને તત્ત્વચિન્તનની અગાધતાનું નિદર્શન રહેલું છે. મહાવીર અને બુદ્ધ–પ્રત્યેકની મૂર્તિમાં પણ અમુક અંશે વિશિષ્ટતા તારવી શકાય. બુદ્ધની મૂર્તિ રૂષ્ટપુષ્ટ હોય છે, વસ્ત્ર સમેત હોય છે. આમાં શારીરિક તપનો વિરોધ અને નિષ્પરિગ્રહ વ્રતનો અસ્પષ્ટ ખ્યાલ સૂચિત થાય છે. મહાવીરની મૂર્તિ એવી રૂષ્ટપુષ્ટ હોતી નથી અને વસ્ત્ર વિનાની હોય છે. આ મહાવીરે કરેલ અસાધારણ તપ અને સ્વીકારેલ નિષ્પરિગ્રહ વ્રતનું સૂચક છે. એકમાં મધ્યમપ્રતિપદા માર્ગનું સૂચન છે; અન્યમાં તપઃ પ્રધાન જૈન ધર્મનો મહદ્ ઉપદેશ છે. આવી રીતે અન્ય મૂર્તિઓ ઉપરથી પણ અનેક આદર્શો ઉપજાવી શકાય; પણ અહિં આપણને જૈન મૂર્તિ અને જૈનોની પૂજા સાથે જ સંબંધ છે. એ તો આપણે જોયું કે જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ અન્ય મૂર્તિઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. તે મૂર્તિની પાછળ મોટા આદર્શો રહેલ છે. સૌથી મોટો ઉપદેશ તેમાં સંન્યાસનો રહેલો છે. મહાવીરની મૂર્તિ એટલે એક ભિક્ષુની–સંન્યાસીની–ત્યાગીની મૂર્તિ. આમાં સંસારના અનેક ભોગોપભોગ કરતાં સંન્યાસમાં રહેલી વિશિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન છે. પણ હવે વધારે ગંભીર પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે અત્યારની મૂર્તિઓ આ ઉપદેશ કરી શકે છે કે નહિ? અત્યારનાં આપણાં મંદિરો તથા મૂર્તિઓનાં ઘાટઘાટ આપણે એવાં જાળવ્યા છે કે નહિ કે તેમાંથી જેને લીધે સંન્યાસની, શાન્તિની, નિવૃત્તિની ઉચ્ચ ઓજસ્વી ભાવનાઓ ઉદ્દભવ્યાજ કરતી હોય અને તે

મંદિરના વાતાવરણમાં અને તે મૂર્તિના દૃષ્ટિપથમાં આવતો મનુષ્ય સહેજે અમળ (નિર્મળ) આનંદને પ્રાપ્ત કરતો હોય! આ પ્રશ્નોનું વિસ્તારથી વિવરણ અને તે સાથે કળાના દૃષ્ટિબિન્દુએ સંબંધ ધરાવતી અન્ય બાબતોનું પ્રસ્ફોટન હવે પછીના લેખોમાં કરવામાં આવશે.

જૈન મૂર્તિઓ આભૂષણ આંગી.

(૮)

જૈન મૂર્તિ અને જૈન મંદિરની પાછળ જે સુન્દર આશયો રહેલા છે તેનો વર્તમાન પ્રવૃત્તિ અને રૂઢિથી કેટલેક અંશે આપણે ઘાત કીધો છે એવી મારી માન્યતાના સમર્થન અર્થે પ્રથમ જૈનમૂર્તિ સંબંધી મારા વિચારો નિવેદન કરીશ. જૈનમૂર્તિ અન્ય દેવોની મૂર્તિમાં કેવું વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે તે આપણે છેલ્લા લેખમાં જોયું. સામાન્ય રીતે જૈનમૂર્તિઓ બે આકારની જોવામાં આવે છે. એક તો પર્યંકાસનમાં સ્થિત થયેલી એટલે કે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેઠેલી અને બીજી કાયોત્સર્ગમુદ્રામાં (ખડગાસનમાં) સ્થિત થયેલી એટલે ઉભેલી. આ બન્ને પ્રકારની મૂર્તિઓ માત્ર ધ્યાનની અવસ્થાજ સૂચવે છે. જૈનની મૂર્તિ એટલે કોઈ અનન્તના ધ્યાનમાં નિમગ્ન પરમાત્માની મૂર્તિ આવી મૂર્તિનું દર્શન કોઇ પણ સચેત આત્મામાં ભક્તિ ઉપજાવ્યા વિના ન રહે. આપણી મૂર્તિઓ કેટલાક શિલ્પના નિયમો પ્રમાણે ઘડવામાં આવે છે. તે નિયમો ધ્યાનમાં હોય તો મૂર્તિનું રહસ્ય બરોબર સમજાય, તેમજ તે ઉંચા

નિયમો ઉપર આપણે કેટલીક ત્યાજ્ય પ્રવૃત્તિઓના ડહાપણનું લીંપણ કર્યું છે તે દૂર થાય. સામાન્ય રીતે તીર્થંકરના જીવનચરિત્રો વાંચીએ અને તેમાં પણ મહાવીરનુ ચરિત્ર વિચારીએ તો તેમાં શારીરિક તપનો પ્રભાવ આપણી નજર આગળ આવીને ઉભો રહે છે, તેથી તેમની મૂર્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે કૃશ હોવાની કલ્પના થાય છે, છતાં મનુષ્ય દેવત્વને પામ્યા બાદ એવી કૃશતા ઉપેક્ષાને પાત્ર બને છે, તેથી આપણી મૂર્તિઓને શિલ્પકારો ગોળમટોળ અવયવોથી ભરેલી બનાવવાનો નિયમ પ્રરૂપે છે અને મૂર્તિમાં અમુક જાતિનું સૌકુમાર્ય ઉપજાવવાનો આદેશ કરે છે. મૂર્તિના હાથ જુઓ તો તેમાં સ્નાયુનહિ દેખાય પણ તદ્દન ગોળ જોવામાં આવશે. મૂર્તિનો કટિભાગ બહુ પાતળો હોય છે. સામાન્ય રીતે પુરૂષોનો કટિભાગ એવો પાતળો નથી હોતો પણ દેવની સરખામણી સિંહ સાથે કરવામાં આવે છે તેથી દેવના કટિભાગને સિંહ જેવો પાતળો બનાવવાનો આદેશ છે. માથે જે કરકરીયા હોય છે તે જટાના સૂચક છે. જેથી તે મૂર્તિ સંન્યાસીની છે એવું સૂચન થાય છે. આપણી મૂર્તિઓને દાઢી મૂછ બનાવવામાં આવતા નથી તેનું કારણ એટલુંજ કે મોઢું ઘડવામાં કમળ અને ચંદ્રના સાદૃશ્ય પ્રત્યે નજર રાખવામાં આવે છે. મૂર્તિને લગતી બીજી અનેક બાબતો છે જેનો અહિં વિસ્તાર કરતાં પ્રસ્તુત વિષયથી આપણને ઘણું અન્તર પડી જાય. ખરી મનમોહકતા મૂર્તિની બેઠકમાં છે. પર્યંકાસન જૈનમૂર્તિને પામીને અને જૈનમૂર્તિ પર્યંકાસનને પામીને એકમેકની શોભામાં વધારો કરી રહેલ છે. જૈન અને બુદ્ધની મૂર્તિના

ઉઠાવમાં એક આ બાબત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. બુદ્ધની મૂર્તિમાં વધારે નાજુકાઈ, મૃદુતા, અનુકંપા દેખાય છે; જૈનની મૂર્તિમાં પ્રખર તપનો પ્રકર્ષ, જ્ઞાનની ઓજસ્વીતા અને નિશ્ચયોમાં રહેલી અડગતા પ્રતીત થાય છે.

જૈનોની મૂર્તિઓ હીરા, સ્ફટિક, લીલમ, સોનું, રૂપું, અન્ય ધાતુઓનાં મિશ્રણ તેમજ કાળા, લાલ, પીળા તથા સફેદ આરસ અને પથ્થર–આવી અનેક વસ્તુઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ સર્વમાં સફેદ આરસ મૂર્તિઓ બનાવવા માટે સૌથી સારામાં સારૂં સાધન હું ગણું છું. હીરા લીલમ, સોનું કે રૂપું મૂર્તિઓ બનાવવામાં વપરાય તે તો માત્ર આપણો તે તે વસ્તુઓ ઉપરનો મોહ સૂચવે છે. જેને આપણે કિંમતી દ્રવ્ય ગણ્યાં તેની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આપણો આપણા ઇષ્ટદેવ પ્રતિ રહેલો ભક્તિભાવ સંતોષાય છે એ ખરૂં, પણ જૈન તીર્થંકરનું સ્વરૂપ જેટલી સુન્દર રીતે શ્વેત આરસમાંથી ઉપજી શકે તેવું. અન્ય કોઇ પણ સાધનથી ઉપજી ન શકે એમ મને લાગે છે. શુકલ લેશ્યાનો વર્ણ પણ શ્વેત ગણાય છે. તીર્થંકર એટલે આત્મીય ગુણોનો ઉત્કૃષ્ટ અવીર્ભાવ, સત્ત્વ ગુણનો પરમ પ્રકર્ષ. જિનેશ્વરનું આવું સુવિશદ દર્શન શ્વેત આરસ સિવાય અન્ય દ્રવ્યથી થવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં આરસ કિંમતી દ્રવ્ય છે તેથી તેને સ્થાને પથ્થરની મૂર્તિઓ હોય તે કાંઇ ઓછી સુન્દર ન લાગે. મક્ષીજી કે અન્તરીક્ષજીની મૂર્તિ પથ્થરની જ છે. બુદ્ધની ઘણી મૂર્તિઓ માત્ર પથ્થરની બનાવેલી સારનાથ, મથુરા, બુદ્ધ ગયા વિગેરે સ્થ-

બોએ જોવામાં આવે છે, અને તેનું દર્શન પણ આત્માને આનંદનું નિમિત્ત બને છે. નાની મૂર્તિઓ પથ્થરની બનાવતાં મુશ્કેલ પડે તેથી પંચ ધાતુનો ઉપયોગ પણ ઉચિત છે. ધાતુની મૂર્તિમાં બે સગવડતા—એક તો પથ્થરની માફક ધાતુ તુટવાનો ભય નહિ અને જેટલી ઝીણી કોરણી ધાતુમાં થઈ શકે તેટલી પત્થરમાં થઇ જ ન જ શકે.

આપણા તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ સરસ હોય છે પણ આપણી મૂર્તિઓમાં વિવિધતા નથી હોતી. જૈનમૂર્તિઓ જુઓ તો બધી એક સરખી. કયાં તો પર્યંકાસનસ્થ અને કયાં તો ખડગાસનસ્થ (કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં રહેલી) આથી ત્રીજી સ્થિતિની મૂર્તિ જોવામાં આવતી નથી. બુદ્ધની મૂર્તિઓ આ રીતે જુદી પડે છે. ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ જુદી જાતની, સિદ્ધ પદને પામ્યાની કલ્પનાવાળી જુદી જાતની, ઉપદેશ દેતા હોય તે વખતની મૂર્તિની ઘટના જુદી જાતની—આવીવિવિધતા જૈનમૂર્તિઓમાં દાખલ થઇ હત તો જૈનોની મૂર્તિમાં કળાને વધારે અવકાશ રહેત. બીજું એ કે મુદ્રા અને ઉઠાવમાં પણ સ્થળ સ્થળની જૈનમૂર્તિઓ બહુ જુદી પડતી નથી, તેથી જૈનની પચ્ચાસ મૂર્તિઓ જુઓ કે પછી પાંચ હજાર જુઓ બધી લગભગ એક સરખી લાગે છે. આ જૈનમૂર્તિકારોમાં અમુક રીતે ઉણપ ગણાય. બુદ્ધની મૂર્તિમાં આ પ્રમાણે નથી. સારનાથની મૂર્તિ અજંટાથી જુદી અને તે વળી બુદ્ધ ગયાથી જુદી પડે; આ સર્વથી કેનેરી કે કાર્લીની ગુફામાં રહેલ બુદ્ધની આકૃતિ અન્ય તરેહની લાગે. આવી વિવિધતા જૈન મૂર્તિ-

ઓમાં ત્યારેજ પ્રગટે કે જ્યારે જુદા જુદા ભાવોવાળી મૂર્તિઓ બનાવવાની રસવૃત્તિ શ્રીમાન્ જૈનોમાં જાગે. તદુપરાન્ત આપણી મૂર્તિઓ માત્ર મંદિરમાં જ બેસે છે તેનો વસવાટ મોટા બગીચાઓ તેમજ શ્રીમાનોના ગૃહ-મંદિરમાં વધે તો પણ અવનવી મૂર્તિઓ અવતારને પામે. આ વિચારથી કોઇને આઘાત લાગશે પણ એ સમજવાની જરૂર છે કે પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિસિવાય અન્ય મૂર્તિઓને મંદિરમાંજ રાખવી એવો આદેશ નથી. અપ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ ગમે તે સ્થાને મૂકી શકાય. આપણા બગીચાઓમાં નગ્નપ્રાય ગ્રીક અને રોમન પુતળાંઓ આવે તે કરતા ભગવાન મહાવીર કે ઋષભદેવની પરમ પવિત્ર મૂર્તિઓનું સ્થાપન થાય તે વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી ? પૈસાદારના દિવાનખાનામાં પણ એવાં બિભત્સ યા વિષયોત્પાદક પૂતળાંઓ જોવામાં આવે છે તે સ્થળોમાં ભગવાનની જુદી જુદી અવસ્થાનાં સુંદર આલેખનો કોતર-કામો હોય તો તેથી વાતાવરણ વિશુદ્ધ બને અને પવિત્ર ભાવોનું સદા સિંચન થતું રહે. વડોદરાના એક બગીચામાં બુદ્ધની એક બહુ સુંદર ધાતુની મૂર્તિ મૂકવામાં આવી છે. તે તરફ કોઇનું ધ્યાન ખેંચાયું છે ? હજારો લોકો તેની પાસે થઇને ઉપેક્ષા વૃત્તિએ પસાર થાય છે એ સાચું, પણ આ કોની મૂર્તિ અને તે કોણ હતા અને તેનો ધર્મ શું ? ઇત્યાદિ કૌતુકભાવે પ્રશ્ન કરતા મનુષ્યો પણ ત્યાં અનેક આવે છે અને મૂર્તિને સાદર ભાવે જોઇ રહે છે. મૂર્તિપૂજાના ઉપાસકોએ આવી દિશાએ પ્રવૃત્તિ આદરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય તો ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધની મૂર્તિઓની

વિચિત્રતાને ટક્કર મારે તેવી મહાવીરની મૂર્તિઓ જોવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય.

પણ તેવી મૂર્ત્તિઓ આપણામાં ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓના સંશોધનની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમ જણાવ્યું તે પ્રમાણે આપણા ભગવાનની મૂર્તિઓ ધ્યાનસ્થ સંન્યાસીની છે. તેનાં ઉપર ટીલાં ટપકાં આંગી વિગેરેની રચના કરીને આપણી મૂર્તિના મૂળ સ્વરૂપને આપણે બહુજ હાની પહોંચાડી છે. મૂર્તિને ચક્ષુ ચોડવાનો વિધિ વિચારવા જેવો છે. જો આપણી મૂર્તિ ધ્યાનસ્થ હોય તો તેની ચક્ષુઓ નીચે ઢળેલી હોય તેને બદલે સામી નજરે નિહાળી રહેલ હોય એવો ભાવ ઉત્પન્ન કરતી ચક્ષુઓ ચોડીએ તો મૂર્તિની ભાવનાને સ્ખલના પહોંચે છે એમ નથી લાગતું ? ઉઘાડી આંખે ધ્યાન થઈ નજ શકે. શિલ્પકારે ધ્યાનસ્થની કલ્પના મનમાં ધારીને મૂર્તિ ઘડી હોય અને આપણે તે મૂર્તિ ઉપર આપણી બુદ્ધિનો આવો પ્રયોગ કરીએ તે ઉચિત ગણાય ખરૂં ? આમ છતાં પણ આપણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓમાં સામાન્ય નજરે નિહાળનારને અંધત્વની ભ્રાન્તિ ન થાય એટલા માટે ઉપર ચક્ષુ ચોડવાનો રીવાજ ઘણા કાળથી ચાલતો આવે છે, તદનુસાર આપણી તીર્થંકરની મૂર્તિઓને ચક્ષુ ચોટવાનો આગ્રહ હોય તો પણ મૂર્તિને ભળે તેવાંજ ચક્ષુ ચોડવાં જોઈએ. આવાં ચક્ષુઓ કોડીના તેમજ શંખ કાચ, સ્ફટિક વિગેરેના બની શકે. અત્યારે સોનાના ઘરામાં સ્ફટિક અને પાછળ રૂપાનું પતરૂં ગોઠવીને જે

રીતે ચક્ષુઓ બનાવવામાં આવે છે, તે મૂર્તિની એકરૂપતામાં ઘટાડો કરે છે, માટે આ વિષયમાં આટલો સુધારો તો તુરતજ થવો જોઇએ. કપાળમાં મોટું તિલક ચોડવામાં આવે છે તેનો આશય સમજાતો નથી. વીતરાગ સાધુના કપાળમાં તિલક ભૂષણુ રૂપ તો નજ ગણાય. મોઢા ઉપર તાંબુલ રચના કરવામાં આવે છે. આ પણ મૂર્તિને સુરૂપ બનાવવાને બદલે કુરૂપ બનાવે છે. તાંબુલ રચના ભોગીને શોભે; યોગીને આવું પ્રશોભન ઘટે નહિ. છાતીના ભાગમાં વચ્ચે શ્રીવત્સ ચિન્હના સૂચન અર્થે સોના કે રૂપાનું મોટું ચગદું લગાડવામાં આવે છે અને બે બાજુએ ખીંબીના ચગદાં ચોડવામાં આવે છે. આવો પ્રચાર કેમ થયો હશે તે બુદ્ધિથી જરા પણ બંધ બેસતું નથી. આ ત્રણ વસ્તુ મૂર્તિને એકદમ કદરૂપી અને અન્ય પ્રેક્ષકોને ઉપહાસયોગ્ય બનાવે છે. મૂર્તિને ઘડવામાં શ્રીવત્સ તથા બીંબીનો જે ઉઠાવ કરવામાં આવે છે તે જાણે કે ઓછો હોય એમ સમજીને આપણે આ ઉપરના ભાગમાં વળી હીરા માણેકથી જડેલા મોટાં ચગદાં ચઢાવીએ છીએ. અન્ય દર્શનીઓ ઘણીવાર શંકા કરે છે કે તમારી મૂર્તિમાં બધું સમજાય છે, પણ છાતીના ભાગમાં આવાં ચગદાં શા માટે ચોડવામાં આવે છે તે મૂર્તિના મૂળ સ્વરૂપને શોભાપ્રદ ન બનતાં શોભાને ઘટાડનાર થાય છે. આવા ટીલાં ચોડવાનો એક આશય કલ્પી શકાય છે અને તે એ કે સફેદ આરસ ઉપર કેસર લાગતાં આરસ ગરમીને લીધે ખરવા માંડે છે. તેથી મૂર્તિના સંરક્ષણ અર્થે આવાં ટીલાં ચોડવાનું આવશ્યક મનાયું હોય. પણ આ આશયનો

વિચાર કરતાં જૈનમૂર્તિનું પ્રશોભન કરવું યોગ્ય કે નહિ? તે ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નને હમણાં નહિ સ્પર્શતાં માત્ર કેસર લગાડવું કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. કેસર ચડાવવાનો રીવાજ પાછળથી દાખલ થયેલો છે એમ ઘણા જૈન વિચારકોનું માનવું છે અને મને પણ એમજ લાગે છે. શાસ્ત્રોમાં મૂળ પૂજા ચંદનનો ઉપયોગ કરવાનો આશય તેમાં રહેલી શીતળતાને અંગે છે કેસરમાં શીતળતાનો ગુણ છે જ નહિ, તેથી કેસર વિલેપન યોગ્ય નજ ગણાય. શિષ્ટ પુરૂષોને ચંદનનું વિલેપન કરવાનો વિધિ પ્રાચીન કાળથી આર્યોમાં પ્રચલિત છે. વળી કેસરનો લાલ રંગ રજોગુણનો અનુમાપક છે, તેથી સત્વગુણશાળી ભગવાનની ધવલ મૂર્તિને કેસર વિલેપન કોઇ રીતે ઘટતું નથી. આપણી આંખોને આંજી દે એવા રંગો આપણને મોહાવે છે; પણ આ મોહ આપણે છાંડવો જોઇએ. કેસરનો લાલ રંગ મૂર્તિની સૌમ્ય કાન્તિને ઝાંખી પાડે છે. કેસરનો કેસરીયાજી વિગેરે સ્થળમાં અતી પ્રચાર જોઇને આપણામાં વીવેકનો કેટલો લોપ થયો છે અને અંધશ્રદ્ધા અને વહેમનું કેટલું પ્રાબલ્ય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. કેસરથી મૂર્તિને જે હાનિ પહોંચે છે તે વિચારતાં કેસરનો સદન્તર બહિષ્કાર કરવો યોગ્ય છે. મહા મહેનતે પોતાનો આત્મા પરોવીને કોઇ કળાકારે ભગવાનની સુન્દર મૂર્તિ ઉપજાવી હોય તેને આપણે હાથે આવી રીતે નુકસાન પહોંચાડયા કરવું તેમાં ધર્મ નથી પણું ધર્મની ભ્રાન્તિ છે.

હવે મૂર્તિને જે આંગી કરવામાં આવે છે, જે આભૂષણો પહેરાવવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ આદરણીય છે

કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. અહિં પ્રથમ એ વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે આપણા પ્રભુની મૂર્તિ ધ્યાનસ્થ ત્યાગી તીર્થંકરની છે. તેથી તેના ઉપર આપણાથી કોઇ પણ એવી ક્રિયા થવી ન જોઈએ કે જેથી ધ્યાનસ્થ ત્યાગી તીર્થંકરની ભાવનાને ક્ષતિ પહોંચવા પામે. કેટલાક મૂર્તિને ચક્ષુ ચોડવાના સમર્થનમાં એમ કહે છે કે આપણી મૂર્તિમાં દેશના આપતા પ્રભુની કલ્પના છે તેથી ચક્ષુ ચોડવાની અપેક્ષા રહે, પણ આ વાત જૈનમૂર્તિની સ્થિતિ અને મુદ્રા વિચારતાં ગળે ઉતરે તેવી નથી. પર્યંકાસન ધ્યાન નિમિત્તક છે. દેશના દેનાર મનુષ્ય આમ બેસે નહિ, તેમજ આમ હાથ રાખેજ નહિ. આ બાબતનો નિર્ણય બુદ્ધની દેશના દેતી મૂર્તિ ઉપરથી પણ થઈ શકે તેમ છે. હવે પ્રશોભનનો વિચાર કરીએ. જૈનમૂર્તિઓઉપર ઘણી વખત કળા પૂર્ણ શણગારો જોવામાં આવે છે અને તે જોઇ આપણી આંખો આનંદ પામે છે, પણ હું તો આ બધામાં કળાભંગજ જોઉં છું. કોઇ પ્રશ્ન કરે કે શણગારને કળાપૂર્ણ કહીને મૂર્તિપર કરવામાં આવતા શણગારની પદ્ધતિમાં કળાભંગની કલ્પના કરવી તે તો વદતોવ્યાઘાત જેવું થયું. પણ આ બાબતમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો ઘટે છે. જ્યાં જે ન જોઈએ ત્યાં તે કરવામાં આવે તેઃ તેમાં સાક્ષાત્ ઔચિત્યનો નાશ અને કળાનો ભંગજ ગણાય. એક ભિક્ષુક રાજાનો પોશાક પ્હેરીને આવે અને રાજા ભિક્ષુક જેવા દિગંબરત્વમાં દર્શન દે તો તે કેવું લાગે! હું તો એ પૂછું કે આપણી જૈન મૂર્તિઓમાં વૈષ્ણવોની મૂર્તિની માફક શણગારને અવકાશ છે ખરો ? મને તો નથી લાગતો. ભગવાનના દેહ ઉપર

આવો શણગાર રચીને આપણે તેમના ત્યાગની-સંન્યાસની આશાતના કરીએ છીએ. કયાં ભગવાનનું ધ્યાનલીન પર્યંકાસન અને કયાં એક રાજા મહારાજાના જડ દેહ ઉપર થતા ઠાઠમાઠનો દેખાવ ? આ બંને વિરોધી વસ્તુઓનો આપણી મૂર્તિ ઉપર જે પ્રગટ આવીર્ભાવ થાય છે તે આપણી બુદ્ધિ તેમજ રસવૃત્તિની કિંમત કરાવવાને બસ છે. આનો વિરોધ આપણને સાલતો નથી તેનું કારણ એટલું જ કે આપણે ભગવાનના વૈરાગ્યમય ઉગ્ર સંન્યાસની ભાવનાના પૂજારી નથી પણ માત્ર વ્યાપારી વૃત્તિના સોનું રૂપું અને હીરા માણેકના-પૂજારી છીએ અને આપણે આપણી મૂર્તિઓ ઉપર જે શણગાર કરીએ છીએ તે આપણી પોતાની અધઃપતિત ભાવનાઓનું જ પ્રાતાબિંબ છે. જો મહાવીરની મૂર્તિ મારામાં તપ, સંયમ, નિષ્પરિગ્રહ, વૈરાગ્યની ભાવનાઓ જાગ્રત કરી ન શકે તો મહાવીરની મૂર્તિનું મને ફળ શું ? વિવિધ પ્રકારના વિલાસને સૂચવતા શણગારોવાળી મૂર્તિ આવી ભાવનાઓ શી રીતે ઉપદેશી શકે તે કલ્પનાથી સમજાતું નથી. ચાલુ રૂઢિને અંગે આપણી આંખોમાં એટલો બધો વિકાર થઇ ગયો છે કે ભગવાનનું જોવા જેવું-નિહાળવા જેવું સ્વરૂપ આપણી સામે હોય ત્યારે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ અને ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ બદલીને કોઇ દરબારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે તેના દર્શન કરીને આપણું હૈડું હરખાય છે. તરતજમાં પ્રક્ષાલન કરીને અંગલુહણાથી સાફ કરેલી મૂર્તિનું કદિ ધ્યાન દઈને દર્શન કરવાનો પ્રસંગ સાધ્યો છે ? આ પ્રસંગે મૂર્તિમાં જે તેજોમયતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની સરખામણી કોની સાથે કરવી ? ભગવાનની

દિવ્ય આત્મવિભૂતિનું મૂર્તિના આલંબનદ્વારા દર્શન કરવું હોય-ઝાંખી કરવી હોય તો મૂર્તિપૂજામાં પ્રશોભનની અતિશયિતાનો આમૂલ ત્યાગ થવોજ જોઇએ. અહિં આપણે બધા એકજ ભ્રમણામાં લપટાયા છીએ. તે એ છે કે આપણે તીર્થંકરને રાજા સાથે સરખાવીએ છીએ અને તેથી રાજા આગળ જે પૂજન અર્ચન વિધિ કરવામાં આવે છે તેજ વિધિ પ્રભુસમક્ષ કરવા યોગ્ય છે એમ આપણે માનીએ છીએ; પણ અહિંજ મોટી ભૂલ થાય છે. આપણા રાજાઓ જડ સંપત્તિના ભોક્તા છે, મહાવીર આદિ તીર્થંકરો દૈવી સંપત્તિના ભોક્તા છે. રાજાઓને અર્થસંગ્રહ કર્તવ્ય છે; ભગવાનને અર્થસંગ્રહ ત્યાજ્ય છે. રાજામાં વિલાસ છે; ભગવાનમાં સંન્યાસ છે. આ બધાં કારણોથી રાજા અને તીર્થંકરનું સન્માન એક સરખું ન હોય. કોઈ સન્યાસી આપણે ત્યાં આવેલ હોય, તેના ઉપર આપણને બહુ ભક્તિભાવ હોય અને તેથી આપણે તેને કસબી કપડાં પહેરાવીએ, હીરા મોતીની માળા પહેરાવીએ, માથે મુગટ પહેરાવીએ, અને આભૂષણોથી અલંકૃત કરીએ તો તે ઉચિત કર્યું ગણાય ખરૂં? સન્યાસી આવાં પૂજા સન્માનનો સ્વીકાર કરે ખરો? કદિ નહિ. આવું સન્માન અયોગ્ય જ ગણાય. આવા માનનીય જનને તો ચંદનનું વિલેપન હોય કે સુગંધી પુષ્પોની માળા પહેરાવાની હોય. આવોજ ન્યાય તીર્થંકરની મૂર્તિપરત્વે કરવો ઘટે છે. હું એમ નથી કહેતો કે મૂર્તિપર કાંઇ પણ લગાડવું જ નહિ કે ચઢાવવું જ નહિ, પણ આપણે આ વિષયમાં એ હદનીજ પ્રવૃત્તિ કરી શકીએ કે જેથી ભગવાનની મૂર્તિમાં રહેલી ભાવનાને હાનિ ન પહોંચે. મારે

મન જૈનમૂર્તિ ઉપર ચડાવવા લાયક ઉત્તમમાં ઉત્તમ બે દ્રવ્ય લાગે છે. એક ચંદન અને બીજું કુસુમ. ચંદન પ્રાચીનકાળથી બહુ પવિત્ર મનાતું દ્રવ્ય છે. ચંદનમાં રહેલી શીતળતા અનુપમેય છે અને ફુલ જેવી તો અર્ચનયોગ્ય દુનિયામાં બીજી એકકે વસ્તુ નથી એમ આખા જગતના સન્માન વ્યવહારોની સમીક્ષા કરતાં માલુમ પડે તેમ છે. મોતીની માળાઓ, હીરાના હાર કે સોના રૂપાના ઘરેણાં કુસુમમાળા આગળ તુચ્છ છે. હું તો ભગવાનની મૂર્તિ એટલી પવિત્ર માનું છું કે જેમ સાધુ સોના રૂપાના સ્પર્શથી અભડાય છે તેમ ભગવાનના સંસારત્યાગનું અને તેમણે પ્રરૂપેલ જૈનમાર્ગનું રહસ્ય વિચારતાં જૈનમૂર્તિ પણ આ દ્રષ્ટિબિંદુએ સોના રૂપાના સ્પર્શથી અભડાય છે. ફુલ ઘણી સુંદર અને ગરીબ તેમજ પૈસાદારને સુલભ વસ્તુ છે. મહાપુરૂષને કંઠે ફુલની માળા પહેરાવવાનો પ્રસંગ આવે તો તે મોહું સદ્ભાગ્ય ગણાય. પણ આવી ફુલ જેવી દિવ્ય વસ્તુનો પણ જૈન કોમ જે દુરૂપયોગ કરી રહી છે તે જોઇ મારૂં અંતઃકરણ બહુ દુઃખાય છે. દુરૂપયોગ શબ્દ બહુ આકરો છે, પણ સુંદર વસ્તુના સૌંદર્યનો વિવેક કર્યા વિના મૂર્તિ ઉપર ખડકલો કરવામાં આવે તે સુંદર વસ્તુનો દુરૂપયોગ નહિ તો શું કહેવાય ? શત્રુંજય ઉપર મૂળનાયક આદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર ફુલના થાળના થાળ વેરવામાં આવે છે તે ભકિતની ઘેલછા સિવાય બીજું શું કહેવાય ? ગુલાબ કે ચંબેલીનું ફુલ મૂર્તિ ઉપર ચઢે તો ફુલ તેમજ મૂર્તિ ઉભય મનોહર લાગે, પણ ઉપરની પ્રક્રિયા એક પણ પક્ષે મનોહારિત્વની પુષ્ટિ કરતી નથી. ફુલ સુંદર છે, તેમજ

સજીવ છે. એ વાત ભૂલી જઇને ફુલના ઢગલા કરીએ તો તેમાં ધારેલો ધર્મ વિપરીત ભાવને પામે. આ તો કુસુમ-પૂજાની અતિશયતા વિષે ઉલ્લેખ થયો. બાકી મૂર્તિ ઉપર ચંદન અને કુસુમ સિવાય અન્ય કશાં અલંકારો ચઢાવવામાં મને તો જરા પણ ઔચિત્ય દીસતું નથી. આપણી આંગી ચઢાવવાની પદ્ધતિમાં આપણે મોટે ભાગે આપણા પડોશી વૈષ્ણવમંદિરનું અનુકરણ કીધું જણાય છે. આંગીની રચના થતાં મૂર્તિમાં કાળવૈષમ્ય ઉભું થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. અત્યારે જે મુગટો ચઢાવવામાં આવે છે તે મોગલાઇ ઘાટના હોય છે. મહાવીર કે આદીશ્વરના સમયમાં એવા મુગટ નહોતા. અત્યારે થતી આંગીની રચના ઘણીવાર ઉપહાસ્ય યોગ્ય બની જાય છે. પ્રભુની મૂર્તિ ઉપર જાકીટ, કબજો, કોલર આદિની રચના કરવામાં આવે છે અને ઘણીવાર નેકટાઇની આકૃતિ પણ કાઢવામાં આવે છે. આંગી ઉપર ઘડિયાળો ટાંગવાનો રીવાજ ગામેગામ અને શહેરેશહેર પ્રચલિત છે. ભવિષ્યમાં અંગ્રેજની ટોપી પણ મૂર્તિના માથે ક્યાં ન ચઢે ? વીતરાગની મૂર્તિ ઉપર આવું બધું નાટક ભજવાય તેમાં ધર્મ કે સન્માનની સંભાવના શી રીતે થાય આ બધું તદ્દન બાલીશ છે. પણ કેટલાક વિચારકો એવી દલીલ રજુ કરે છે કે બાળજીવોને આવો ભભકો ગમે છે અને તેવો ઠાઠમાઠ કરવામાં આવે તોજ તેઓની મૂર્તિ પૂજામાં રતિ ટકી શકે તેમ છે, તેથી તેમની ખાતર ચાલુ પદ્ધતિ ટકાવી યોગ્ય છે. આ દલીલ વજુદ વિનાની છે. મૂર્તિપૂજાના નિયમો બાળજીવનની દૃષ્ટિએ ઘડવાના ન હોય. મને ગમે એવું ઇષ્ટદેવની મૂર્તિમાં દાખલ કરૂં એટલે મારી

લઘુતાનો મારા ઇષ્ટદેવમાં આરોપ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ગણાય ? વળી શું ક્રિશ્ચિયનોમાં બાળજીવો નહિ હોય ? શિવલિંગના પૂજારી બ્રાહ્મણોમાં બાળજીવો નહિ હોય ? આ બધાને ક્રાઇસ્ટ કે શિવલિંગ ઉપર અનાદર આવતો હશે ? બાળ જીવનની ભાવના ઉંચી કરો બાળજીવોજ કહેશે કે આ બધો ઠાઠમાઠ ન જોઇએ. વસ્તુતઃ વણીકવૃત્તિનો એ સ્વભાવિક દોષ છે કે તેને ભભકો--ઠાઠમાઠ બહુ ગમે છે. "વરઘોડે વાણીયો" એ કહેવત કાંઇ નવીન નથી. જૈન ધર્મ ઉપર વણિકવૃત્તિનું નિયંત્રણ થતાં ધર્મ વ્યવહારો ઉપર પણ વણિકવૃત્તિની છાયા ફરી વળે છે. આ વિષયમાં ઉચિત અનુચિતનો યોગ્ય વિવેક કરી આપણા વીતરાગને નિષ્પરિગ્રહિત્વ પાછું અપાવવું એ ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ ખરૂં કે પ્રાચીન કથાઓમાં મૂર્તિનાં આભૂષણ તેમજ પ્રશોભનને લગતાં ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે; આમ છતાં પણ જૈનધર્મે પ્રરૂપેલી મૂર્તિપૂજાનું સ્વરૂપ વિચારતાં આભૂષણ કે શણગારને આપણા પ્રભુની મૂર્તિમાં જરા પણ અવકાશ હોય એમ મને બુદ્ધિથી બેસી શકતું નથી.

કેટલાએક એમ કહે છે કે આપણે તીર્થંકરની જુદી જુદી અવસ્થાની ભાવના વડે પૂજા કરવાની છે અને કરીએ છીએ. તેમનું પ્રક્ષાલન તે તેમની બાલ્યકાળની પૂજા છે, તેવીજ રીતે મૂર્તિનો વિવિધ શણગાર તે તેમની રાજ્યાવસ્થાનું પૂજન છે. મને તો આ માત્ર તર્ક લાગે છે. જો કે

મને તો ભગવાનની પૂર્ણતાને પામેલી મહા ત્યાગી સંન્યાસી યોગીની દશાની પૂજા સિવાય અન્ય કોઇ અવસ્થાની પૂજા અંગીકાર્ય લાગતી નથી, કારણ કે મૂર્તિપૂજા જે દેવની તે મૂર્તિ હોય તે તે દેવની જુદી જુદી અવસ્થાની પૂજા અર્થે નથી પણ તે મૂર્તિમાં રહેલ મુખ્ય આદર્શનીજ પૂજા છે, તો પણ જુદી જુદી અવસ્થાઓ પૂજા યોગ્ય સ્વીકારતાં પણ એક વાંધો આવીને ઉભો રહે છે અને તે એ કે તે તે અવસ્થાને યોગ્ય ઘાટની મૂર્તિ સિવાય તે તે અવસ્થાનું પૂજન અયોગ્ય લાગે છે. જો બાલ્યકાળની પૂજા કરવી હોય તો પ્રભુની મૂર્તિ બાળક જેવી બનાવવી જોઇએ પર્યંકાસન કે ખડગાસન બાળકમાં સંભવી શકે નહિ. જો રાજ્યાવસ્થાની પૂજા કરવી હોય તો મૂર્તિનો ઘાટ પણ રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠેલ હોય તેવો જોઇએ. રાજા સિંહાસન ઉપર પગ ઉપર પગ ચઢાવી ને, હાથ ઉપર હાથ મૂકીને ધ્યાનસ્થ દશામાં બેઠેલ ન હોય. આ પ્રમાણે વિચારતાં ઉપર જણાવેલો તર્ક તદ્દન કાલ્પનિક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. મૂર્તિનું આવું અલંકરણ આપણે વૈષ્ણવો પાસેથી શિખ્યા હોઇએ એમ મને લાગે છે. પણ જો એમ હોય તો આપણે આ બાબતમાં પણ માત્ર અંધ અનુકરણ જ કીધું જણાય છે. વૈષ્ણવો રામ કે કૃષ્ણને શણગારે છે તેને તો કારણ છે. રામ કે કૃષ્ણને તેઓ દેવ માને છે, પણ કાંઇ ત્યાગી કે સંન્યાસી કલ્પતા નથી. તેઓ રાજા જ છે અને તેમાં કૃષ્ણને રાધાનો અને રામને સીતાનો સહચાર છે. આ રીતે રામ યા કૃષ્ણનું પ્રશોભન અસ્થાને ન ગણાય, જ્યારે મહા તપસ્વી ભગવાન મહાવીરનું અલંકરણ પરસ્પર વિરોધી ભાવને

ઉપસ્થિત કરે છે. કોઇને એમ ઓછું આવી જાય કે જો બધાં શણગારો લઇ લઇએ તો પછી ભગવાન ભિક્ષુક જેવા લાગે! આવો ખ્યાલ ઉદ્ભવે તો તે એટલું સિધ્ધ કરવાને બસ છે કે આપણે નામના જૈન છીએ, જૈન દર્શનની ઉચ્ચ ભાવના હજુ આપણા આત્માને સ્પર્શી નથી. મહાવીર ભિક્ષુક દેખાય છતાં પણ રાજાના રાજા કરતાં મહાવીરનું મહત્વ આપણને સવિશેષ લાગે તોજ મહાવીરના આપણે ઉપાસક કહેવાઇએ. મહાવીરની મૂર્તિમાં રાજ્યસમૃધ્ધિ ઉપર સંન્યાસના દિગવિજયનો દિવ્ય સંદેશ રહેલો છે. આ વિશિષ્ટતાને સદૈવ પ્રતિપાદન કરતી ભગવાન મહાવીરની મુર્તિ ઉપર શણગારો રચીને આપણે આપણી તે મૂર્તિમાંથી તે વિશિષ્ટતા ખસેડી નાંખે છે, અને જાણે શણગારવા યોગ્ય નાનું બાવલું ન હોય તેવી દશામાં તે મૂર્તિને પહોંચાડી છે, જે મૂર્તિનું દર્શન જૈનસમાજનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેજ ઉદ્ધાર આજ જૈન સમાજને કરવાનો અતિ આવશ્યક ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે કે જૈનબંધુઓ સારાસારનો વિવેક કરી આ વિષયમાં સત્વર ફેરફારો કરવા ઉદ્યુકત બનશે.

જૈન મંદિરોની વિશેષતા જૈન મંદિરનો આદર્શ.

(૯)

આ વખતે જૈનમંદિરની સમાલોચના કરીએ. હિંદુસ્થાન અનેક તીર્થોની ભૂમિ છે, અને નાનાં મોટાં અસંખ્ય મંદિરોથી વિભૂષિત છે. મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર હિંદુસ્થાનમાં છે તેટલો કોઇ ઠેકાણે નથી અને તેથી હિંદુસ્થાનમાં ફરતાં

જેટલાં મંદિરો નજરે પડે છે તેટલાં અન્ય દેશોમાં જોવામાં આવતાં નથી; આપણા શિલ્પશાસ્ત્રનો આટલો બધો વિકાસ કરાવવામાં દેવમંદિરોનો મોટો ફાળો છે; આપણે આપણાં ઘર તો ગમે તેવાં હોય તો ચલાવી લઇએ, પણ મંદિર તો સુન્દર જ હોવું જોઇએ કે જ્યાં જે કોઇ જાય તેને વિશ્રાન્તિ મળે અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય. આ આપણો પૂર્વકાળનો ખ્યાલ છે, મંદિરનું બાંધકામ બીજા મકાનોથી ઘણી બાબતોમાં બહુ જુદું પડે છે અને તેથી કોઇ પણ ગામમાં કે શહેરમાં ફરતાં દેવમંદિર તરફ સૌ કોઇની પહેલી નજર જાય છે. મુસલમાનનાં દેવસ્થાનને મસજીદ કહેવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં દેવસ્થાનને મંદિર કહેવામાં આવે છે; ખરી રીતે મસજીદ દેવસ્થાન નથી, પણ પ્રાર્થના સ્થાન છે. આપણા દેશમાં અનેક મંદિરો તેમજ મસજીદો છે કે જે અસાધારણ બાંધકામ, કોતરકામ કે સુશોભનના કારણે જગતમાં બહુ પ્રસિદ્ધિને પામેલાં છે અને જેને જોવા માટે દેશ દેશના લોકો અહિં ખાસ આવે છે. ખ્રીસ્તીનાં દેવળો મસજીદ અને મંદિરથી તદ્દન જુદા ઘાટનાં હોય છે. આપણા દેશમાં ખ્રીસ્તીનાં દેવળો પ્રમાણમાં બહુ થોડાં છે, પણ તેમાં કેટલાંક બહુ ભવ્ય અને ખાસ જોવા લાયક હોય છે. મસજીદ અને મંદિરના ઘાટમાં મોટો તફાવત એ હોય છે કે ઘણું ખરૂં મસજીદને ઘુમ્મટ હોય છે અને મંદિરને શિખર હોય છે. મસજીદ ઘુમ્મટને લીધે ગંજાવર અને ભયાનક લાગે છે, મંદિર શિખરને લીધે ભવ્ય અને રમણીય લાગે છે. મસજીદમાં જનાર ઇશ્વરની અગાધ સત્તાનો ખ્યાલ પામી નમ્ર અને દિગમૂઢ બની જાય

છે; મંદિરમાં જનાર ઇશ્વરના અનન્ત પ્રેમસ્વરૂપનો અનુભવ પામી આત્મિક આનન્દ અને શાંતિમાં લીન બને છે. હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલ મસજીદોના બાંધકામમાં જેમ ફેર પડતો દેખાય છે તેમ અને તેથી પણ વધારે મંદિરોના બાંધકામમાં અને ઘાટમાં તફાવત નજરે પડે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં મંદિરો મથુરા કાશીનાં મંદિરોથી જુદા પડે છે; બિહારમાં આવેલાં મંદિરો વળી જુદા ઘાટના હોય છે અને મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલા મંદિરો તો સૌથી જુદી જ પ્રતિના દેખાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના મંદિરોની આકૃતિ મૂળમાંથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનના મંદિરોથી ભિન્ન પ્રકારની જણાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના મંદિરોમાં જે ભાગમાં મુખ્ય મૂર્તિ હોય છે તે ભાગની ઉપર એટલે ઘણું ખરૂં મંદિરના મધ્ય ભાગ ઉપર જ મોટું શિખર કરવામાં આવે છે, જ્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના શિલ્પમાં આવા શિખરને બીલકુલ સ્થાન નથી. પણ મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર (દરવાજો) હોય તે ઉપર શિખર માફક પણ જુદા જ ઘાટનું આકાશચુંબી બાંધકામ કરવામાં આવે છે જેને ગોપુર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનો મધ્ય ભાગ તો સાદો સપાટ અગાશી જેવો હોય છે. આ શિખર તેમજ ગોપુરની ઘટના ખાસ જોવા જેવી અને સમજવા જેવી હોય છે. પ્રથમ તો તેનો ઘાટ જોતાં સહજ સમજાય તેવું છે કે આ શિખરો અને ગોપુરો ઉન્નત ગિરિના શૃંગોનાં રૂપક છે. સપાટ પૃથ્વીમાં જે સ્થાન ગિરિ પર્વતોને છે, તે સ્થાન ગામ નગરમાં મંદિરોને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મંદિરોના ઘાટ પર્વતોના

ઘાટ ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યા છે. જેમ નાના મોટા ટેકરાઓની હારથી પર્વત મનોહર લાગે, તેમ નાનાં મોટાં શિખરો અને ઘુમ્મટોની પરંપરાથી મંદિર મનુજ હૃદયમાં ભવ્યતાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે શિખરો અને ગોપુરોમાં કરવામાં આવતી ચિત્ર વિચિત્ર રચનાથી હિંદુના મંદિરો મુસલમાનોની મસજીદો કરતાં વિશિષ્ટ શોભાને ધારણ કરી રહેલ છે. આ શિખરો અને ગોપુરો શિલ્પની ચોક્કસ ગણતરીથી બાંધવામાં આવે છે અને જે ધર્મને આશ્રયીને તે શિખરો અથવા ગોપુરો બાંધવામાં આવેલ હોય, તે ધર્મના સર્વ દેવ દેવીઓની નાની મોટી મૂર્તિઓ તેમ જ નાના મોટા કથાનકો આની અંદર કોતરવામાં આવે છે. આવીજ રીતે મંદિરના અન્ય વિભાગોની પણ ચિત્ર વિચિત્ર રીતે ઘટના કરવામાં આવતી હોઈને, આપણું મંદિર કળાનો સુન્દર નમુનો અને ભક્તિનું પરમ નિકેતન બને છે. મંદિરની ઘટનામાં ખાસ એ સમજવા જેવું છે કે–જેવી રીતે વર્તુળની ધરી ઉપર આવેલ દરેક બિન્દુ આપણને મધ્ય બિન્દુ તરફ લઈ જાય છે તેવી રીત મંદિરના નકશાની સર્વ રેષાઓ મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલી મુખ્ય મૂર્તિ સાથે સંધાયલી જણાય છે, અને તેથી મંદિરમાં કોઈ પણ પ્રવેશ દ્વારેથી પ્રવેશ કરતો માણસ જાણ્યે અજાણ્યે મુખ્ય મૂર્તિ તરફ જ ખેંચાતો રહે છે. મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવ અને મંદિરમાં પ્રવેશ કરનાર મનુષ્યોને આવી રીતે ગુરૂત્વાકર્ષણ જેવા બંધનથી બાંધી લેનાર પ્રાચીન કાળના મંદિરોની બાંધણીની આજ કાલ ઉપેક્ષા થતી જોવામાં આવે છે, અને મંદિરમાં આવ-

નારનું આસપાસ ચિત્ત ખેંચાઈ જાય—દોળાઇ જાય તેવી બાંધણી તેમજ રચના કરવામાં આવે છે તેથી ઇષ્ટ દેવ સાથે ભક્ત જનને કોઇ પણ જાતના અન્તરાય સિવાય જોડી દેવાનો હેતુ અસિદ્ધ બને છે. આ બાબત તરફ સૌ કોઈનું લક્ષ જવું ઘટે છે.

આપણે આગળ જણાવી ગયા કે આપણા દેશમાં કળાના વિવિધ સ્વરૂપને મૂર્તિમન્ત કરતા અનેક ધર્મીઓનાં અનેક મંદિરો છે, અને તેથી આપણા લોકોનો ભક્તિભાવ નિરંતર પોષાતો રહે છે, હિન્દુઓના સુન્દર મંદિરો જોવા હોય તો વૃન્દાવન, મથુરા, ગયા, દ્વારિકા આદિ સ્થળોએ જવું. પંજાબમાં શિખ લોકોનાં મંદિરો પણ બહુ રમણીય હોય છે, પણ આ બધાંને ટક્કર મારે તેવાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનાં મંદિરો છે. આ મંદિરો બહુ પુરાતની છે. એક નાનું ગામડું વસે એટલી જગ્યા એક એક મંદિર રોકે. બાંધકામ ઘણાંજ ગંજાવર, અને વિવિધ દેવી દેવતાઓનાં કોતરકામ કળાની દૃષ્ટિએ અનુપમ લાગે, એક એક મંદિરમાં આખું પુરાણ ભરેલું જણાય, નાની કે મોટી મૂર્તિ દરેક એવી સપ્રમાણ અને સૌમ્ય મુદ્રાવાળી દેખાય કે જોનાર સાનંદાશ્ચર્ય બન્યા વિના ન રહે. આ બધાં મંદિરોમાં આપણાં જૈનમંદિરો શું સ્થાન છે ? આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં પ્રસ્તુત વિષયની સમીપ પહોંચીશું. જૈનોનાં મંદિરો હિંદુસ્થાનના અન્ય ધર્મીઓનાં મંદિરો સાથે સરખામણીમાં ઉભા રહી શકે તેવા છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક રીતે તેઓથી ચઢિયાતાં છે. શત્રુંજય, ગિરનાર,

આબુ, તારંગા, કુંભારવાડા, રાણકપુર વિગેરે સ્થળોમાં આવેલાં મંદિરો જગતનું પરમ આશ્ચર્ય છે. અમદાવાદ, પાટણ જામનગર આદિ શહેરોમાં આવેલાં કેટલાંક દેરાસરો પણ સુન્દરતા કે ભવ્યતામા ઉતરતા નથી. કેટલાંક મંદિરો બાંધકામમાં, તો કેટલાંક કોતરકામમાં, કેટલાંક મંદિરો બાહ્ય સુશોભનમાં, તો કેટલાક મંદિરો સુન્દર મૂર્તિઓના પ્રતિષ્ઠાનમાં આમ જુદી જુદી રીતે વિશિષ્ટતાને ધારણ કરી રહેલ જૈન મંદિરો હિંદના દેવમંદિરોમાં વિશિષ્ટ પદ ભોગવે છે આબુ રાણકપુરનાં મંદિરો જોતાં જૈનોનો કળા વિષયક શોખ આજ કાલ દેખાય છે તેવો અધઃપતિત નહોતો—અર્થાત્ બહુજ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો હતો એમ સહેજે પ્રતીત થાય છે. જૈનોનાં મંદિરોથી બાંધકામ કે કોતરકામમાં ચઢિયાતા હિંદુઓનાં કોઇ કોઇ મંદિરો હશે; પણ એક બાબતમાં જૈનોનાં મંદિરો અન્ય મંદિરોથી અધિકતા ધારણ કરી રહેલ છે. અને તે એ કે જે સપ્રમાણ—સાદી છતાં સુન્દર રચના જૈનમંદિરની જોવામાં આવે છે, અને તેમાં પણ જે ચોખ્ખાઈ—સુઘડતા જૈન મંદિરમાં વ્યાપી રહેલી હોય છે તે સર્વ હિંદુઓનાં મંદિરોમાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કોઇ પણ જૈન મંદિરમાં જાઓ તો આંખો ઠરે અને આત્મા શાન્તિ પામે. જૈનમંદિરના અન્તર ભાગમાં સુગંધી દ્રવ્યોના ઉપયોગથી જે વાસ નિરન્તર વ્યાપી રહે છે તેના પમરાટથી કોઇ પણ આગન્તુક જન પ્રસન્ન થયા વિના ન રહે. આથી વિપરીત સ્થિતિ ઘણી વખત વૈષ્ણવ યા શૈવમંદિરમાં જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ મંદિ

રોમાં દાખલ થાઓ તો સહેજે અનુભવ થાય કે જ્યાં ત્યાં થી તેલ ઢોળાવાને લીધે પગ લપસી જાય. તેલના દીવા મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતા હોવાથી આખા મંદિરમાં તેલની ગંધ આવ્યા કરે. એટલું જ નહિ પણ મોટાં બાંધકામો બરોબર સાફસુફ ન થતાં જ્યાં ત્યાં પારેવા અને ચીડીયાનાં માળા હોય, જેની ચરકની ગંધથી ઘણીવાર માથું ફરી જાય. આ રીતે પૂર્વજો અસાધારણ દ્રવ્ય ખરચી મોટા વિશાળ, અદ્‌ભૂત સુન્દર મંદિરો બાંધી ગયા તેની આપણા લોકોના હાથે આવી દશા થતી જોઇને કોઇને પણ ખેદ થયા વિના ન રહે. સુન્દર વસ્તુનું યોગ્ય રક્ષણ ન કરનાર સૌંદર્યનું અપમાન કરે છે. આ રીતે વિચારતાં આપણા જૈનબંધુઓ આ વિષયના પ્રમાણમાં ઓછા દોષપાત્ર છે એ આનંદની વાત છે, છતાં પણ મારવાડ, મેવાડમાં આવેલાં તેમજ બીજાં તીર્થોપર આવેલાં કેટલાંક બહુ સુન્દર મંદિરોની આપણા જ ભાઇઓના હાથે ઉપેક્ષા થતી જોવામાં આવે છે તે ક્ષમ્ય ન ગણાય. આપણા જૈનમંદિરો જે વિશેષતા જાળવી રહેલાં છે તેને પૂષ્ટ કરવી તે આપણું કર્તવ્ય છે. આબુનાં મંદિરો શિલ્પની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. જૈનમંદિરો શિલ્પના પરમ વિકાસનાં દ્યોતક છે જે હવા પ્રકાશની સુવ્યવસ્થા જૈનમંદિરમાં જોવામાં આવે છે અને જે નાજુકતા જૈનમંદિરનાં અંગ ઉપાંગમાં અનુભવગોચર થાય છે, તે તેટલા પ્રમાણમાં અન્યત્ર જણાતી નથી. આ વ્યવસ્થા અને નાજુકતાનું સંરક્ષણ દરેક જૈનને કર્તવ્ય છે.

મંદિરો કયા સ્થળે અને કેવાં હોવા જોઇએ તેનો હવે વિચાર કરીએ. સામાન્ય રીતે મંદિરો છુટી જગ્યામાં હોવા જોઇએ. જો જુના વખતના મંદિરો જોઇએ છીએ તો માલુમ પડે છે કે મંદિરોનું સ્વાભાવિક સ્થાન પર્વત, નદીતટ, ઉપવન અથવા તો નગરનો ઉપાન્ત ભાગ હોય છે. મંદિર સંસારવ્યવહારની ઉપાધિથી શ્રમિત થયેલાને શાન્તિ પામવાનું મુખ્ય સાધન છે અને તેથી ચોતરફની શાન્તિ મંદિરને માટે અતિ આવશ્યક છે. તેથી પર્વત, નદીતટ કે ઉપવનની પસંદગી સ્થાને છે, પણ મોટી વસ્તીવાળાં શહેરો વધવા લાગ્યાં; જો શહેર બહાર મંદિર હોય તો દૂર પડવાના કારણે લોકો નિત્યઉપાસનામાં મન્દ પડે અને તેના પરિણામે લોકોની ધાર્મિક વૃતિ શિથિલ પડે આવા કારણથી નગરના મધ્ય ભાગમાં મંદિરો બાંધવાનો પ્રચાર શરૂ થયો હશે એમ કલ્પના થાય છે. બહુ ધમાલવાળા શહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલું મંદિર આવશ્યક શાન્તિ ન જ આપી શકે, પણ “ નહિ મામા કરતા કાણો મામો સારો ,, એ ન્યાયે જનસમાજની ભક્તિના પરિપોષણને માટે મોટી બજારોની વચ્ચે પણ મંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ આદરણીય બને છે. આમ છતાં પણ શહેરની અંદર આવેલાં મંદિરો જગ્યાની બહુ છુટ રાખી મોટો ગઢ કરી બાંધવામાં આવતાં હોય તો મંદિરો શહેર વચ્ચે હોવાનો ગેરલાભ ઘણે અંશે દૂર થાય, પણ આવો વિવેક સર્વત્ર જોવામાં આવતો નથી. મુંબઈમાં પાયધુની ઉપર આવેલો જૈન મંદિરોનો જથ્થો જુઓ તો સહેજે માલુમ પડે કે આ મંદિરો ધમાલ અને અશાન્તિની દ્રષ્ટિએ મુંબઇના

બીજા માળાઓથી ઉતરતા નથી. આની સાથે ભાયખાળાનું મંદિર સરખાવો તો સહજ ભેદ માલુમ પડે. ભાયખાળાનું મંદિર મુંબઇની બહાર ન ગણાય, છતાં ચોતરફ જગ્યાની છુટને લીધે ત્યાં અમુક અંશે બહુ સારી શાન્તિ અનુભવાય છે. આ વિવેક અને આ ન્યાય જૈનોના સર્વ મંદિરોને લાગુ પડે. બનતા લગી ગામ બહાર છુટી જગ્યા શોધી નાજુક મંદિર બંધાવવું વધારે યોગ્ય છે. તેમાં પણ ટેકરી કે નદિ-કિનારો હોય તો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. એ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું કે કુદરતી સૌન્દર્ય અને આત્મીય ભક્તિને બહુ નિકટનો સંબંધ છે, આથી જ વૈષ્ણવોએ મોટી નદીઓ અને જૈનોએ મોટા પર્વતોને તીર્થસ્થાન તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. મોટું વન હોય, ઝરણું હોય, નદિ હોય, ટેકરા ટેકરી હોય–આવા કોઇ સ્થળે આવેલું દેવમંદિર સોનાની વીંટીમાં હીરો જડાયા જેવું લાગે. આત્માનું સ્વરૂપ શાન્તિમય છે, સુન્દર છે, તે બાહ્ય ઉપાધિઓથી ત્રાસે છે અને સંસારના વિકૃત દૃશ્યોથી કલુષિત બને છે. આ આત્માને બાહ્ય શાન્તિનો યોગ કરાવો અને બાહ્ય (કુદરતી) સૌન્દર્યનો સંયોગ સધાવો. આ સુયોગથી સહેજે આન્તરશાન્તિ તથા સૌન્દર્યનો ઉદ્ભવ થશે અને ભકત આત્મા આત્મકલ્યાણ સાધી શકશે.

હવે એક સાધારણ પ્રશ્ન વિચારીએ. જૈનમંદિર કેવું હોવું જોઇએ ? સાદું કે શણગારવાળું ? જૈનમંદિરમાં વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિ વિરાજે છે, છતાં સામાન્ય રૂઢિ મંદિરને બને તેટલું શણગારવાની છે, તેથી ઉક્ત પ્રશ્ન જૈન-મંદિરના સંબંધે ખાસ ચર્ચા કરવા યોગ્ય બને છે. જો

કૃષ્ણમંદિર હોય તો પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ સહેલો છે કે તે મંદિરમાં થતા શણગારને કૃષ્ણની ભાવના સાથે કશો વિરોધ નથી. જૈનમંદિરની પરિસ્થિતિ એવી છે કે મૂર્તિ જુઓ તો વિરાગીની–સંન્યાસીની–નિષ્પરિગ્રહીની–ત્યાગીની અને મંદિર જુઓ તો શણગાર શોભાથી ભરેલું. આ રીતે ભાવના અને વ્યવહારમાં વિરોધ ઉપસ્થિત થતો દેખાય છે. અહિં શું કરવું? આવિરોધ યથાર્થ છે કે અયથાર્થ તેની યોગ્ય સમીક્ષા કરવી જોઇએ. આનો એકદેશીય ઉત્તર આપવો અશકય છે. આ પ્રશ્ન બે ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુએ ચર્ચી શકાય તેમ છે. અને તેના ઉત્તર રૂપે બે ભિન્ન નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાય છે.

એક તો ઉપર સંક્ષેપમાં જણાવ્યું તેમ વીતરાગ ભગવાનનું આવાસસ્થાન ત્યાગની ભાવનાને અનુરૂપ જોઇએ–એટલે કે જેવો સાધુનો ઉપાશ્રય હોય તેવું તીર્થંકરનું દેવસ્થાન જોઇએ. વીતરાગનું મંદિર ત્યાગ, વિરાગ સંન્યાસનો બોધ આપી ન શકે અને જગતમાં વિલાસયોગ્ય સમૃદ્ધિનો ભંડાર બની જાય તો તે મંદિર વીતરાગનું મટી કોઇ સરાગી દેવતાનું બની જાય. આ તો અનિષ્ટ ગણાય તેથી જૈનમંદિર તો જેમ બને તેમ સાદું હોવું જોઇએ; ત્યાં ભપકો કે શણગારનું નામ ન જોઇએ. જૈનમંદિરમાં કરવામાં આવતી શોભા ભગવાન અને ભક્તને એકતા સાધવામાં આવરણ રૂપ બને છે તે ત્યાગવી જોઈએ; મંદિરમાં દાખલ થતાં ભગવાનની મૂર્તિ શિવાય એવું અન્ય કશું પણ હોવું ન જોઈએ કે જેથી આગન્તુકની દૃષ્ટિ ભગવાનને છોડી અન્ય

વસ્તુપર જરા પણ ઠરવા પામે. ભગવાન મહાવીર આદિ તીર્થંકરોએ મનુષ્ય જીવનનો જે આદર્શ નક્કિ કર્યો તેનું પ્રતિબિંબ તેમના મંદિરમાંથી પ્રાપ્ત ન થાય તો તે મંદિરનો અર્થ શું ? માટે જૈનમંદિરમાં સાદાઇની અપરિહાર્ય આવશ્યકતા છે.

આ એક પક્ષ થયો, અન્ય પક્ષ એમ વિચારે છે કે જિનમંદિર તીર્થંકરનું નિવાસસ્થાન છે એ કલ્પના ઉચિત નથી, અને તેથી સાધુના ઉપાશ્રય અનુસાર જિનમંદિરની ઘટના કરવાનો વિચાર યોગ્ય નથી. દેવમંદિર એ ખરી રીતે દેવમંદિર નથી પણ સમાજમંદિર છે, એટલે કે સમાજે મળીને તૈયાર કરેલું છે કે જેમાં ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. હવે જેમ આપણે ત્યાં કોઇ મહાત્મા કે સંત આવે તો તેમના આદર સન્માન નિમિત્તે ઘર શણગારીએ તેમાં કંઇ ખોટં કરતા નથી. ઉલટું આપણને તે વિધિ ભકિતધર્મરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ સમાજ ભગવાનને પોતાના મંદિરમાં નિમંત્રણ આપવા માંગતી હોય તો સમાજનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે ભગવાનની મહત્તાને અનુસાર પોતાના મંદિરની યથાશકિત શોભા કરવીજ જોઇએ. અહિં મંદિરની સંસ્થા સમાજમાં કેમ ઉપસ્થિત થઇ તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે. દરેક વ્યકિત પોતપોતાને માટે પોતાના ઇષ્ટ દેવને યોગ્ય મંદિર બાંધે તેવી દરેકને સગવડ કે સમૃદ્ધિ ન હોય; તેથી તે તે ઇષ્ટ દેવના અનુયાયીઓને માટે કાંતો કોઈ વ્યકિત મંદિર બંધાવીને તે અનુયાયી સંઘને અર્પણ કરે છે અથવા તો અનુયાયી

સંઘ અંદર અંદર મળીને પોતાના ઈષ્ટ દેવનું મંદિર બંધાવે છે. હવે આ મંદિરમાં ઇષ્ટ દેવને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે, એટલે કે તેમની પ્રતિષ્ટા કરવામાં આવે છે, તેથી આગળ જણાવ્યું તે ઉપપત્તિ અનુસાર સમાજે રચેલા મંદિરનું સ્વસ્થિત અનુસાર ઈષ્ટ દેવની માનભક્તિના કારણે યથોચિત સુશોભન કરવું તે કર્તવ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં ઇષ્ટ દેવના ત્યાગ કે સંન્યાસને જરા પણ બાધ આવતો નથી.

આ રીતે બે પક્ષ ઉભા થાય છે, તેમાંથી કોઇનો પણ ભંગ કરવો મુશ્કેલ છે, પણ આ બન્નેનું પ્રાચીન શિલ્પકારોએ બહુ સુન્દર રીતે સમાધાન કર્યું જણાય છે, જે આબુજી અથવા રાણકપુરનાં મંદિરો જોતાં સહજ સમજાય તેવું છે. કેટલાક જુના દેવમંદિરો બે ભાગમાં વહેંચાયલા જણાય છે. રંગમંડપ અને ગર્ભાગાર. જે કાંઇ શોભા કરવાની હોય તે રંગમંડપમાં કરવામાં આવે છે. દેલવાડાના મંદિરમાં જે રંગમંડપ છે તે અલૌકિકતાનો ભંડાર છે. રાણકપુરનો રંગમંડપ પણ સુન્દર છે. થોડાએક વર્ષો પહેલાં બંધાયેલ અમદાવાદના હઠીસીંગ કેશરીસીંગના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરમાં પણ આ પ્રમાણે રચના કરવામાં આવેલ છે. પ્રાચીન કાળનાં મંદિરોની ફરતો ગઢ હોય છે, ગઢની અંદરના ભાગમાં ગઢની કિનારીઓ હોય છે, વચલા ચોકમાં મુખ્ય મંદિર હોય છે. મંદિરના મોઢા આગલા ભાગમાં રંગમંડપ હોય છે. જે ઓળંગી આગળ જતાં મોટો ઓરડો આવે છે, તેની અંદર સન્મુખ ભાગમાં મુખ્ય મૂર્ત્તિની

પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોય છે. આ ઓરડાને ગર્ભાગાર કહેવામાં આવે છે. રંગમંડપમાં જાત જાતનાં કોતરકામ, શણગાર અને શોભાઓ કરવામાં આવે છે, જ્યાં પ્રસંગોપાત મૂર્ત્તિઓને લાવવામાં આવે છે અને પૂજા તેમજ ગાયન, વાદન તથા નૃત્યાદિક ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. જૈનમંદિર માફક અન્ય મંદિરોમાં પણ મંડપ તેમજ ગર્ભાગારની આવી ગોઠવણ જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મંદિરોમાં મંડપનો મહિમા વિશેષ છે. મદુરામાં આવેલ મીનાક્ષીના મંદિરમાં ૯૯૯ થાંભલાનો મુખ્ય મંડપ છે. કંજેવરમ્‌માં આવેલ મંડપ મંદિરથી તદ્દન નીરાળો છે. ત્યાંનું કોતરકામ એવું અદ્‌ભૂત છે કે લોકો તેને દેવકૃત માને છે. રંગમંડપને બને તેટલો સુન્દર બનાવવામાં આવે છે જ્યારે ગર્ભાગારને બને તેટલું સાદું રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તે દેવોનું ખરૂં નિવાસસ્થાન ગણાય છે. ગર્ભાગારમાં પૂજા, સ્તવન, ધ્યાન, ચિન્તન આદિ વિધેય છે. ઉત્સવોની ધમાલને, અથવા વિવિધ તરેહના શણગારને ત્યાં સ્થાન નથી. આ રચનામાં ઉપર જણાવેલ બન્ને પક્ષનું સમાધાન થતું લાગે છે. જ્યાં દેવમૂર્તિને બેસાડવામાં આવી હોય ત્યાં બને તેટલી સાદાઇની જાળવણી અને શાન્તિની પુષ્ટિ કરવામાં આવે છે જ્યાં રંગમંડપ હોય છે ત્યાં સમાજના ભક્તિપૂર્ણ ઉલ્લાસની પરિતૃપ્તિનાં સર્વ સાધનોની યોજના કરવામાં આવે છે અને પરમાત્માનું સર્વ પ્રકારે સમાજ બાહ્ય સાધનોવડે લૌકિક વ્યવહાર અનુસાર આદર સન્માન તથા ઉદ્યાપન કરે છે.

જિનમંદિરનાં ચિત્રાચીત્ર અને પ્રશોભન.

૧૦

મંદિર સાદું રાખવું કે વિવિધ પ્રકારનાં શણગારથી સુશોભિત કરવું તે વિષે ગયા લેખમાં કેટલીક આલોચના કીધી; અને ઉભય પક્ષનો આપણા શિલ્પશાસ્ત્રમાં શી રીતે સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે તે પણ તપાસ્યું. આ સર્વનો યોગ્ય વિવેક કરી આપણને શું ગ્રાહ્ય બને છે તેનો વિચાર કરવાનું અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. જો તદ્દન સાદાઈનો પક્ષ કરીએ તો ધર્મદ્વારા કળાનું પોષણ થતું અટકે; ધર્મવૃત્તિના તર્પણ સાથે મનુષ્યની રસવૃત્તિને જે વિશુદ્ધ રીતે પોષણ મળે છે તે બંધ થાય; અને સર્વ કોટિના જીવોને માટે મંદિરમાં જે આકર્ષણ શકિત રહેલી છે તે પણ મંદ બને. વળી જૈન મૂર્તિનાં શણગાર અને સુશોભન જે કારણોથી અનાદરણીય લાગે છે તે કારણો મંદિરસુશોભનમાં આડે આવતા નથી. તદુપરાન્ત એ પણ સમજવાની જરૂર છે કે મંદિરનો ઉદ્દેશ માત્ર ભકતજનની તેના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે રહેલી ભકિતને તૃપ્ત કરવામાંજ પરિસમાપ્ત થતો નથી, પણ મંદિરનો હેતુ વિધર્મીને ધર્મી બનાવવાનો અને ધર્મીને ધર્મબોધનું નિરન્તર સિંચન કરી સવિશેષ ધર્માસકત બનાવવાનો હોય છે. કોઇ પણ મંદિરમાં જઇએ અને તે મંદિર જે ધર્મનું હોય તેના રહસ્યની આપણને ઝાંખી થઇ ન શકે તો તે મંદિરનો હેતુ સર્વાંશ સફળ બનતો નથી. ધર્મકથાઓના અને આદર્શ ધર્મપુરૂષોનાં ચરિત્રોનો નિરન્તર પરિચય લોકોને

ધર્મપરિણત બનાવવામાં બળવાન્ સાધન મનાય છે. આ પરિ-ચય જેટલી સરસ રીતે ચિત્રો અને કોતરકામ દ્વારા આપી શકાય છે તેટલો પુસ્તકોદ્વારા આપી શકાતો નથી, કારણ કે વાંચવાનું અને તે પણ આવાજ વિષયને લગતું વાંચવાનું સમાજમાં બહુ થોડા મનુષ્યોથી બને છે, જ્યારે જોવામાં કોઇને તકલીફ પડતી નથી; ઉલટું જ્યાં જ્યાં સુન્દર આલે-ખન કે કોતરકામ કરવામાં આવ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં લોકો સહેજે ખેંચાઇને જોવા જાય છે. હવે આવાં ધાર્મિક આલેખન અને કોતરકામને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થળ મંદિર છે; માટે ઉક્ત પ્રકારનાં સુશોભનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા સહેજે સિદ્ધ થાય છે. આપણાં ઘણા મંદિરોમા એલાયચીકુમાર, બાહુબળી, નેમ રાજુલ, મહાવીર, પાર્શ્વનાથ, ઋષભદેવ આદિના ચરિત્ર વિભાગો આલેખા-યલા હોય છે અને તે સૌ લોકો બહુ રસથી જુએ છે. આ જેટલાં વધારે સુંદર અને ભાવનાવાહી હોય તેટલી વધારે ઉંડી અસર લોકચિત્ત ઉપર થયા વિના ન રહે અને તેટલો વધારે રસ લોકોને તે બધું જોવામાં પડયા વિના ન રહે. અજંટામાં કરવામાં આવેલાં હજારેક વર્ષ પહેલાનાં ચિત્રકામો જોવા માટે અત્યારે માત્ર અનેક બદ્ધધર્મીઓજ નહિ પણ કેટલાય મુસાફરો પણ આવે છે અને બુદ્ધચરિત્રનો મહિમા અન્ત-રમાં ઉતારે છે. આ રીતે સુશોભનની સાર્થકતા સુસ્પષ્ટ છે. આ પ્રશ્ન બીજા દૃષ્ટિબિન્દુએ પણ વિચારવો ઉચિત છે. રસિક કળાઓ આપણી વિવિધ ભાવનાઓ તથા માનસિક તરંગો પ્રગટ કરવાનાં તેમજ પોષવાનાં સાધનો છે. આપણા

સામાન્ય જીવનમાં જે પ્રકારની વાસનાઓનાં રાજ્ય ચાલી રહ્યાં હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ આપણી ગૃહરચનામાં દેખાય છે. એ સાથે એ સમજી શકાય તેમ છે કે જો કે આપણી પવિત્ર ભાવનાઓ ને પાષે અને કુત્સિત વિકારોને મન્દ પાડે એવી આપણા ગૃહજીવનની રચના જોઇએ, છતાં મનુષ્યોની સ્વાભાવિક નબળાઇઓ ધ્યાનમાં લેતાં તેમજ મનુષ્ય ચરિત્રનાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગો જોતાં આપણા ગૃહોમાં એવું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું સુશોભન અને વાતાવરણ વ્યાપી રહેવું અસંભવિત લાગે છે. આમ વિચારતાં મનુષ્યની પવિત્ર ભાવનાઓને પોષવા માટે દેવમંદિર જેવું બીજું કોઇ યોગ્ય સ્થાન લાગતું નથી. માટેજ દિવ્ય મનુષ્યોના દૈવી ચરિત્રોનાં આલેખનો દેવમંદિરમાં જેટલાં સ્થાને લાગે છે તેટલાં ગૃહસ્થના ગૃહમાં દીપતાં નથી. આ પ્રકારની દેવમંદિરની વિશિષ્ટતા વિચારતાં વિવિધ કળાઓના વિશુદ્ધ સ્વરૂપના સંરક્ષણ તેમજ સંવર્ધનઅર્થે તેમજ વિવિધ રસોમાં રહેલો પવિત્ર આનંદ મનુષ્યજીવનમાં નિરંતર વહેતો રાખવા માટે દેવમંદિરમાં ચિત્રામણ, કોતરકામઆદિ સુશોભન આવશ્યક મનાય છે.

આ ઉપરથી સુશોભનના પક્ષનું સમર્થન થાય છે, છતાં સુશોભન કરવામાં ઘણી જાતની વિવેકના જરૂર છે તે ભૂલવું જોઇતું નથી. કેટલાંક સુશોભન એવાં હોય છે કે તે સાદાઇનીજ જાણે પુષ્ટિ કરતાં હોય એમ લાગે. આવું સુશોભન આબુના મંદિરોનું છે. આંખો અંજાઇ જાય અને છેવટે કંટાળી જાય તે પ્રકારનો ભભકો આથી વિપરીત

ગણાય. આવું સુશોભન શ્રી સિદ્ધાચળજી ઉપર આવેલ પુંડરીકસ્વામીના મંદિરનું કહી શકાય. ત્યાં કરવામાં આવેલ રંગોની પુરવણી આંખોને આંજી નાંખે છે અને તદુપરાન્ત બીજું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવે છે કે આગન્તુકજન ચિત્રોમાંજ રોકાઇ જાય છે અને આગળ જ્યાં જઇને તેને નમન કરવાનું છે ત્યાં જતાં બહુ વિલંબ કરી બેસે છે; આ સુશોભનમાં પ્રમાણભંગ થયો ગણાય. મંદિરનું સુશોભન સોનું રૂપું ભરીને તેમજ પ્રતિસ્પર્ધી બહુ ઘેરા રંગોની પુરવણી કરીને એવું બનાવવું ન જોઇએ કે જેથી જોનારનો આત્મા શાન્ત અને સમભાવી બનવાને બદલે અશાન્ત અને અસ્થિર બની જાય. બીજી એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે મંદિરમાં ચોતરફ કરેલાં સુશોભન મંદિરની મુખ્ય મૂર્ત્તિ સમીપ લઇ જવાને બદલે ત્યાં જવામાં અન્તરાય રૂપ બને એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં તેજથી મૂર્ત્તિના તેજને ઝાંખી પાડી દે તો તે સુશોભનમાં ઔચિત્યભંગ થયો ગણાય. પુંડરીકસ્વામીની સામાન્ય રીતે સુન્દર ગણાય તેવી મૂર્તિ આસપાસના ભભકાદાર ચિત્રામણથી ઝાંખી–નિસ્તેજ પડતી લાગે છે. આવી સ્થિતી ઇષ્ટ ન ગણાય. જેમ વરરાજાના પ્રસાધનની રચના એવી કરવામાં આવે કે જેથી પ્રેક્ષક વર્ગ તેનાં ઘરેણાંનીજ ખુબી નિહાળવામાં રોકાઇ જાય અને તેની મુખમુદ્રા સામું નજર સરખી પણ ન કરે તો તે રચના અતિશયતાનું અવલંબન લેતી હોઇને દોષયુકત ગણાય; તેવી રીતે મંદિરની રચનામાં પણ વિવેક ભૂલાય તો દોષ ઉત્પન્ન થાય, જેની રસિક જન કદિ પણ ઉપેક્ષા કરી ન શકે.

આ ઉપરાંત મંદિરમાં થતાં ચિત્રામણમાં બીજો દોષ ઘણી વખત એ માલમ પડે છે કે આલેખનમાં આલેખાયલાં પાત્રો મંદિરના પવિત્ર વાતાવરણને પુષ્ટ કરવાને બદલે દુષિત કરે છે. આવું ખાસ કરીને સ્ત્રીપાત્રોમાં બને છે. ધનવાન ધન ખરચી ચિત્તમાં નિવૃત્તિ પામે છે કે પોતે બહુ પુણ્ય ઉપાર્જન કીધું; પણ કેટલીક વાર બને છે એવું કે તેના દ્રવ્યની સહાયથી થયેલાં ચિત્રામણો પવિત્ર વિચારોને ઉત્તેજવાને બદલે ચિત્તવિકારોને ઉત્તેજવાના નિમિત્ત બને છે. આમાં એક રીતે ચિત્રકારોનો દોષ છે ખરો, પણ આવા ચિત્રકારોને નિરંકુશ રીતે ચિત્રો ચિતરવા દેવામાં અથવા તો જ્યાં પોતાને ખબર પડતી ન હોય ત્યાં ધાર્મિક વૃત્તિના કળાવિદ્ સજ્જનોની સલાહ નહિ લેવામાં દ્રવ્ય ખરચનાર પણ દોષભાગી બને છે. સદ્ભાગ્યે જગન્નાથપુરીમાં અને તેવાંજ અન્ય વૈષ્ણવ મંદિરોમાં જે પ્રકારના બીભત્સ કોતરકામો જોવામાં આવે છે તેવાં કોતરકામો કે આલેખનો જૈનમંદિરમાં કદિ પણ જોવામાં આવતા નથી અને તે જૈનોના સંયમપ્રધાન ધર્મનોજ પ્રભાવ છે, તો પણ આજ કાલ આપણાં મંદિરમાં થતાં ખાસ કરીને સ્ત્રીપાત્રોનાં આલેખનો અમર્યાદિત અથવા તો આધુનિક કાળની કેટલીક નિર્લજ્જ વેશરચનાથી વિભૂષિત જોવામાં આવે છે. જેની મુખમુદ્રામાં પવિત્રતાને બદલે માત્ર વિકારવિવશતાજ પ્રતીત થાય છે. ઉંચી પ્રતિના ચિત્રકારોને આપણે રોકતા નથી અને હલકી પ્રતિના ચિત્રકારો ઘણું ખરૂં સ્ત્રી પાત્રો ચિતરવા માટે નાયકાઓની અને વેશ્યાઓની છબીઓનોજ ઉપયોગ કરે છે, કારણ કે તેઓના કલ્પનાકાશમાં પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓની

મુદ્રાઓ કદિ ઉદ્‌ભવી શકતી નથી. આપણા દ્રવ્ય ખરચ-નારાઓની પણ ભાવનાઓ ઘણી વખત એવી અધઃપતિત હોય છે કે તેઓ ઉપર જણાવેલાં ચિત્રકામોથીજ સંતોષ પામે છે. ઘણીવાર તો યુરોપીય મડમોની આકૃતિ ઉપર ગુજરાતી પોશાક પંહેરાવીને ચલવી લેવામાં આવે છે.

આવી બાબતોમાં એકદમ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. મંદિરોમાં ચિત્રકામ કેવું હોવું જોઇએ તેનો ખરો ખ્યાલ ક્રીશ્ચિયનોનાં મોટાં દેવળો કેથેડ્રલો જોવાથી આવી શકે. આ દેવળોમાં અથવા કેથેડ્રલમાં ક્રાઇસ્ટના જીવનના સુંદર સુંદર વિભાગો બહુ કુશળ ચિત્રકારોને રોકીને એટલી સરસ રીતે આલેખાવવામાં આવે છે કે ગમે તેવા તટસ્થ પ્રેક્ષકનું ચિત્ત પણ રંજન પામ્યા વિના ન રહે. પવિત્ર સ્રીઓનો આદર્શ તેઓની દૃષ્ટિએ ક્રાઇસ્ટની મા મેરી છે અને તેથી આ મેરીની આકૃતિ જેટલી બને તેટલી પવિત્ર સૌમ્ય અને સુંદર ઉપજાવવા પાછળ ક્રિશ્ચિયન ચિત્રકારોએ પુષ્કળ શ્રમ તથા ધન ખરચ્યાં છે. રાફેલ નામનો યુરોપમાં એક બહુ મોટો ચિત્રકાર થઈ ગયો, તે ધાર્મિક ચિત્રો જ ચિતરતો તેણે મેરી અને ક્રાઇસ્ટનાં જે ચિત્રો ચિતર્યાં છે તેની જોડના અત્યારે દુનિયામાં મળવાં મુશ્કેલ છે. લીઓનાર્ડો ડીવીન્સીની ચિતરેલી મેરીની પ્રતિકૃતિ પણ બહુ અદ્‌ભૂત છે. ક્રિશ્ચિય-નોનાં દેવળોમાં ભીંત ઉપર ક્રાઇસ્ટના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગો આળેખવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ મોટી કાચની બારીઓમાં પણ કાચના કટકા ગોઠવીને સુંદર આલેખનો ઉપજાવવામાં આવે છે. આવાં આલેખનોમાં નાના

મોટા દરેક પાત્રમાં જે પવિત્રતા–દીનતા–ભક્તિનો અંશ ઉતારવામાં આવે છે તે દરેક જોનારનાં મન ઉપર બહુ આશ્ચર્યજનક અસર ઉપજાવ્યા વિના રહેતો નથી. આપણા મંદિરોમાં સુશોભન કેમ કરવું તે બાબતમાં ઉપર્યુક્ત ખ્રીસ્તી દેવળો જોવાથી બહુ ધડો મળે તેમ છે.

આપણા મંદિરના ચિતરામણ અને આલેખનની બાબતમાં એક બીજી બાબત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. આપણા દેશની ચિત્રકળા પશ્ચિમાત્ય કળાથી ઘણા અંશોમાં જુદી પડે છે. પૌર્વાત્યકળાનું ધ્યેય વિવિધ ભાવોને રજુ કરવામાં જ પર્યવસાન પામે છે. ચિત્ર ચિતરીને જે ભાવ રજુ કરવાનો હોય તે ભાવ ચિત્રમાં પ્રવેશ પામ્યો એટલે ચિત્રકાર પોતાનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું સમજે છે. વિવિધ ભાવોનું નિદર્શન કરવામાં પ્રત્યક્ષને સાધનભૂત ગણી તેટલા પૂરતો જ તે પ્રત્યક્ષનો ઉપયોગ કરે છે, ચિત્રમાં ભાવ ઉતર્યો તો પછી દષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે ઉણપો રહી ગઇ હોય તો પણ તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે; અને ચિત્રમાં ભાવ ન ઉતર્યો હોય તો તે ઉતારવા ખાતર દ્રષ્ટિના પ્રતિબંધક નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં પૌર્વાત્યકળાને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. દરેક સ્થૂળ વસ્તુને દિવ્યતા આપવી, દરેક જડ વસ્તુમાં ચૈતન્યનું દર્શન કરાવવું, દરેક દુન્યવી પાત્રોમાં સ્વર્ગીયતાનો અનુભવ કરાવવો, આ પૌર્વાત્ય કળાનું લક્ષ્ય છે. પાશ્ચિમાત્યકળા આથી અન્ય માર્ગે જ વિચરે છે. પાશ્ચિમાત્યકળા પ્રત્યક્ષ સ્થૂળની ઉપાસક છે. જે જેવું દેખાય તેવું જ ચિતરવું તે પાશ્ચાત્ય કળાનો અનુલ્લંઘનીય નિયમ

છે. પાશ્ચાત્ય કળા ઉંચા ભાવોનું નિરૂપણ કરવા પ્રયાસ કરતી નથી એમ કહી ન જ શકાય, પણ આ નિરૂપણ પાશ્ચમાત્ય કળા મનુજદ્રષ્ટિની પરિમિત શક્તિના નિયમોની હદમાં રહીને જ કરે છે. આ ભેદ આપણા પ્રાચીન કાળનાં ચિત્રો તેમજ પાશ્ચિમાત્ય દેશના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી સમજી શકાય તેમ છે, પણ આવા ભેદાભેદનું ભાન કોને છે? ઉંચામાં ઉંચા રંગો મેળવી આંખને આનંદ થાય તેવા આકારો ઉભા થયા એટલે બસ. આપણા ચિત્રકારો આપણી પ્રાચીન કળાનું મર્મ ભૂલી ગયા છે. તેઓ ચિત્રામણમાં પાશ્ચમની જ નકલ કરે છે. આપણા લોકો પણ પ્રાચીનકળાના રહસ્યને તદ્દન વિસરી ગયા છે, નહિ તો પાશ્ચાત્ય કળાનાજ પ્રતિબિંબ રૂપ રવિવર્માનાં ચિત્રો આપણી સમાજમાં આટલો બધો પ્રચાર પામત નહિ. આ બાબતમાં આપણા ઘરમાં ગમે તેવાં ચિત્રો ટાંગીએ તેનો બહુ વાંધો નથી, પણ આપણાં દેવમંદિરોમાં આપણને વિવેક પ્રાપ્ત થવો આવશ્યક છે. પૌર્વાત્ય શિલ્પના નિયમો અનુસાર પ્રાચીન ઘાટના મંદિરોમાં જે પ્રકારનું પવિત્ર વાતાવરણ વ્યાપી રહેલું હોય છે. તે આવા પશ્ચિમની બેહુદી નકલવાળાં ચિત્રામણથી કલુષિત બને છે; આપણા મંદિરમાં નિરંતર પ્રતિધ્વનિત થતું સંગીત આવા અવિવેકથી બેસૂરૂં બને છે. આ કલુષિતતાને દૂર કરવી–આ બેસૂરને એકસૂર બનાવવો તે આપણું કર્તવ્ય છે.

આપણે પશ્ચિમની નકલ માત્ર ચિત્રામણમાં કરીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ અન્ય સુશોભન તથા કોતરકામમાં

પણ કરી રહ્યા છીએ. આજ કાલના મંદિરોમાં કોરેલા દેવ દેવીઓને પાંખો લગાડેલી જોવામાં આવે છે જે આપણાં દેવદેવીઓની શાસ્ત્રીય કલ્પનાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. આપણે દેવ દેવીઓને સ્વશકિતથી આકાશગામી માનીએ છીએ; ક્રિશ્ચિયનો તેમજ મુસલમાનો દેવ દેવીઓને અથવા તો ફિરસ્તા અને પરીઓને ઉડવા માટે પાંખની આવશ્યકતા માને છે, પણ આ ભેદનો વિવેક આપણા અત્યારના શિલ્પીઓ ભૂલી જતા જણાય છે. અત્યારે બંધાતા મંદિરોના કેટલાક વિભાગો ખ્રીસ્તીના કેથેડ્રલની બાંધણીની જ નકલ કરનારા જોવામાં આવે છે. કેટલાક થાંભલાઓ, ખુણીઆઓ, કોરો ચર્ચ આકારમાં રોમન ચર્ચની બાંધણીને તદ્દન મળતા આવે છે. આ બધામાં પાંદડા, ફળ કે ફુલનાં ગુચ્છા કોરવામાં આવ્યા હોય છે; તેમાં પણ આવી જ ચોરી કરેલી માલુમ પડે છે. ઘણે ઠેકાણે ઘુમ્મટો મુસલમાનની મસજીદને મળતા ચાણી દેવામાં આવે છે. આ બધું આપણું કળાવિહીનત્વ અથવા યોગ્યાયોગ્ય વિચારશૂન્યતા સિદ્ધ કરવા માટે બસ છે. આજકાલ ઘણા મંદિરોમાં લાદીઓ જડવાનો પ્રચાર વધી ગયો છે. આ પ્રચાર પણ એટલો જ નિન્દનીય અને ત્યાજ્ય છે. આપણા મંદિરમાં આરસ અથવા સફેદ ચુનાનું બાંધકામ જેવું શોભે છે. તેનું બીજા કશાથી સ્થાન લઈ શકાય તેમ નથી, લાદી પ્રમાણમાં સોંઘી અને આંખને મોહાવે તેવી આકૃતિવાળી હોય છે. એટલે આપણા લોકોનું તે તરફ આકર્ષણ થાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ લાદીઓ યુરોપમાં બનાવેલી હોય છે તેમાં આલેખેલાં ફળ ફુલ તેમજ પ્રાણી વિગેરે યુરોપમાં નિપજતા ફળ ફુલ અને પ્રાણીઓ ઉપરથી દોરવામાં આવેલાં

હોય છે, તેથી આપણા મંદિરમાં આ લાદીની પાથરણી કોઇ રીતે એકરૂપ થઇ શકતી નથી. આ લાદીમાં વાયોલેટ, લીલી દેખાશે, ગુલાબ કે કમળ જોવામાં નહિ આવે, મનુ-ષ્યની આકૃતિ હોય તો તે પણ રોમન સોલ્જર કે ગ્રીક રમણીનું દર્શન કરાવે; રજપૂત, શિખ કે આર્ય રમણી જોવામાં નહિ આવે; આ કારણથી તેમજ આરસની ટકાવ તેમજ રંગની બાબતમાં લાદીથી અનેકગણી શ્રેષ્ટતા હોવાથી લાદીનો આપણા મંદિરોમાંથી સર્વથા બહિષ્કાર કરવાની જરૂર છે. લાદી જે જે મંદિરોમાં જડવામાં આવી છે તે જોતાં આપણને બે રીતે ખેદ થાય તેમ છે. એક તો આપણે આરસ કરતાં લાદીને પસંદ કરી તેમાં આપણી બુદ્ધિની કિંમત થાય છે; બીજું આપણે આપણા મંદિરોમાં જે જાતની લાદી જે રીતે ગોઠવી તે ઉપરથી આપણી નક-લીપણાનો આંક નીકળે છે. શ્રી શત્રુંજય તીર્થ ઉપર પ્રવેશ કરતાં શ્રી શાન્તિનાથજીના મંદિર સન્મુખ ચોકમાં જે લાદી પાથરી છે તેવી મેળ વિનાની, ઘાટ વિનાની અને રંગની કોઇ જાતની પસંદગી વિનાની ગોઠવણી બીજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે અને બીજા મંદિરોમાં પણ એક તાસકમાં બદામ પસ્તા એલચી ચારોળીથી ઢંકાયલી બરફી ભરી હોય તેવી રીતે લાદી પાથરેલી જોવામાં આવે છે. આ બધું જોઇને કોઈ પણ સમજુ માણસને ખેદ થયા વિના રહેતો નથી; જેને લાદી પાથરવી જ હોય તેને પશ્ચિમના મંદિરો યા મકાનો જોતાં માલુમ પડે કે લાદી વાપરવામાં બુદ્ધિ તેમજ નિપુણતાને થોડો પણ અવકાશ છે ખરો. મંદિરમાં લાદી ગોઠવવી તેનો નકશો કરવો જોઇએ અને નકશા અનુ-

સાર મંદિરની સાદાઇ તેમજ શોભામાં વૃદ્ધિ થાય તેમ લાદી ગોઠવવામાં આવે તો આરસ ત્યાગ કર્યાનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત થાય, બાકી આરસની જોડે કદિ લાદી આવીને ઉભી રહે એવી કલ્પના કરવી તે તો મિથ્યા જ છે.

અહિં મંદિરના સ્થૂળ સ્વરૂપનો વિચાર સમાપ્ત થાય થાય છે. મંદિરોમાં કળાપોષણને કેવી રીતે અવકાશ છે, તે આપણે જોયું અને સાથે સાથે અત્યારના મંદિરોમાં ખોટી નકલ અથવા ભભકો કરવાની વૃત્તિએ કેટલું નુકશાન પહોં-ચાડયું છે તે પણ વિચાર્યું. મંદિરમાં વિવેકપુરઃસર સુશોભન કરવામાં જરા પણ બાધ નથી એ પણ પરસ્પર વિરૂદ્ધ પક્ષની તુલના કરી સિદ્ધ કર્યું. આમ છતાં પણ સાદા મંદિ-રનો મહિમા ઓછો નથી એ કદી ધ્યાન બહાર જવું ન જોઇએ. સાદાઇનાં વીષયમાં ઘણીવાર શિવમંદિરો બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા હોય છે. કોઇ નદી નાળાને કીનારે, ટેકરા ટેક-રીની તળેટીમાં કે શિખર ઉપર, ગામના પાદરામાં કે ઘીચ ઝાડીના મધ્ય ભાગમાં ઘણીવાર શિવલિંગના બેઠા ઘાટનાં નાનાં મંદિરો જોઇ આનંદ થાય છે. મંદિરમાં શિવલિંગ સીવાય બીજું કાંઈ નહિ; જે આવે તે દર્શન કરી જાય; જપ, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, સમાધ કરવામાં જરા પણ અડચણ કરે તેવું એક પણ તત્વ ન હોય. શાન્તિ તો ઠાંસી ઠાંસીને ભરી હોય એમ લાગે; આવા અભંગ દ્વારવાળાં જૈનમંદિરો આપણે મંદિરનું પરિગ્રહ પ્રમાણ વધારી દઇને વિરલ બનાવી દીધાં છે. જે આનંદ, શાન્તિ, અલૌકિકતા સહેસાવનની નાની દેરીમાં કે શિખરજીના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે તે

ભોયણીજી, પાનસર કે કલકત્તામાં આવેલ બદ્રિદાસજીના મંદિરમાં નથી. આવાજ ઉદ્દેશથી શહેરમાં મોટાં મોટાં મંદિરો પડેલાં હોય, છતાં ગામબહાર એકાંત સ્થળમાં નાની દેરી કરવાનો કે નાજુક સાદાં દેવમંદિરો બંધાવવાનો રીવાજ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. જેને ઘણે ઠેકાણે 'દાદાજીની વાડી' નું નામ આપવામાં આવે છે. આ રીતે જોતાં મંદિર સુશોભન આદરણીય હોવા છતાં, એકજ બાજુ ખેંચાઇ જવું ઉચિત નથી, એ લક્ષમાં રાખવા વિવેકી જૈન બંધુઓને વિજ્ઞપ્તિ છે.

જિનમંદિર સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓ પરઘર અષ્ટ-પ્રકારી પૂજા.

(૧૧)

મંદિરમાં મૂર્તિ કેટલી હોવી જોઇએ એ પ્રશ્નની ચર્ચા અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. મૂર્તિપૂજાનો દેશમાં મહિમા વધ્યો તે સાથે મૂર્તિઓ ઘડાવવાની અને મંદિરમાં મૂર્તિઓ બેસાડવાની વાતને પણ સવિશેષ મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું. જે મંદિરમાં મૂર્તિઓ વધારે એમ મંદિરનું આકર્ષણ વધારે. ગરીબમાં ગરીબ શ્રાવક પણ એક મૂર્તિ જિનમંદિરમાં બેસાડવા મન કરે અને શકિત હોય તો તે મનોરથ પૂરો કર્યા વિના ન રહે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અથવા તો કર્મકાંડના જ્યાં ફળ વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે તે દૃષ્ટિએ મૂર્તિઓ વધારવાને કે મંદિરમાં બને તેટલી મૂર્તિઓ ગોઠવવાને ગમે તેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હોય પણ કળાની

દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ સંબંધમાં બહુ વિવેક કરવાની જરૂર જણાય છે. મંદિરની મૂળ રચના વિચારતાં મને તો મંદિરના મુખ્ય ગર્ભાગારમાં એકથી વધારે મૂર્તિને સ્થાન હોય એમ સમજાતું નથી. પ્રાચીન કાળનાં મંદિરો જોઇએ તો આ વાત સહેજે સમજાય એમ છે. ગિરનારમાં નેમનાથ, શત્રુંજયમાં આદિનાથ કે આબુમાં ઋષભદેવજીના મંદિરની રચના વિચારીએ તો મુખ્ય મંદિરમાં એકજ મૂર્તિને સ્થાન હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી હું એમ નથી કહેવા માંગતો કે આખા મંદિરમાં એકજ મૂર્તિ જોઇએ, પણ મારો કહેવાનો આશય એ છે કે—એક દેવઘરમાં (પછી તે મુખ્ય ગર્ભાગાર હોય કે નાની દેરી હોય) એક જ મૂર્તિ હોવી જોઇએ. કોઇ પણ જાતના પ્રમાણ સિવાય એક સાથે સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓને કોઈ મંદિરમાં બેસાડવામાં આવે છે ત્યારે તે મંદિર મંદિર મટી સંગ્રહસ્થાન (Museum)નું સ્વરૂપ ધારણ કરી બેસે છે. આથી લોકોનો મૂર્તિની બહુલતાપર ઉભો થયેલો વ્યામોહ તૃપ્ત પામે છે, પણ બીજો કશો લાભ થતો નથી. પાંચ કે પંદર મૂર્તિઓને એક પાટ ઉપર બેસાડી તેમાં એકને મૂળનાયક બનાવવામાં આવે તે મારી દૃષ્ટિએ ચોવીશ તીર્થંકરમાં અન્ય સર્વને ગૌણ બનાવી, અમુકને વિશેષતા આપવા જેવું છે. આમાં ન્યાય કે ઔચિત્ય સચવાતું નથી. મૂળ નાયકની પૂજા પાછળ ધમાલનો વારંવાર નજરે પડતો દેખાવ હાસ્યાસ્પદ બને છે. આમ અન્ય મૂર્તિઓની ઉપેક્ષા કરીને મૂળનાયકની પૂજામાં વધારે પુન્ય માનવામાં આવે તે રૂઢિના અવિચારી અનુપાલન-

માંથી ઉપજતા અવિવેકનું પરિણામ જણાય છે, જે સ્થાન મંદિરમાં મૂર્તિને છે મધ્ય બિન્દુ પાંચ સાત હોઇ ન શકે તો મૂર્તિઓ પણ વધારે સંખ્યામાં હોય તો કેમ ચાલી શકે? એકજ ગર્ભાગારમાં નાની મોટી અમુક મૂર્તિઓ ગોઠવાયલી હોય છે ત્યારે આખા સુન્દર દેવમંદિરની એક રૂપતાને હાનિ પહોંચે છે. અગ્રપૂજા ગૌણ બનતાં અને અંગપૂજાને વધારે પડતું પ્રાધાન્ય અપાતાં એક મૂર્તિથી મંદિરનો વ્યવહાર ચાલવો અશકય થઇ પડયો છે; પણ આનો ઉપાય એજ છે કે એક પક્ષે અંગપૂજાને અગ્રપૂજાની સમકોટિએ સ્થાપવી અને અન્ય પક્ષે એક મંદિરમાં નાનાં નાનાં ઉપમંદિરોની ગોઠવણ કરવી પણ જ્યાં સર્વ તીર્થંકરો સમાન છે, ત્યાં એકમાં અલ્પતાની અને અન્યમાં ગુરૂતાની ભાવના ઉભી થાય તેવી એકજ સ્થાનમાં ગોઠવેલી અમુક મૂર્તિઓમાં અમુક મૂર્તિને મૂળ નાયક સ્થાપવાની પ્રણાલિકા મને તો ઉચિત લાગતી નથી

આ બાબત યોગના દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ વિચારી શકાય, પૂજા બે પ્રકારની, દ્રવ્ય પૂજા અને ભાવ પૂજા; આમાં દ્રવ્યપૂજા ભાવપૂજાના પોષણ નિમિતે વિહિત છે. તેથી ભાવપૂજાની વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે. ભાવપૂજાનો અર્થ પ્રભુનું સ્તવન કરવું, ચિન્તન કરવું, ધ્યાન કરવું, જપ કરવો ઇત્યાદિ. હવે ધ્યાન, સમાધિ આદિ પ્રવૃત્તિ એક જ પદાર્થને અવલંબીને થઇ શકે. ધ્યાનનું લક્ષ્ય એક હોય; અનેક ન હોઇ શકે જયારે અમુક મૂર્તિનો સમુહ આંખ સામે ખડો થાય ત્યારે પરમાત્માનું એકાગ્ર ભાવે ધ્યાન કરવું અશકય બને, એટલે કે જે સાલંબન

ધ્યાન માટે મૂર્તિપૂજાનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે તે સાલંબન ધ્યાન આપણી વર્તમાન પદ્ધતિથી લગભગ અસંભાવ્ય બને છે, તેથી આ વિષયમાં ઉચિત ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કાંઇ ન બને તો જેમ બને તેમ મંદિરમાં નીચેની ત્રણ બાબતોનો જલદીથી અમલ થવાની જરૂર છે.

(૧) મંદિરમાં જેમ બને તેમ ઓછી મૂર્તિઓ સ્થાપવી.

(૨) જો એક જ ગર્ભાગારમાં વધારે મૂર્તિઓ ગોઠવવાનો આગ્રહ હોય તો દરેકના કદ વિચારી મૂર્તિઓ સરખાઇ (Symmetry) થી ગોઠવવી, સરખાઇનો તો તો કદિ ભંગ થવા દેવો જ નહિ.

(૩) મૂર્તિઓ જેમ બને તેમ સુન્દર મોટા કદની અને ભાવવાહી રાખવી. જેમ મૂર્તિ મનોહર તેમ ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ થવાની પરમાત્માના સૌમ્ય પ્રશમરસનિમગ્ન સ્વરૂપનું દર્શન કુરૂપ મૂર્તિઓ નજ કરાવી શકે.

આ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત સૌ કોઇ કબુલ કરે છતાં ઘણી વખત એવું જોવામાં આવે છે કે સુન્દર મંદિરમાં કુરૂપ મૂર્તિ હોય; કઘાટા મંદિરમાં બહુ સુન્દર મૂર્તિ કોઇ હોય અને ઘણીવાર મંદિર તેમજ મૂર્તિ ઉભય તદ્દન કઘાટાં હોય આમાં કોઇ કોઇ વાર આશ્ચર્યજનક અનુભવ તો એ થાય છે કે સુન્દર મૂર્તિ અવગણના પામે છે અને કુરૂપ મૂર્તિ ઉપર ઘણું ભક્તિ ધન ખરચાય છે. આનું વિશેષે કરીને અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા અને વહેમ–

પ્રાબલ્ય કારણ હોય છે. આ બાબતમાં વિવેક પ્રાપ્તિની ઘણી જરૂર છે જેઓ અમુક મૂર્તિને જ દેવ માને છે, અમુક મૂર્તિ જ સ્વર્ગ–મોક્ષની દેનારી ગણે છે અને અમુક મૂર્તિની ઉપાસના જ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિદાયક સમજે છે તેને તો તે મૂર્તિ સુરૂપ હો કે કુરૂપ હો, સાવયવ હો કે અપૂર્ણાવયવ હો–તેજ મૂર્તિ ઉપાસનીય બને છે; પણ જૈન ધર્મને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા કે ગતાનુગતિકતાની લૌકિક નબળાઇઓ સામે મોટો વિરોધ છે. તેનો આધાર સત્ય વસ્તુ યથાર્થ રીતે સમજીને તે પ્રમાણે આચરવામાં રહેલો છે; તેથી તે વહેમ કે રૂઢિથી અનવલિપ્ત રહી જે વસ્તુમાં જેટલી કિંમત હોય તે વસ્તુને તેટલી જ કિંમત આપી તેમાંથી તેટલા જ શ્રેયની આશા રાખે છે, જૈન ધર્મની દૃષ્ટિબિન્દુએ મૂર્તિ એજ દેવ નથી પણ દેવને પામવાનું નિમિત્ત છે; મૂર્તિ એજ સાધ્ય નથી, પણ ધર્મ અને મોક્ષને પામવાનાં અનેક સાધનોમાંનું તે એક સાધન છે. આ રીતે વિચારતાં અમુક સ્થળે બેઠેલી અમુક જ મૂર્તિ ઇષ્ટ સિદ્ધિ અપાવવા માટે સમર્થ છે અને અન્ય અસમર્થ છે એવી ગૌરવ લાઘવની વહેંચણી જૈન ધર્મને સંમત નથી. વળી વહેમ કે માનતાના આધારે ચાલતી મૂર્તિપૂજા સુજ્ઞ જૈનને આદરણીય, અનુમોદનીય કે ધર્મ્ય બની શકતી નથી. આથી આપણને આપણા માટે એકજ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણા મંદિરમાં બને તેટલી સુન્દર અને આત્માના ઉન્નત ભાવોને પોષે તેવી મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી લોક હૃદયમાં રહેલી ભક્તિ તેમ જ રસ વૃત્તિનું સતત્ સિંચન કર્યા કરવું.

અહિં જૈનમૂર્તિની આસપાસ જે 'પરઘર' (પરિકર) કરવામાં આવે છે તેની મનમોહક રચના વિષે ઉલ્લેખ કર્યા વિના નહિ ચાલે. ઘણું ખરૂં મંદિરમાં આરસની મુખ્ય મૂર્તિ હોય છે તેની આસપાસ અથવા તો ધાતુની પ્રતિમાઓની આસપાસ આવા પરઘરની રચના કરવામાં આવે છે, આ પરઘરની રચના બહુ સમજવાજેવી હોય છે. આ પરઘરમાં બન્ને બાજુએ ઊંચેના ભાગમાં એક એક પર્યંકાસનસ્થ મૂર્તિ હોય છે અને નીચેના ભાગમાં એક એક ખડગાસનસ્થ મૂર્તિઓ તીર્થંકરની ગણવામાં આવે છે, પણ આવા પરઘરના મધ્યભાગમાં બેસાડેલી મુખ્ય મૂર્તિનું બાજુની ચાર મૂર્તિ ઉપર એટલું બધું પ્રભુત્વ પડે છે કે મારી જેવા કલ્પનાના બળથી પણ ઔચિત્ય શોધવાની વૃત્તિવાળા બાજુની ચાર મૂર્તિઓને તીર્થંકરની મૂર્તિ ન ગણતાં મધ્ય ભાગમાં સ્થિર થયેલ તીર્થંકર ભગવાનના શાસનને અંગીકાર કરીને કૈવલ્ય દશાને પામેલા અન્ય સામાન્ય કેવળી સાધુની મૂર્તિઓ લેખવા લલચાય તો એ અસ્વાભાવિક ન ગણાય. પરિકરની અંદર નીચેના ભાગમાં મધ્યમાં શાસનદેવી, તેની બે બાજુ બે સિંહ ને બે હાથી, તેની બે બાજુ પ્રભુના યક્ષ ને યક્ષણી—શાસન દેવીની નીચે ધર્મ ચક્ર ને તેની બે બાજુ થઇને નવ ગ્રહ ઉપરના ભાગમાં બે પર્યંકાસનસ્થ મૂર્તિની અંદરના ગાળામાં બે ચામરધરની મૂર્તિ. પ્રભુની ઉપર છત્ર ને છત્ર ધર દેવ; તેની બે બાજુ સુંઢવડે ન્હવરાવતા, બે હસ્તી છત્રધરની ઉપર બે હંસની વચ્ચે કળશ આ પ્રમાણે હોય છે. કેટલાક પરિકરમાં બન્ને બાજુએ માળાધારક ઇંદ્રની ઉભી

મૂર્તિઓ હોય છે. કાઉસગ્ગ મુદ્રાવાળી બે પ્રતિમાને સ્થાને કેટલીક મૂર્તિઓમાં ચામરધારી ઇંદ્રો હોય છે. આરસની ને ધાતુની બધી મૂર્તિઓના પરિકરમાં પ્રાયે આ પ્રમાણે ગોઠવણ હોય છે.

મૂર્તિની આસપાસ આવા સુન્દર પરઘરની રચના ઘટાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોને ધન્યવાદ ઘટે છે. ભગવાન્ બુદ્ધની મૂર્તિની આસપાસ પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે પરઘરની રચના જોવામાં આવે છે. તે પરઘરમાં નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર કોરેલું હોય છે; તેની બન્ને બાજુએ એક એક હરણ અને દેવદેવીઓ આળેખેલાં હોય છે. પણ સૌન્દર્ય કે કલ્પનાગૌરવમાં તે પરઘર જૈનમૂર્તિની આસપાસ બનાવવામાં આવતા પરઘરને પહોંચી ન જ શકે. અન્ય ધર્મની દેવમૂર્તિની આસપાસ તો આવાં પરઘર રચવાની પ્રથા જોવામાંજ આવતી નથી. પરઘરથી આખી મૂર્તિ ભવ્ય અને મોહક બને છે. સુન્દર પરઘરમાં સુન્દર મૂર્તિ ગોઠવાયલી જોવી હોય તો શ્રી શત્રુંજય ઊપર આવેલ મોતીશા શેઠની ટુંક અથવા બાલાભાઇની ટુંકના મુખ્ય મંદિરમાં જવું ત્યાં મધ્ય ભાગમાં આરૂઢ થયેલી મૂર્તિના મુખારવિંદમાંથી જે સ્મિતસુધા વરસ્યા કરે છે તેનો અનુભવ પામતાં કોઇ પણ ભકત આત્મા પ્રસન્ન થયા વિના ન રહે તે મૂર્તિની આસપાસ કરવામાં આવેલ શ્વેત આરસના પરઘરમાં જે સુન્દર કોતરકામ કરવામાં આવ્યું છે તે જોઇને કોઇ પણ કળા રસિક સજ્જન આનંદ પામ્યા વિના ન રહે.

અહિં જૈનમૂર્તિ અને જૈનમંદિરના સ્થૂળ સ્વરૂપના સંબંધમાં જે કહેવાલાયક હતું તે લગભગ સમાપ્ત થાય છે; હવે જૈનમંદિરમાં પ્રચલિત પૂજન વ્યવહાર વિષે થોડી આલોચના કરીએ. આગળ એક સ્થળે જણાવ્યું તેમ પૂજા શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની કહી છે; દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા. અંતરની ભક્તિને બાહ્ય દ્રવ્યના સાધન વડે વ્યક્ત કરવાની પ્રવૃત્તિને દ્રવ્યપૂજા કહેવાય; બાહ્ય દ્રવ્યોને ત્યાગીને જપ, ચિંતન. સ્તવન આદિથી માનસિક અને વાચિક પ્રભુભક્તિ કરવાની પ્રવૃત્તિને ભાવપૂજા કહેવાય. દ્રવ્યપૂજાના આઠ પ્રકાર છે. જળ, ચંદન, કુસુમ, ધુપ, દીપ, અક્ષત, ફળ અને નૈવેદ્ય આ અષ્ટપ્રકારી પૂજાનો વિધિ તેમજ મહિમા શાસ્ત્રોમાં બહુ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. આમાંનાં કેટલાંક દ્રવ્યો અન્ય ધર્મીની પૂજામાં પણ વિહિત છે; પણ જૈનોની પૂજનવિધિમાં જેટલી ઉંચી તથા સાત્ત્વિક વસ્તુઓ વાપરવામાં આવે છે, તેવી અન્યત્ર વાપરવામાં આવતી નથી. આજ કારણથી જૈનમંદિરમાં ફરતાં આત્મા જેટલો પ્રસન્ન થાય છે. તેવો પ્રસન્ન ભાવ અન્યત્ર ભાગ્યેજ અનુભવી શકાય છે. સ્વચ્છતાની ભૂમિકા ઉપર જ સૌંદર્યની રચના થઇ શકે, તેથી જળપૂજાની આવશ્યકતા કોઈ પણ પ્રકારના સંશયથી અબાધિત છે. ચંદન તમજ કુસુમપૂજા સંબંધી આગળ કેટલુંક કહેવાઇ ગયું છે. મંદિરના વાતાવરણને શુદ્ધ તેમજ સુગંધમય બનાવવા માટે ધુપ સૌથી વધારે આવશ્યક વસ્તુ છે. દેવમંદિરના દૃશ્યને ધુપધાણામાંથી નીકળતી ઉન્નતગામી ધુમાવલિ વધારે મનોહર બનાવે છે. દીપપૂજા અથવા તો આરતી માત્ર જૈનોમાંજ નહિ પણ અન્યધર્મીઓમાં પણ

પ્રાચીન કાળથી પ્રચાર પામેલી આત્મભકિતને પ્રદર્શિત કરવાની પદ્ધતિ છે. મંદિરમાં આબાલવૃદ્ધ ભકતમંડળને સોથી વધારે આનંદજનક પ્રસંગ આરતીનો ગણાય. આરતીને વખતે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષો વૃદ્ધ તેમજ બાળકો હાજર રહેવા પ્રયત્ન કરે. જ્યાં દેવમૂર્તિને સ્પર્શ કરવાનો ભકતને અધિકાર હોતો નથી અને અગ્રપૂજા માત્રથી જ તેઓને સંતોષ માનવાનો હોય છે, ત્યાં આરતીની વિધિને ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આ ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મંદિરોમાં જોયું. આરતી થવાનો વખત થાય કે મંદિરમાં માણસોની ઠઠ જામે, ગાનતાન શરૂ થાય, વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો વાગવા માંડે અને સર્વત્ર અપૂર્વ આનંદ વ્યાપી રહે. ભલે કેરોસીનના દીવા થાય. અને ગેસ કે વીજળીની રોશની વધતી જાય, પણ પવનની લહરિથી કંપતી દીપશિખામાં જે મનોહરતા છે તે મનોહરતા આધુનિક કાળના પ્રકાશોત્પાદક પ્રદીપોમાં નથી અનુભવાતી. આરતીમાં નાની નાની અનેક દીપશિખાઓ પ્રગટાવવામાં આવે છે અને તે ઇષ્ટ દેવ સન્મુખ ઉતારવામાં આવે છે. આરતી ઉતારવામાં પણ કળા રહેલી છે; કેટલાક તો જડની માફક આરતીને નીચેથી ઉંચે અને ઉંચેથી નીચે થોડી વાર ફેરવીને વેઠ ઉતારતા હોય એમ આરતી ઉતારે છે. આમ કરનાર ક્રિયાનું જરા પણ રહસ્ય સમજાતો નથી એમ કહી શકાય. આરતી એટલી મૃદુતાથી અને એવા સુંદર વળાકારમાં ફેરવવી જોઇએ કે આરતી ઉતારનારના અંતરાત્મામાં ઉછળતા ભકિતરસની હલક આરતીની ક્રિયામાં પ્રતિબિંબિત થયા વિના ન રહે. આ વિષયમાં બીજી બાબત એ ધ્યાનમાં રાખવાની

છે કે આરતીની ક્રિયામાં સંગીતની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા થવાની જરૂર છે. અત્યારે આરતીના પ્રસંગે જે પદ્ય ગાવામાં આવે છે તે કેટલું કવિતાવિહીન છે તે શરૂઆતના લેખથી આપણે જોઇ ગયા છીએ. તેને ખસેડી સુશ્લિષ્ટ રચનાવાળું અને અર્થગૌરવયુક્ત પદ્ય રચવાની ખાસ જરૂર છે, બીજું આરતી વખતે ઘણો નકામો ઘોંઘાટ કરવામાં આવે છે તે ઘટવો જોઇએ. હું એમ નથી કહેતો કે મંગળવાદ્યો વગાડવા બંધ કરવાં જોઇએ. મંગળવાદ્યો વિનાની આરતી અર્થશૂન્ય જ ગણાય. પણ ઘણી વખત એવું બને છે કે આરતી પૂરી થાય, પછી થોડા વખત સુધી આપણા કાન કાંઇ પણ સાંભળવાને આશક્ત બની જાય છે. આવું કર્ણબધિરત્વ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી આરતી પ્રશમ રસને પુષ્ટ કરી નજ શકે. કાન ફોડી નાંખે તેવાં વાદ્યો દૂર કરીને કાનને મીઠાં લાગે એવાં વાદ્યો દાખલ કરવાં જોઇએ. આરતી વખેતે ઘંટ યા ઝાલર જે રીતે વગાડવામાં આવે છે તેમાં પણ ફેરફાર કરવો જોઇએ. ખરૂં કહીએ તો આપણા મંદિરમાં ઘંટ યા ઝાલર વગાડવાની કોઈ રીત જ હોતી નથી. જેને જેમ ફાવે તેમ વગાડે. કોઇ પણ વાદ્ય જેમ આવે તેમ વગાડવાનું હોય જ નહિ. ઘંટા યા ઝાલર વગાડવામાં તાલ જાળવવાની ખાસ જરૂર છે. વૈષ્ણવોનાં મંદિરમાં તાલપુરઃસર ઘંટ વગાડવામાં આવે છે. તે સાંભળતાં આપણને આનંદ થાય છે. તાલ વિના ઘંટારવ ચાલ્યા કરે, તેથી આત્મા આનંદ પામવાને બદલે આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે. તદુપરાન્ત આપણા જૈન ભાઇઓને સાથે ગાવાની કશી તાલીમ હોતી નથી. તેની સાથે ગાવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય

છે ત્યારે આપણા લોકો હાંસીજનક દેખાવ કરી બેસે છે. જાણે કે સારીગમના બધા સૂર એક સાથે નીકળતા હોય તેમ જ્યારે કાંઈ સાથે ગાવાનું હોય ત્યારે આપણા ભાઈઓ જાત જાતના સૂર કાઢવા મંડી પડે છે. આવી મેળ વિનાની ક્રિયા શી રીતે ફળવતી બની શકે ? આ ટીકા આપણામાં જે સમુહ પૂજા ભણાવવામાં આવે છે તેને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. એક સરખી પદ્ધતિએ ગાવાનું તાલીમ વિના બની શકતું નથી. આવા પ્રસંગે સામાન્ય સૂરમાં પોતાનો સૂર મેળવી જે ગાઇ શકતું ન હોય તેણે ગાવાનો પ્રયાસ કરી સમુહગાનને બેસૂર બનાવવાને બદલે તદ્દન શાન્ત રહેવું તે ઉચિત અને ધર્મ્ય છે. આરતીમાં તેમજ ખાસ કરીને પૂજા ભણાવવામાં કાંશી વગાડવાનો રીવાજ જોવામાં આવે છે, આ રીવાજમાં મને કશો વાંધો નથી, પણ કાન ફોડી નાંખે એવી પ્રાચીન કાળની કાંશીમા હજુ કેમ કાંઇ ફેરફાર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય તે સમજાતું નથી, કાંશી કરતાં તો મંજીરા સારાં કે કાનને એટલાં બધાં કર્કશ ન લાગે. કાંશીમાં ઘાટ તેમજ ધાતુ મીશ્રણમાં ફેરફાર કરી એવી બનાવવી જોઇએ કે કાંશી સાથે ગાવાનું પદ્ય સાંભળી શકાય અને કાંશીનો અવાજ વિશેષ કર્ણપ્રિય અને આનંદજનક બની જાય. અષ્ટપ્રકારી પૂજાની આલોચના કરતાં એકવીશ પ્રકારી પૂજાની આલોચના કરતાં એકવીશ પ્રકારી પૂજામાં આવતી વાદ્ય પૂજાની ચર્ચામાં ઉતરી જવાયું. ઉપર જણાવેલી દીપપુજા બાદ અક્ષતપુજા આવે. આપણામાં જે રીતે અક્ષતની પૂજા કરવામાં આવે છે તે અન્ય ધર્મીઓથી તદ્દન જુદા પ્રકારની છતાં સૌથી વધારે સુંદર છે એમ

કહીએ તો અતિશયોકિત નથી અક્ષત પૂજાયોગ્ય દ્રવ્ય છે. એ આર્યોની પ્રાચીન કાળની માન્યતા છે. રઘુવંશના સાતમાં સર્ગમાં કાળીદાસ વર્ણન કરે છે કે-'અજરાજા ઇન્દુમતિને વરીને નગરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ગવાક્ષમાં ઉભેલી નગરની સ્ત્રીઓ તેને અક્ષતથી વધાવી રહી છે.' લગ્નવિધિમાં અક્ષતનો જ્યાં ત્યાં ઉપયોગ વિહિત છે. શાસ્ત્રો તેમજ કર્મકાંડના પુસ્તકોમાં અક્ષતને કુસુમની ઉપમા આપેલી છે. આવા અક્ષતની જિનમંદિરમાં જે સુંદર રચના કરવામાં આવે છે તે બહુ ચિત્તાકર્ષક તેમજ સંકેતપુર્ણ છે. જૈન સ્ત્રી કે પુરૂષ મંદિરે જાય કે પ્રણામ કરે અને અન્ય પુજનવિધિ સમાપ્ત કરી પ્રભુ સન્મુખ અમુક અમુક અંતરે બેસે અને સામે મૂકેલા પાટલા ઉપર અક્ષતવડે સ્વસ્તિક આળેખે, તેની ઉપર ત્રણ ઢગલીઓ કરે અને તે ઉપર બીજનો આકાર કાઢે, આનો આશય એમ છે કે- આ ક્રિયા કરતાં દરેક શ્રાવક એમ વિચારે કે 'આ સ્વસ્તિકના ચાર પાંખડાથી સૂચિત થતી મનુષ્ય, તિર્યંચ, સ્વર્ગ અને નરકની ચાર ગતિમાં ભટકતો હું ઉપરની ત્રણ ઢગલી ઉપરથી સૂચિત થતાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને પામીને તે ઉપર આવેલી બીજની આકૃતિથી સૂચિત સિદ્ધાવસ્થાને પામું.' આવું મનોહર અને વળી આવું સંકેતપુર્ણ અક્ષતનું આલેખન વિધેય કરવામાં જૈન શાસ્ત્રકારોએ સાદી છતાં સુંદર આકૃતિમાં બહુ ગુઢ સંકેતનું સંગઠન કીધું છે. આ સ્વસ્તિકને અન્ય હિંદુઓ પણ મંગળ આકૃતિ તરીકે કેટલાય કાળથી સ્વીકારતા આવ્યા છે. તેઓ સ્વસ્તિકને ચતુર્ગતિ માપક નહિ પણ ચતુર્દિશા માપક યંત્ર તરીકે કલ્પીને કોઇ પણ

ધર્મક્રિયામાં તેને અગ્ર સ્થાન આપે છે. સ્વસ્તિકની માફક ચાર પાંખડાવાળો છતાં વધારે અટપટો નંદાવર્ત્ત સ્વસ્તિક પણ ઘણે ઠેકાણે રચવામાં આવે છે, તે પણ કાંઇ ઓછો સુંદર હોતો નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વસ્તિકની રચના કીધી બાદ તે ઉપર ફળ તેમજ નૈવેદ્ય મૂકવામાં આવે છે. તે ફળપૂજા તથા નૈવેદ્ય પૂજા થઇ. કોઇ પણ મહાપુરૂષ કે સંતપુરૂષ સન્મુખ ફળ તેમજ નૈવેદ્ય ધરવાનો આર્યોનો પ્રાચીન વિધિ આપણી દેવપૂજામાં પણ આદરણીય બને તે સ્વભાવિક તેમજ ઉચિત છે.

હવે આ અષ્ટપ્રકારી પૂજા ઉપરાંત એક જાણે કે નવમી પૂજા હોય તેમ ધન પૂજા આજકાલ બહુ મહત્ત્વને પામેલી જણાય છે. સ્વસ્તિક વિગેરેથી અક્ષત પૂજા કરી ફળ નૈવેદ્ય ચઢાવી તે ઉપર પૈસો, આનો, રૂપિયો કે જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે દ્રવ્ય મૂકવાનો રીવાજ અત્યારે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો જણાય છે. અહિં એમ કહેવાનો આશય નથી કે દેવમંદિરમાં કોઇએ પૈસા ન આપવા. દ્રવ્ય વિના તો દેવમંદિર ચલાવવા મુશ્કેલ પડે; પણ અષ્ટપ્રકારી પૂજામાં દ્રવ્યાર્પણ આવી રીતે સ્થાન લે તે ઉચિત લાગતું નથી. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના વર્ણનમાં દ્રવ્ય મુકવાનો આદેશ સાંભળવામાં આવ્યો નથી. વળી સ્વસ્તિક આદિ આલેખનો કરી આપણે ભવભ્રમણથી છુટા થઈને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રવડે મોક્ષ પામવાની ભાવના ભાવીએ તે વખતે તેજ સ્વસ્તિક ઉપર નાણું મૂકીએ છીએ, ત્યારે ઉપરની ભાવનાને એકદમ આઘાત પહોંચતો લાગે છે. કેટલેક

ઠેકાણે અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્યની ઉપેક્ષા કરી માત્ર નાણું મૂકવામાંજ આત્મસંતોષ મનાય છે. આ તો આપણા ઘેર આવેલ કોઇ મહાપુરૂષને નવવિધ રસોઇ ધરવાને બદલે વીશીના પૈસા આપી રવાના કર્યા જેવો દેખાવ થાય. સ્વસ્તિક કે સિદ્ધશિલા ઉપર નાણું મૂકીએ, તે આપણી ધાર્મિક ભાવના ઉપર વણિગ્‌વૃત્તિનું સીલ માર્યા બરાબર ગણાય. અક્ષત, ફળ કે નૈવેદ્ય પવિત્ર ગણાય, જ્યારે રૂપિયા સાથે એટલા બધા અપવિત્ર સંસ્કારો જડાયલા છે કે રૂપિયાને પવિત્ર માની ન શકાય. નાણું મૂકવામાં બીજા જોખમો છે તે બાદ કરીએ તો પણ અષ્ટપ્રકારી પૂજામાં જે એકરસ રહેલો છે તેનો દ્રવ્યપૂજાથી એકદમ ભંગ થાય છે અને તેથી તે રીતિ બંધ કરવા યોગ્ય લાગે છે.

આમ છતાં સોનું રૂપું મૂકવાનો કે ધરવાનો આગ્રહજ હોય તો પણ પરદેશી અને વિધર્મી રાજાની છાપવાળો સિક્કો મૂકવો એ કોઇ રીતે યુક્ત લાગતું નથી. તેને બદલે સોના અથવા રૂપાના પતરા ઉપર અથવા ચગદા ઉપર તીર્થંકર ભગવાનની મુદ્રા અથવા સિદ્ધચક્ર, સમવસરણ અથવા સ્વસ્તિકનું આલેખન કરાવી તે ધરવામાં આવે તો તે સર્વ પ્રકારે સંગત ગણાય. આશા છે કે આ બાબતમાં જૈન બંધુઓ વિચાર કરી ઉચિત ફેરફાર કરશે.

દર્શને આવનારનો પોશાક, ઘી બોલવાના રીવાજ.

(૧૨)

આજ પ્રથમ જિનમંદિરમાં દર્શનાર્થે આવનાર સ્ત્રી

પુરૂષોનો પોશાક કેવો હોવો જોઇએ ? તેનો વિચાર કરીએ. જેવી રીતે લશ્કરના સીપાઈઓ એક સરખાં કપડાં પહેરે છે તેવી એક સરખી ઢબનાં કપડાં પહેરવાનો આદેશ મંદિરમાં આવતાં સજ્જન સન્નારીઓને થઇ ન શકે; તેમ કરવાની ખાસ જરૂર પણ નથી. તેવો આદેશ કરવામાં આવે તો વિવિધતા નાશ પામે અને તે રીતે મંદિરની ચિત્રમયતાને હાનિ પહોંચે. આકાશમાં મેઘધનુષ્યના વિવિધ રંગો પથરાતાં આકાશ જેમ મનોહર લાગે તેમ મંદિરના મનોહારિત્વની પુષ્ટિને અર્થે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે- દેવમંદિરમાં આવતા ભકત જનો વિવિધ વર્ણનાં ઉંચી જાતના સુંદર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થઇને આવે; પણ આ વિષયમાં જે અતિરેક દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે વિવેકપુરઃસર દૂર કરવાની જરૂર છે. આગળ એક બે વાર જણાવ્યું છે કે-“ મંદિર અને રાજદરબાર એક સરખાં છે, તેથી રાજ-દરબારમાં જનારનો સર્વ વ્યવહાર મંદિરમાં જનારને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ કલ્પના અમુક અંશે દોષયુકત છે.” રાજદરબાર આધિભૌતિક સર્વસ્વનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે; મંદિરમાં આધિભૌતિક તત્ત્વ ગૌણપદને પામે છે. એક કવિની ઉકિતમાં કહીએ તો રાજા આગળ આપણે પૂરા દબદબા અને ઠાઠમાઠમાં જવાનું છે, જ્યારે ઇશ્વર આગળ બધો: દબદબો અને ઠાઠમાઠ ત્યાગી નગ્ન થઇને જવાનું છે. નગ્ન થવું એટલે દિગંબર બનવું એમ નહિ, પણ આત્મીય અહંભાવને ત્યાગી, જેમ બને તેમ સાદા પોશાકમાં સજ્જ થઇ નમ્રભાવે પ્રભુપ્રતિમા સમીપ જવું.

આપણા મંદિરમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વિશેષ કરીને

આ વિષયમાં અતિરેક દોષ આચરે છે. નવી નવી ફેશન-વાળાં, મર્યાદાનો લોપ કરતાં અને આસપાસના લોકોને મોહમુગ્ધ બનાવે એવાં કપડાં પહેરીને દેવમંદિરે જતી અનેક સ્ત્રીઓ જોવામાં આવે છે. આમાં મર્યાદા અને વિવેક પ્રાપ્ત થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અન્ય જનોનાં ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે એવો પહેરવેશ જિનમંદિરમાં સર્વથા ત્યાજ્ય છે, તેથી જિનમંદિરનું પવિત્ર વાતાવરણ કલુષિત બને છે અને આસપાસના લોકોના ચક્ષુચાંચલ્યને અયોગ્ય પ્રોત્સાહન મળે છે. મંદિરમાં આવનાર નરનારીએ સુંદર છતાં સૌમ્ય અને બને તેટલો સાદો તેમજ મર્યાદાપૂર્ણ પોશાક પહેરવાનું ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ. આથી મંદિર તેમજ મંદિરમાં આવતાં ભકતજનો ઉભયની શોભામાં વૃદ્ધિ થશે અને આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ અને સુપરિમવાહી બનશે.

બાળકોનો પોશાક પણ અન્ય રીતે ટીકાપાત્ર જણાય છે. સ્ત્રીઓનો પોશાક ઘણી વાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો અથવા મોહવિકારને વધારતો જણાય છે, ત્યારે બાળકોનો પોશાક ઇંગ્રેજી પોશાકની નકલ કરતો હોઇને ઉપહાસયોગ્ય દેખાય છે. આપણાં મંદિરમાં નાનાં બાળકોને માથે ઇંગ્રેજી ટોપા અથવા મુસલમાની ટોપીઓ પહેરીને આવતાં જોઇએ છીએ ત્યારે સહજ હસવું આવી જાય છે. એક તો જૈન કે હિંદુના મંદિરમાં ઇંગ્રેજી પોશાક એકદમ અસ્થાને લાગે અને તેમાં પણ ઇંગ્રેજી પોશાકની જ્યારે માત્ર અવિચારી નકલજ કરેલી હોય ત્યારે તો આખુ દૃશ્ય એક બેહૂદ લાગે અને કોઈ પણ તટસ્થ જોનારની

રસવૃત્તિને તરતજ સખ્ત આઘાત પહોંચે. પુરૂષવર્ગે પણ પહેરવેશની બાબતમાં ઉચિત વિવેક ધારણ કરવો ઘટે છે. પ્રભુ સમક્ષ જતાં મનની જે નમ્રતા, ઋજુતા, સરળતા જોઇએ તેની અન્ય જનોને પ્રતીત પડે તેવો પોશાક સૌ કોઇએ ધારણ કરી દેવમંદિરે જવું અને આત્મીય ભકિત-ભાવને ઉચિત રીતે તૃપ્ત કરવો. આવો નિયમ આશા છે કે સર્વ ભાઇબ્હેનોને સ્વીકારવા યોગ્ય લાગશે.

હવે આપણાં દેવમંદિરોમાં ઘી બોલવાનો રીવાજ ચાલે છે તેની સમાલોચના કરીએ. આપણી સર્વ ધર્મક્રિયાઓમાં ઘી બોલવાનો રીવાજ એટલો બધો પ્રસરી ગયો છે કે ઘી બોલવાનો શો અર્થ તે સમજાવવાની બહુ જરૂર નથી. મંદિરમાંની મૂળનાયક પૂજાની કિંમત વધારે અંકાય એટલે સહજ તે પૂજા પહેલી કોણ કરે તેની હરિફાઇ ઉભી થાય. દેખાદેખીએ મંદિરનો ચાલુ ખર્ચ વધી પડે એટલે તે ખર્ચને કેમ પહોંચી વળવું તેની પણ ચિન્તા થાય. આ હરિફાઇ તેમજ ચિન્તા દૂર કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો જૈન ભાઇઓએ ઘી બોલવાનો શોધી કાઢયો છે. જે કોઇ વધારે ઘી જે બાબતમાં બોલે તેને તે ક્રિયા કરવાનો પહેલો હકક પ્રાપ્ત થાય. આથી કલહ કે લડાઇ પૂજા કરનારાઓ વચ્ચે ઉભી થવાનો સંભવ ન રહે અને આડકતરી રીતે દેવમંદિર સમૃદ્ધ બને. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ એટલી બધી નિર્દોષ અને હિતાવહ લાગે છે છે કે તેની સામે કોઇ પોતાનો વિચાર જણાવે તો જેઓની ચિત્તવૃત્તિ રૂઢિપ્રરૂપિત માર્ગોને સ્વાધીન વર્તી રહેલી છે,

તેમને આઘાત લાગ્યા વિના ન રહે, પણ આવા આઘાતની દરકાર કરવામાં આવે તો સમાજિક તેમજ ધાર્મિક વ્યવહારમાંથી અસતનું સંમાર્જન અને સતનું પ્રતિપાદન કદિ કરી શકાયજ નહિ. માટે ઉકત વિષયમાં મારા મનનો વિચાર જણાવું છું. આપણા જિનમંદિરના પવિત્ર ને મનમોહક વાતાવરણનો કોઇ કારણથી જબરામાં જબરો ઘાત થતો હોય તો આ ઘી બોલવાની રૂઢિથીજ થાય છે, અને તેથી જિનમંદિરના મૂળ સ્વરૂપ, ઉદ્દેશ અને ધ્યેયની પ્રતિષ્ઠા અને રક્ષા અર્થે ઘી બોલવાનો રીવાજ જેમ બને તેમ જલદીથી બંધ કરવો જોઇએ એમ મને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુન્દર મંદિર બંધાવ્યા, ભવ્ય મૂર્ત્તિઓ સ્થાપન કરી, સંસારવ્યવહારથી કંટાળેલા મનુષ્યને અપૂર્વ શાન્તિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવો પૂજન-વ્યવહાર રચ્યો, આવા સ્થળમાં આવી વીતરાગ લોકોત્તરશ્રેષ્ટ પરમાત્માની મૂર્ત્તિ સમક્ષ અમોઘ શાન્ત અને પવિત્ર આનંદથી પરિપૂર્ણ વાતાવરણમાં "પહેલી પૂજાનું ઘી પાંચ મણ-સાત મણ-સાડા આઠ મણ" એવા કર્ણેન્દ્રિયને અપ્રિય લાગતા શબ્દ-ઘોષો સાંભળી કોનો સહૃદય આત્મા આઘાત પામ્યાવિના રહે ? શું ભક્તિમાં આવી હરિફાઇ શોભે ખરી ? અને હારફાઇ થતી હોય તો તે ટાળવાના બીજા ઉપાયો શોધી ન શકાય ? શું દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ અર્થે દેવમંદિરના પવિત્ર વાતાવરણને વિપર્યાસ પમાડે-દૂષિત કરે-તેવી ઘી બોલવાની બજારૂ રીત સિવાય બીજી કોઇ પદ્ધતિ અખત્યાર કરી ન શકાય ? જ્યારે આપણા મંદિરમાં "બશેર અને પાંચશેર" ના અવાજ સાંભળું છું ત્યારે મારો આત્મા

એકદમ ગ્લાનિ પામે છે. આપણી રસશૂન્યતાની બીજાને પ્રતીતિ આપવા માટે આટલોજ અનુભવ બસ છે. આમાં નથી દેખાતું ઔચિત્ય કે નથી સમજાતો ઉંચો વિવેક! મંદિરના સ્થૂળ શરીરને કોઇ પણ પ્રકારે રૂષ્ટપુષ્ટ બનાવવું એવી આપણામાં કેટલાય કાળ થયા રૂઢ થયેલી વણિકવૃત્તિએ દેવમંદિરમાં જિનપૂજાનાં ઉંચા ધ્યેય અને ઉદ્દેશોને બહુ ભારે હાનિ પહોંચાડી છે. ઉક્ત રૂઢિની ખરી કુરૂપતાનું દર્શન તો તીર્થો ઉપર થાય છે. વાણીઆઓ જ્યાં જાય ત્યાં વેપાર, બજાર અને હરરાજી જાણે કે સાથે લઇ જતા હોય એમ તીર્થોમાં તો ઘી બોલવાની ધમાલ બહુ તીવ્ર સ્વરૂપમાં દર્શન દે છે. જે સ્થળમાં વ્યાપી રહેલ શાન્તિ અને આનંદનો ભંગ કરવામાં દોષ સમજવો જોઇએ, ત્યાંની શાન્તિ અને આનંદનો અપૂર્વ ધૃષ્ટતાથી ભંગ કરવામાં ભક્તિમત્તાની પરાસ્થિતિ સમજવામાં આવે; જ્યાં ગરીબ પૈસાદાર-સૌ કોઇ પોતાના આધિભૌતિક ભેદભાવને ભૂલી પરમાત્માના પવિત્ર ચરણકમળમાં નમ્ર ભાવે લીન થયેલા દેખાવા જોઇએ, ત્યાં ઉક્ત રૂઢિના સત્તાવાર અનુપાલનપૂર્વક આર્થિકભાવને સુદૃઢ કરવાનો પ્રયાસ થતો જોવામાં આવે! આ સર્વ આપણી ચિત્તવૃત્તિ ઉપર વણિકભાવનાનું સામ્રાજ્ય સૂચવવાને અને વર્તમાન તીર્થોને તીર્થના મૂળ ધ્યેયથી વિખુટા રખાવતી આપણી વિવેકહીનતા પ્રગટ કરવાને બસ છે. જ્યારે "પચ્ચીશ મણ અને ત્રીશ મણ" ના કર્કશ શબ્દઘોષોથી આપણાં દેવમંદિરો છુટાં થશે, ત્યારેજ દેવમંદિરો આપણી દુકાનો અને બજારો કરતાં તદ્દન અન્ય પ્રતિનાં, ઉત્કૃષ્ટ શાન્તિ અને

પરમ ભક્તિનાં ધામ બનશે અને સંસારનિવૃત્તિ તથા મોક્ષપ્રાપ્તિના ખરાં નિમિત્ત બનાવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરશે.

આજ રૂઢિના બળે દેરાસર (દેવાશ્રય) મંદિર મટી પેઢી બની ગયેલ છે. જેમકે ગોડીજીની પેઢી, શાન્તિનાથજીની પેઢી, અનન્તનાથજીની પેઢી, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અભેચંદની પેઢી. આપણે દેવમંદિરની સંસ્થાને પેઢી તરીકે લેખતા થયા ત્યારથી દેવમંદિરના આત્માનો આપણા હાથે ઘાત થવા માંડયો. પેઢીનું લક્ષ્ય દ્રવ્ય વધારવાનુંજ હોય; મંદિરનું લક્ષ્ય માત્ર જનસમાજનું શ્રેય સાધવાનુંજ હોય. આનો અર્થ મંદિર દ્રવ્ય ગ્રહણ ન કરે એમ નહિ, પણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માત્ર શ્રેય સાધવાના નિમિત્તરૂપ બની મંદિર દ્રવ્યને ગૌણ પદ આપે. આ ટીકાનો જે કોઇ મર્મ સમજશે તે સહેજે ઉપર જણાવેલા વિચારને પ્રતિધ્વનિત કરી શકશે અને દેરાસરને પેઢીની કોટિમાંથી ઉપાડી જનશ્રેયસ્સાધક મંદિરની કોટિએ પહોંચાડવાના ધ્યેયને અંગીકાર કરશે.

આ રૂઢિથી યોગ્ય માણસને યોગ્ય ક્રિયા કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે એમ તો કોઈ કહી શકેજ નહિ. જે દ્રવ્યવાન હોય અને દ્રવ્ય ખરચવાની જેને ઇચ્છા હોય તેને ભાગેજ ઉક્ત ક્રિયાઓ કરવાનું આવે છે અને ધનિકતા તો યોગ્યતાની કદિ અનુમાપક બની શકેજ નહિ. ઉલટું ઘણી વખત તો અયોગ્યમાં અયોગ્ય માણસને હાથે પવિત્રમાં પવિત્ર ક્રિયાઓ કરાવવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. આમ વિચારતાં ઘી બોલવાની રૂઢિને પાત્ર અપાત્રના દૃષ્ટિબિન્દુએ કશો આધાર મળી શકતો નથી.

ઘી બોલવાથી બીજા જે નુકશાનો થાય છે તેનું વિવરણ અહિં અપ્રસ્તુત ગણાય છતાં કરવું જરૂરનું લાગે છે. ઘી બોલવાથી વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાને અસાધારણ ટેકો મળે છે, જેનો જૈનધર્મને અનાદિકાળથી વિરોધ છે. ઘી બોલનારાઓ અન્ય મૂર્તિઓ કરતાં અમુક મૂર્તિની પૂજાની કિંમત વધારે ગણે, તેમાં પણ પહેલી પૂજાનો વધારે મોહ ધરાવે, આના પરિણામે ફળઆકાંક્ષાયુક્ત પૂજા ઉત્તેજનને પામે અને માનતા માનવાનો રિવાજ વધતો જાય. આ બધું ધર્મદૃષ્ટિએ ઉચિત ગણાય નહિ; તેથી ઘી બોલવાની પ્રથાનો મૂળમાથી ઉચ્છેદ થાય ત્યારેજ આપણા પૂજનવ્યવહારનો સત્વર અને સહેલાઇથી ઉદ્ધાર સાધી શકાય.

આ બધું તો ઠીક; પણ ઘી બોલવાથી દ્રવ્યની જે આવક થાય છે, તે બંધ થાય તો દેવમંદિર નિભાવવું કેમ? અને વળી ઘી બોલવાનું બંધ કરવાથી લોકોમાં પૂજા આરતી સંબંધી હરિફાઇ ઉભી થાય અને કલહ થવા માંડે તેનું શું કરવું? ખોટી હરિફાઇ સાચું જ્ઞાન આપવાથી દૂર થઇ શકે છે. જો લોકોને બરોબર સમજાવવામાં આવે કે—"મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓ સર્વ સરખી છે, તેથી એક મૂર્તિ કરતાં અન્ય મૂર્તિની પૂજામાં વિશેષ ફળની સંભાવના ભ્રાન્તિપૂર્ણ છે; તેમજ પહેલી કે પછીના પૂજા સર્વ સમાનફળદાયી છે." તો ઉપર જણાવેલો બીજો ભય સહેજે દૂર થાય અને દેવમંદિર નિભાવવા વિષે બહુ ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. વસ્તુતઃ જિનમંદિર બહુ ઉપયોગી સંસ્થા છે એ નિર્વિવાદ છે અને લોકોનો તે ઉપર પ્રેમ પણ અસાધારણ છે, તેથી એક નહિ તો અન્ય

રીતે પણ દેવમંદિરમાં દ્રવ્યની આવક ચાલુ રહેવાનીજ; એમ છતાં પણ કદિ આવકમાં ઘટાડો થાય તો ખર્ચમાં તેટલો ઘટાડો કરી ચલાવી લેવું. પણ જે રીતિ અપ્રસસ્ય લાગે તે રીતિએ દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનો કદિ વિચાર કરવો નહિ. સાદા મંદિરમાં ભગવાનની મૂર્તિને ચંદનનું તિલક અને એકાદ ચંબેલીનું ફુલ ચઢતું હશે, તો તેથી પણ મૂર્તિ કે મંદિરનું મહત્વ નહિ ઘટે; માટે આ બાબતમાં સૌએ નિર્ભય રહેવું.

પર્વ દિવસે પ્રતિક્રમણ કરતાં પણ ઘણે ઠેકાણે ઘી બોલવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. અહિં આ રૂઢિની વિચિત્રતા વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તેમ છે. સમુદાય એકત્રિત થયો હોય ત્યારે સૂત્રો બોલવાનું કામ યોગ્ય માણસોને સોંપવું જોઇએ. આ યોગ્યતાનું ઘી બોલ્યાથી શોધન થઇ શકેજ નહિ. જેને શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં પણ આવડતો ન હોય અને જેના ચારિત્રમાં કશું ઠેકાણું ન હોય, એવા માણસોને મોઢે કોઇ કોઇ વાર સુંદર પવિત્ર સૂત્રો અશુદ્ધ ભાષામાં ઉચ્ચરાતાં સાંભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે; એ આ રૂઢિનોજ પ્રતાપ ગણાય. જ્યારે સમુદાય પ્રતિક્રમણ કરવા એકઠો થયો હોય ત્યારે સુન્દર કંઠે શુદ્ધ ભાષામાં બોલી શકે એવા નિર્મળ ચારિત્રવાળા સજ્જનો સમુદાયમાં વડિલ ગણાતા મહાપુરૂષે સૂત્રો બોલવાનું કામ વહેંચી આપવું જોઇએ અને સૌએ તેને અનુસરવું જોઇએ. કામનું કામ થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય એ ઘી બોલવાની રૂઢિના પક્ષમાં બળવાન દલીલ છે, પણ તે લાભ મેળવવા જતાં પાત્રાપાત્રનો વિવેક

તદ્દન ઉપેક્ષાનેજ પામી જાય છે તેથી ઉક્ત ક્રિયાઓનાં વિહિત પુણ્યફળથી આખો સમાજ ઘણે અંશે વંચિત બને છે. આ ઘી બોલવાની રૂઢિનું અનિષ્ટ પરિણામ સુજ્ઞ જનોના લક્ષ્ય બહાર જવું જોઈતું નથી.

અભંગદ્વાર, મંદિરોને અભયદાન.

(૧૩)

પાછલા લેખમાં ઘી બોલવાની રૂઢિની ચર્ચા કરી અને તે રૂઢિનો પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં પ્રવેશ થયો હોવાથી તે વિષે પણ ઉલ્લેખ કરવો પડયો. આપણા મંદિરવિષયક વ્યવહારનો વધારે સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં માલુમ પડે છે કે જિનમંદિરના સંબંધમાં આપણી પ્રાચીન ભાવનાનો પરિત્યાગ કરવાથી આપણા વર્તમાન પૂજનવ્યવહારમાં અનેક ક્ષતિઓ પ્રવેશ થવા પામી છે, તેથી જો તે મૂળ ભાવનાને સજીવન કરવામાં આવે તો જ અત્યારના મંદિરવ્યવહારમાં નજરે પડતા અનેક દોષોનું સહેજે નિવારણ થાય.

પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે જિનમંદિર 'અભંગદ્વાર' હોવું જોઇએ, અભંગદ્વાર બે રીતે હોય—એક તો જિનમંદિરમાં દર્શન કરવાનો કોઇ પણ મનુષ્યને પ્રતિબંધ ન હોય, અને બીજું પ્રભુના દર્શન જ્યારે કરવા હોય ત્યારે મંદિરનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય. આ બંને બાબતમાં અન્ય વૈષ્ણવો અને બ્રાહ્મણોનાં મંદિરની અપેક્ષાએ જિનમંદિરની વિશેષતા ગણાય. તેમજ વિષ્ણુ તેમજ શિવમંદિરમાં હલકી

જાતના લોકો, મુસલમાનો, અંગ્રેજો તેમજ અસ્પર્શ્ય ગણાતા વર્ગોને ઘણે ઠેકાણે દર્શન કરવા દેવાની બંધી હોય છે. ત્રિવેન્દ્રમના તેમજ કન્યાકુમારીના મંદિરમાં જૈનોને તેમજ કોળી, કણબી, સોની લુહાર વિગેરે હલકા ગણાતા હિંદુઓને પણ મૂર્તિનાં દર્શન કરવા દેવામાં આવતા નથી. તદુપરાન્ત દર્શનના સંબંધમાં વૈષ્ણવીય મંદિરોએ કાળનું પણ બંધન સ્વીકારેલું છે. ભગવાનનાં દર્શન દિવસના અમુક અમુક વખતે જ થાય એવો નિયમ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. નરનારાયણનાં, રાધાકૃષ્ણનાં કે રામચંદ્રજીનાં મંદિરો પાસે સવારના કે સાંજના જ્યારે નીકળવાનું બને છે ત્યારે ઘણીવાર એવો અનુભવ થાય છે કે ભાવિક સ્ત્રી પુરૂષો 'દર્શન થયાં, દર્શન થયાં.' એમ કહેતાં દોડાદોડી કરી રહ્યાં હોય અને જરાક વિલંબ થશે તો દર્શન રહી જશે એ ચિન્તાથી વિહ્વળ બની ગયાં હોય. ભગવાન ઘડી દર્શન દઈ સંતાઈ જાય એ કલ્પના આપણને તો સ્વાભાવિક રીતે હાસ્યાસ્પદ લાગે. તેવીજ રીતે ભગવાનનાં દર્શનનો અધિકાર અમુક ઉંચી ગણાતી જાતિઓને હોય અને હલકી ગણાતી જાતિઓને ન હોય એ વિચાર પણ આપણને તો બહુ વિચિત્ર લાગે. આમ છતાં પણ આપણા મંદિરવ્યવહારમાં આ બંને બાબતનો અમુક અંશે ચેપ લાગ્યા વિના રહ્યો નથી. તે ચેપની અસરને મૂળમાંથી નાબુદ ન કરીએ અને આપણા મંદિરોને યથાર્થ રીતે અભંગદ્વાર ન બનાવીએ ત્યાં સુધી જિનમંદિરની અન્ય મંદિરોથી વિશિષ્ટતા અને ઉત્કૃષ્ટતા આપણે સાધી શકીએ નહિં.

આપણા ઘણા મંદિરોમાં મુસલમાન, પારસી, અંગ્રેજ તેમજ હલકા વર્ણના હિંદુઓને પ્રવેશ કરવાની રજા હોતી નથી અને કેટલેક ઠેકાણે જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો વાંધો નથી હોતો ત્યાં પણ મુખ્ય મૂર્તિનાં દર્શન સામે તો મજબુત વાંધો લેવામાં આવે છે. પૂજાની બાબતમાં તો એક ઇંચ પણ નમતું આપતાં આપણને હાહાકાર થઇ જાય છે અને આખું મંદિર અપવિત્ર બની ગયું લાગે છે. જૈન સમાજમાં જાણીતા માણેકજી પારસીની બાબતમાં દર્શન તેમજ પૂજા વિષે થોડાં વર્ષો પહેલાં થયેલો કોળાહળ સૌ કોઇને સુવિદિત છે. અહિં અસ્પર્શ્ય ગણાતા વર્ગની તો તો વાત જ ક્યાં કરવાની હોય ? આ ઉપરાંત જો કે વિષ્ણુ મંદિર માફક આપણા મંદિરમાં દર્શન માટે અમુક સમયજ નક્કિ કરવામાં આવતો નથી; પણ મંદિરમાં સોનું રૂપું હીરા માણેક વિગેરે કિંમતી દ્રવ્યોનો સંગ્રહ અબાધિત રીતે વધી જવાથી દિવસનો કેટલોક વખત અને રાત્રિનો ઘણોખરો વખત મંદિર બંધ રાખવું પડે છે. દરેક મંદિરને મજબુત બારણા અને અલીગઢનાં ભારેમાં ભારે તાળાં હોય છે. દર્શન સમય દરમિયાન પણ ગર્ભદ્વારને પીત્તળ વા રૂપાની સુઘટિત જાળીવાળા બારણાથી અંદર બિરાજેલ મૂર્ત્તિને સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. આ જાળીઆનો દેખાવ તો મોટા પાંજરા જેવો જ લાગે છે. આ બન્ને કારણોને લીધે આપણાં મંદિરો અભંગદ્વાર હોવાનું અભિમાન ધરી શકે તેમ નથી.

આવી સ્થિતિ આપણી વિશાળ વિશ્વવ્યાપી ભાવનાના શિખરેથી આપણે અધઃપતિત થયા છીએ તેને સર્વથા સ્વા-

ભાવિક છે. સર્વ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર તપાસો. જ્યારે પ્રભુ કેવળજ્ઞાન પામી તીર્થ વિસ્તારે ત્યારે તેમની પાસે આવવાને કોઈને પ્રતિબંધ હતો ખરો ? તેઓ ચોકી પહેરાથી સુરક્ષિત કિલ્લામાં ભરાઈને બેસતા ખરા ? અમુક સમયે જાઓ તોજ દર્શન દે એવો પ્રભુએ સમયપ્રતિબંધ ભક્તજનો માટે કરેલો ખરો ? જે તીર્થંકર દેવનું દર્શન રાજા તેમજ રંક, સાક્ષર તેમજ નિરક્ષર, ઉચ્ચ તેમજ નીચ સર્વ કોઇને સદા કાળ સુલભ હતું તેજ દેવની મૂર્તિઓથી અધિષ્ઠિત મંદિરોનાં દ્વાર બંધ કેમ હોઇ શકે ? તેમનાં દર્શનને કાળનો પ્રત્યવાય કેમ શોભી શકે ? અભંગદ્વારની કલ્પનામાં ભગવાન મહાવીર આદી તીર્થંકરોની વિશિષ્ટતાનું સૂચન છે. જગતના દેવોમાં જૈન તીર્થંકરો જે વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે, જગતના ધર્મોમાં, જૈન ધર્મ જે વિશેષતા ધરાવે છે, તેજ વિશેષતા જગતનાં દેવમંદિરોમાં જિનમંદિરને હોવી જોઇએ. મહાવીરે કદિ કોઈ હલકા વર્ણના મનુષ્યનો તુચ્છકાર કર્યો નથી; હરિબળ મચ્છી, માતંગ મુનિ, મેતાર્ય, હરિકેશી આદિને સંઘરનાર જૈનધર્મ નીચી જાતિના મનુષ્યને તુચ્છકારી શકતો નથી. તો પછી જિનમંદિર પણ આ દુનિયામાં એવો એક પણ મનુષ્ય કે જે શુદ્ધ ભાવે ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવતો હોય તેની સામે પોતાનાં દ્વાર બંધ કરી ન જ શકે. ભોયણી આદિ તીર્થોમાં મલ્લિનાથજીએ ઢેઢ ભંગી આદિ અસ્પર્શ્ય ગણાતા વર્ગને દર્શન દીધાની કિંવદન્તીઓ હજુ પણ પ્રચલિત છે. આવી કિંવદન્તીનો અર્થ એટલો જ કે રૂઢિ એક માર્ગે વહે છે; જૈનધર્મનું હૃદય અન્ય માર્ગે લઇ જવા માગે છે.

મંદિરનું અભંગદ્વારત્વ વિશાળ ભાવનાઓનું જેટલું પ્રતિપાદક છે તેટલું જ મૂર્ત્તિપૂજામાંથી ઉદ્દભવતા અતિરેક દોષો અને ઉચ્છેદયોગ્ય ક્ષતિઓનું બાધક છે. આમ છતાં અત્યારના મંદિરો અભંગદ્વાર નથી પણ સુરક્ષિતદ્વાર છે. દરવાજા, બારણાં અને તાળાં વિનાનાં મંદિર ભાગ્યેજ દેખાય છે. વળી હવે તો જ્યાં ત્યાં મંદિરની અંદર તીજોરી અને બહાર બંદુકવાળો સીપાઈ બહુ આવશ્યક વસ્તુઓ ગણવામાં આવે છે. જિનમંદિરમાં દાખલ થતાં બંદુકવાળો સીપાઈ જોવો પડે તો તે જિનમંદિર કહેવાય કે લક્ષ્મી મંદિર કહેવાય? જિનમંદિરની અંદર સુંદર પ્રસાધનો વચ્ચે ગોદરેજની ભવ્ય કાળભૈરવ જેવી તીજોરી જોતાં સોનાના થાળમાં લોઢાની મેખ નાખ્યા જેવું ન લાગે? આપણે વણિક રહ્યા તેથી આ સર્વમાં આપણને ભાવભંગે ન દેખાય? કાળભંગે ન દેખાય! ભક્તિભંગે ન દેખાય! પણ આપણા પૂર્વજો આપણી જેવા લક્ષ્મીના પૂજારી નહોતા, તે તો આ બધું જોઇ કદાચ દિગમૂઢ બને ખરા!

અહિં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. હું મંદિરને અભંગદ્વાર કરવા કહું એનો અર્થ એમ નહિ કે આખા મંદિરને એક પણ બારણું જોઇએ જ નહિ. મંદિરને બારણાની જરૂર છે અને તે બંધ કરવાની પણ જરૂર રહે ખરી. પણ અહિં એ સમજવાની જરૂર છે કે કોઇ પણ સ્થાનને બારણાની બે કારણોથી જરૂર પડે છે. એક તો અંદર કોઈ પશુ દાખલ થઇ ન જાય અથવા નિશાચાર લોકોને પોતાના પ્રપંચો સાધવાનું મંદિર સાધન બની ન જાય, તેથી દ્વાર બંધ કરવાં પડે છે. બીજું કારણ મંદિરમાં દ્રવ્ય આભૂષણ

હોય તેના રક્ષણને માટે પણ બારણાં બંધ કરવાં પડે છે, જ્યારે બીજું કારણ હોય છે ત્યારે બહુ મજબુત બારણાં બનાવવાં પડે છે, ભારે તાળાં લગાવવાં પડે છે, બહુ લાંબો વખત મંદિર ઉઘાડાં રાખી શકાતાં નથી. મંદિરની અંદર જાળીઓ, તીજોરીઓ અને ગુપ્તસ્થાનો ગોઠવવાની જરૂર ઉભી થાય છે. આમ બનતાં મંદિર જિનમંદિર મટી એક કિલ્લો બની જાય છે. આપણે આભૂષણ વિગેરેની નિરર્થકતા આગળ ચર્ચી ગયા તેથી આદર્શ જિનમંદિરમાં એવી કિંમતી વસ્તુઓને તો જરા પણ અવકાશ નથી; તેથી જિનમંદિરને કિલ્લો બનાવવાની જરાય જરૂર નથી. સામાન્ય બહિરૂપસર્ગ નિવારણ અર્થે રાત્રિના જિનમંદિર બંધ રહે તો વાંધા જેવું નથી. બાકી આપણા મંદિરની ઘટના જ એવી હોવી જોઈએ કે સૌને માટે જ્યારે જોઇએ ત્યારે તે ખુલ્લાં હોય.

આપણા મંદિરને આપણે અભયદાન આપવું જોઇએ. અત્યારે એવાં ભાગ્યે જ મંદિરો દેખાય છે કે–દરવાજામાં હાથ નાંખીએ અને આંગળીઓ ઉઘાડીએ કે મંદિરદ્વાર ઉઘડી જાય અને ભગવાનનાં સહેજે દર્શન થાય. અત્યારનાં મંદિરો લગભગ બધાંય સભય બની ગયાં છે અને તેથી તેમને સુરક્ષિત બનાવવાની જરૂર પડે છે. જે મંદિરને ચોરનો ડર નહિ, લુંટારાનો ભય નહિ, તેજ મંદિર નિર્ભય કહેવાય. આવી નિર્ભયતા આપણા મંદિરને અપાવવી તે આપણો ખાસ ધર્મ છે અને મંદિર વ્યવહારના ઉદ્ધાર અર્થે મોટી આવશ્યકતા છે. આ રીતે જ્યારે જિનમંદિરમાં ખોટો ભભકો દૂર થશે, ઘીની ધમાલ બંધ થશે, જનતાના સૌ

કોઇ બાળકોને આવવાની છુટ મળશે અને ચોર લુંટારાનો ભય નીકળી જશે ત્યારે જિનમંદિર અભંગદ્વાર અને શાંત-રસઘન બનશે અને આ અનેક વિટંબણાથી ભરેલા વિષમ સંસારમાં પાપી અને પુણ્યવાન્-સર્વ કોટિના જીવોને પરમ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન થઇ રહેશે.

તીર્થસ્થાનોમાં વિહાર, જૈન તીર્થોની વિશેષતા.

(૧૪)

આજે આપણાં તીર્થસ્થાનોનો વિચાર કરીએ. તીર્થ-સ્થાનોની ઉપયોગિતા સહેજે સમજાય તેમ છે. મનુષ્યનાં વસતિ સ્થાનોમાં મંદિર વિશ્રાન્તિસ્થાન ગણાય, છતાં ચોતરફ મનુષ્યોની વિવિધરંગી પ્રવૃત્તિથી ઘેરાયલું મંદિર જોઇએ તેટલી વિશ્રાન્તિ આપી ન શકે, આપણો ભક્તિભાવ જોઇએ તેટલો ઉલ્લાસાયમાન થઇ ન શકે અને આધ્યાત્મિક આનંદ પણ પૂર્ણાંશે પ્રાપ્ત થઇ ન શકે. આ ઉનતાઓ-અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા માટે તીર્થસ્થાનોની યોજના કરવામાં આવી છે. દરેક ધર્મને મંદિરો ઉપરાંત તીર્થસ્થાનો હોય છે. મનુષ્ય ઘરની કે દ્રવ્યોપાર્જનની ઉપાધિથી મુકત થઇને થોડા દિવસ તીર્થસ્થાનોમાં ગાળવા ઇચ્છા કરે છે. તીર્થસ્થાનમાં આવી ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિહિત કર્યો હોય તેવો શુદ્ધ જીવનવ્યવહાર ગ્રહણ કરી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની બને તેટલી ભકિત કરે છે, અને યથાશકિત આત્મશ્રેય સાધે છે. જે જે સ્થળોને તીર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તે તે સ્થળો તે તે ધર્મના અગ્રણી મહાપુરૂષોના જીવનચરિત્ર સાથે ઘણું ખરૂં

થોડો ઘણો સંબંધ ધરાવતા હોય છે અને તેના ઉપર જ તીર્થની મહત્તાની ઘણું ખરૂં પ્રતિષ્ઠા થાય છે. ખ્રીસ્તી લોકોને નાનાં તીર્થો તો ઘણાય છે પણ જેરૂસેલમ તો સૌ કોઇને જાણીતું છે. આ સ્થળે મહાપુરૂષ ક્રાઇસ્ટને ક્રોસ ઉપર લટકાવવામાં આવેલ. મુસલમાનોનાં મક્કા અને મદીના પણ સુપ્રસિદ્ધ છે, જેનો મહમદના જીવનચરિત્ર સાથે રહેલો બહુ નિકટનો સંબંધ સૌ કોઇને જાણીતો છે. હિન્દુઓમાં તીર્થસ્થાનોની સંખ્યા તેમજ મહિમા સૌથી વધારે લાગે છે, અને તે ઘણે અંશે મૂર્તિપૂજાના વિશેષ પ્રચારના આભારી હોય એમ જણાય છે. જૈનો પણ આ વિષયમાં એટલું જ અભિમાન લઇ શકે તેમ છે. દરેક ધર્મની બાહ્ય સંપત્તિ ત્રણ વસ્તુઓથી આંકી શકાય, તે ધર્મના અનુયાયીઓ, મંદિરો અને તીર્થો. અનુયાયીની સંખ્યામાં હિંદુઓ ચઢી જાય પણ મંદિરો તથા તીર્થસ્થાનોમાં અનુયાયીની સંખ્યા ઉપરથી પ્રમાણ કાઢતાં જૈનો આગળ વધે એ નિ:સંશય છે. હિંદુઓનાં મુખ્ય તીર્થસ્થાનો કાશી, મથુરા, ગયા, દ્વારિકા, જગન્નાથપૂરી શ્વેતબિંદુ રામેશ્વર, હરદ્વાર, પ્રયાગ, પંઢરપુર નાસિક, કન્યાકુમારી, અને આવાં બીજા અનેક છે. હિમાલયમાં બદ્રીનાથ, કેદારનાથ, જન્મોત્રી, ગંગોત્રી, કૈલાસ, માનસરોવર, અને અમરનાથ સુપ્રસિદ્ધ છે. નેપાલમાં પણ પ્રજાપતિનાથની યાત્રાનું સ્થાન છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં બીજાં અનેક તીર્થસ્થાનો છે. જૈનોનાં મુખ્ય તીર્થસ્થાનોમાં શિખરજી, ગિરનાર, આબુ, શત્રુંજય, તારંગાજી વિગેરે ગણાય. સામાન્ય તીર્થસ્થાનો તો અનેક છે. ઉપર જણાવેલાં તીર્થસ્થાનોમાં કેટલાંક તે તે ધર્મના મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર સાથે

જોડાયલાં હોય છે અને કેટલાંક અન્ય કારણો અને સંયોગોની અનુકૂળતાએ ઉભાં થયાં છે. શિખરજી વીશ તીર્થંકરની નિર્વાણભૂમિ ગણાય છે. ગિરનાર સાથે ભગવાન નેમિનાથજીનું જીવનચરિત્ર ગુંથાયેલું છે. શત્રુંજય ભગવાન ઋષભદેવનું અતિ પ્રિય સ્થાન હતું એમ કહેવાય છે. પાવાપુરી મહાવીરસ્વામીની નિર્વાણભુમિ તરીકે સુપ્રસિધ્ધ છે, આબુ કે તારંગાજીની તીર્થસ્થાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા થવામાં આવો કોઇ વિશિષ્ટ વ્યતિકર ધ્યાનમાં નથી. આમ છતાં સામાન્ય રીતે તીર્થસ્થાનોને ધર્મના નેતા પુરૂષો સાથે ઘણો સંબંધ હોય છે એમ કહેવું યુક્તિપુરઃસર ગણાય.

હિંદુ તેમજ જૈન ઉભયનાં તીર્થસ્થાનો બહુ સુંદર હોય છે, છતાં જૈનોનાં મુખ્ય તીર્થો એક રીતે વૈષ્ણવોથી બહુ જુદા પડે છે તે બાબત સમજવા જેવી છે. હિંદુઓના ઘણાં ખરાં તીર્થો સમુદ્ર અથવા નદીના કિનારે હોય છે. દ્વારિકા, સેતુબંધ રામેશ્વર તથા જગન્નાથપુરી સમુદ્રતટ ઉપર આવ્યાં. ગયા, કાશી, મથુરા, હરદ્વાર ગંગા અથવા યમુનાના તટ ઉપર આવ્યાં. જૈનોનાં મુખ્ય તીર્થો ટેકરા ટેકરી કે પર્વતમાં ગોઠવાયલાં છે, શિખરજી, આબુ, તારંગાજી, ગિરનાર, શત્રુંજય વિગેરે. આમ બનવાનુ કારણ શું? આનું મૂળ કારણ પ્રત્યેક ધર્મની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓમાં રહેલું છે, 'તીર્થ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત 'તૃ' ઉપરથી ઉદ્ભવ્યો. તીર્થને તરવા સાથે એટલે પાણી સાથે બહુ સંબંધ છે. વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણોમાં કેટલાક જળાશયોને 'તીર્થ' કહેવામાં આવે છે. વૈષ્ણવ તેમજ બ્રાહ્મણોમાંના ધર્મ વ્યવહારમાં સ્નાનને બહુ અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ગંગામાં

સ્નાન કર્યે સર્વ પાપથી મુક્ત થવાય છે એમ હિંદુઓ માને છે. ધનુષ્કોટીમાં સ્નાન કર્યે ભવોભવના પાપ છુટે એમ તેઓ સમજે છે. પ્રયાગ માત્ર ગંગા યમુનાના સંગમસ્થાનના અંગેજ તીર્થસ્થાન બન્યું છે. કાશીમાં કાશીવિશ્વનાથની પૂજાની જેટલી જ અગત્યતા મણિકર્ણીકા ઘાટમાં સ્નાન કરવાને અપાય છે. તેઓમાં સ્નાન સાથે ધર્મક્રિયા એ બહુ ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. દેહશુદ્ધિ વિના બધું ખોટું એવી તેઓની માન્યતા છે. જૈનનું દૃષ્ટિબિન્દુ જુદું છે. પહેલાં તો 'તીર્થ' શબ્દનો સ્થુળ ભાવ દૂર કરી સુક્ષ્મ અર્થને તેઓ આગળ ધરે છે. તીર્થ એટલે તારે–સંસાર ભ્રમણથી મુક્ત કરે તે, પણ સંસારસાગર તરવામાં કંઈ પાણીની જરૂર ન જ ગણાય. સામાન્ય હિંદુધર્મ અને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો માલુમ પડે છે કે હિંદુઓ દેહશુદ્ધિ ઉપર જેટલો ભાર મૂકે છે. તેટલો જ ભાર જૈનો દેહદમન ઉપર મૂકે છે અને આજ કારણથી જૈનો તીર્થસ્થાનો પસંદ કરવા માટે ટેકરાટેકરી તરફ વધારે આકર્ષાય છે. આત્મશુદ્ધિ માટે અથવા તો પરમાત્માની પરમ ભકિત સાધવા માટે ચિત્ત નિર્મળ થવાની જરૂર છે અને ચિત્તની નિર્મળતા દેહકષ્ટ, દેહદમન સિવાય પ્રાપ્ત થવી અશકય છે. શરીરતપને–દેહદમનને આત્મપ્રગતિ સાધવાના ઉપાયોમાં જૈનધર્મ સવિશેષ સ્થાન આપે છે. પૂર્વકાળના મુનિવરો પર્વતો ઉપર આવી અનશન અંગીકાર કરતા એવી અનેક કથાઓ જૈન કથાનુયોગમાંથી મળી આવે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે શરીરને દમવાના સમયે સમયે પ્રસંગો આવે તો શરીર અને ઇન્દ્રિયસંયમ સધાતો રહે, પર્વતોમાં ફરવાનું

હોય એટલે જાત જાતની અગવડતા અનુભવવાનો પ્રસંગ મળે અને બહુ ઓછી વસ્તુઓથી ચલાવી લેવું પડે, તેથી જીવન એની મેળે બહુ સાદું અને પવિત્ર થઈ જાય. આ તો પર્વત ઉપર તીર્થસ્થાનો હોવાના બાહ્ય લાભ ગણાવ્યા; પણ આ ઉપરાન્ત તીર્થસ્થાનનો મુખ્ય આશય સાંસારિક જીવનની ઉપાધિઓથી શ્રમિત થયેલા આત્માને અપૂર્વ શાન્તિ આપવી તે છે અને તે તો પર્વત ઉપરનાં તીર્થો જેટલો અન્યત્ર સિદ્ધ થઈ શકે જ નહીં. તીર્થસ્થાન ગિરનાર કે શિખરજીમાં ફરતાં જે શાન્તિ આનંદ અનુભવાય છે અને આત્મા જે પ્રકારના ઉન્નત ભાવોમાં વિચરવા માંડે છે તેવો અનુભવ કાશીમાં ગંગાતટ ઉપર કે મથુરાના યમુના તટ ઉપર થવો અશક્ય છે. જ્યાં સામાન્ય જનતાનો ઘોંઘાટ ન પહોંચતો હોય, જ્યાં લોકપ્રવૃત્તિનો ખળભળાટ જરા પણ નજરે પડતો ન હોય, જ્યાં સંસારનો મલીન વ્યવહાર કશો પણ અવકાશ પામતો ન હોય ત્યાં સહેજે ચિત્ત ચિન્તાનિવૃત્ત બને, મન શુદ્ધ અને પવિત્ર બને અને આત્મા ઉન્નત ઉર્ધ્વયન કરવા માંડે આ પૃથ્વીતળ ઉપર પર્વતો દિવ્યતાનાં—સ્વર્ગીયતાનાં ધામ છે. એટલાજ માટે શંકરને કૈલાષવાસી કલ્પવામાં આવ્યા છે. એટલાજ માટે સર્વ સિદ્ધોને ચૌદ રાજલોકના શિરોભાગમાં આવેલ સિદ્ધશિલા ઉપર વસતા હોવાનું શાસ્ત્રોમાં કથન છે. કુદરત પર્વતો ઉપર સ્વતંત્રપણે રમણ કરે છે અને કુદરતનાં સ્વતંત્ર રમણો ચાલી રહ્યાં હોય ત્યાંજ આત્મા પરમાત્માની ઝાંખી કરે છે. આ પ્રમાણે પર્વત ઉપર તીર્થસ્થાનો નિર્મિત થવાથી દેહદમન થાય અને તેના પરિણામે

મન નિર્મળ નિર્વિકારી બને, નિસર્ગસાન્નિધ્ય સધાય અને તેને પરિણામે ચિત્ત પ્રફુલ્લ બને અને આત્મા અપૂર્વ આનંદ અનુભવવા માંડે; અપ્રતિહત શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય અને તેથી આત્માને સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર સુલભ બને. વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મણોનાં કેટલાંક તીર્થો લોકોની ધમાલથી દૂર લગભગ નિર્જન સ્થાનોમાં આવેલાં છે. ત્યાં જવાથી તો જરૂર આત્મા શાન્તિ પામે અને તીર્થની ભાવનાઓ સિદ્ધ થાય પણ કેટલાંક તીર્થો તો મોટા શહેરોમાંજ નિર્માયલા છે. આ તીર્થોની પરિસ્થિતિ વિચારતાં એમજ લાગે કે આ બધાં તો નામનાજ તીર્થસ્થાનો છે. કાશી, ગયા કે મથુરા હિંદુઓનાં મોટાં ધામ ગણાય, પણ આ સ્થળો તો જોયાં કરતાં ન જોયાં ભલાં. તીર્થમાં લોકો આવે તે પાપ મૂકવા સારૂ–તેને બદલે પાપોનો સમૂહ એકત્રિત થવાને આ શહેરો સરજાયાં ન હોય એવાં આ સ્થાનો લાગે. આ તીર્થોમાં કંઇ તીર્થત્વજ દેખાય નહિ. આ તીર્થોમાં આપણને તારનાર પંડયાઓ તો પાપમૂર્તિ નરપશુઓજ લાગે. કેટલાક ભોળા યાત્રાળુઓનો આ પંડયાઓને હાથે નિરંતર શિકાર ચાલ્યાજ કરતો હોય. આખું વાતાવરણ ગંગાસ્નાન, ક્રિયાકાંડ અને ભોજનદાનનાં ગુંચળાંઓથીજ ભરેલું, અનીતિ પણ એટલાજ પ્રમાણમાં વ્યાપી રહી લાગે. કોઇ પણ શહેર તીર્થ બની શકેજ નહિ. આ સંબંધમાં જૈનોએ અતિ સ્તુત્ય દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. જનસમાજની દરેક સંસ્થા લાભ અને ગેરલાભથી ભરેલી હોય છે. આમાં શિષ્ટ પુરૂષોનું કર્તવ્ય એ છે કે તે તે સંસ્થાઓની ઘટના એવી રીતે કરવી કે તે સંસ્થાના લાભ સમાજ વધારે પામે અને

ગેરલાભ જેમ બને તેમ ઓછા થાય. જેવી રીતે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરની સંસ્થાની આસપાસ લાભ તેમજ ગેરલાભ વીંટળાયલા છે, તેવીજ રીતે તીર્થોના સંબધમાં પણ લાભ ગેરલાભનું એવુંજ મીશ્રણ જોવામાં આવે છે. એક રીતે તીર્થો આત્મભકિતનો આવીર્ભાવ કરવાનાં અસાધારણ નિમિત્ત લેખાય અને આત્મશાન્તિ મેળવવાનાં અનન્ય સાધન ગણાય, તો બીજી રીતે આજ તીર્થો અનેક દુષ્ટ સ્ત્રી પુરૂષોને એકઠા થવાનું સંગમસ્થાન બની જાય અને આપણને કમકમાટી ઉપજે એવા દુરાચાર તીર્થસ્થાનોમાં બનતા આપણા સાંભળવામાં આવે. પંઢરપુર કે મથુરા અનેક હિંદુ વિધવાઓનું આશ્રયસ્થાન છે, એ કોને અજાણ્યું છે? એવી બદીઓની જાણે કે પહેલાંથીજ કલ્પના થઇ હોય એમ જૈનાચાર્યોએ તીર્થસ્થાન માટે મૂળથી પર્વતની વિશેષ યોગ્યતા ગણી છે. સપાટ જમીન ઉપરથી પર્વત ઉપર તીર્થ જાય એટલે તીર્થનો પણ સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ધાર થતો લાગે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જે બદીઓ સપાટ જમીન ઉપરનાં તીર્થોમાં ફેલાયલી જોવામાં આવે તે સર્વ પર્વત ઉપરનાં તીર્થસ્થાનોમાં લગભગ અદૃશ્ય થતી જોવામાં આવે છે. આથીજ જૈનોનાં તીર્થસ્થાનો અન્યનાં તીર્થસ્થાનો કરતાં વધારે ચોખ્ખાઇ અને પવિત્રતા જાળવી રહ્યા છે. કાશી કે મથુરામાં ફરતાં આત્મા ગુંગળાય છે; ઉન્નતિ પામવાની વાત તો દૂર રહી! શત્રુંજય ગિરનારનાં શિખરોમાં વિચરતાં આપણે ત્યાં વ્યાપી રહેલી પવિત્રતાનો સુન્દર અનુભવ કરીએ છીએ. આવી ઘટના સામાન્ય દીર્ઘદૃષ્ટિનો વિષય ન ગણાય. અહિં ન્યા-

ચની ખાતર જણાવવુંજ જોઇએ કે હિંદુઓનાં પણ જે જે તીર્થો પર્વતોમાં આવી રહેલાં છે તે સર્વ જૈન તીર્થ-સ્થાનો જેવીજ ઉત્કૃષ્ટતા ધારણ કરી રહ્યાં છે.

આ તો હિંદુના અને જૈનોના મુખ્ય તીર્થોનો વિશેષ ધર્મ વર્ણવ્યો, પણ ઉભયનો સમાન ધર્મ પણ વિચારણીય છે. વૈષ્ણવોની માફક જૈનોના પણ કેટલાંક તીર્થો સપાટ જમીનપર આવેલાં છે. દાખલા તરીકે પાવાપુરી, રાણક-પુર, ભોયણી, ચંપાપુરી વિગેરે. પણ આ બધાં તીર્થો બહુ વસતિવાળા શહેરમાં આવેલાં નથી, તેથી, તેથી કાશી મથુરાની બદીઓથી લગભગ મુકત રહ્યાં છે. આ બધા હિંદુ તેમજ જૈનોનાં તીર્થોનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એક વાત સહજ માલુમ પડી આવે છે કે તીર્થસ્થાનોનું નિર્માણ ઘણું ખરૂં કુદરતી સૌન્દર્યથી ભરેલા પ્રદેશમાં થયેલું હોય છે. નિસર્ગના વિહારસ્થાનો આ જગતમાં નદી, સમુદ્ર અને પર્વત ગણાય. ઉપર જણાવેલાં સર્વ તીર્થસ્થાનો લગભગ નદી, સમુદ્ર અથવા પર્વતનો આશ્રય કરી રહેલાં જણાય છે. કુદરતી સૌન્દર્ય ભકિતભાવ વિક-સાવવામાં—પ્રગટ કરવામાં અનન્ય સહાય આપે છે, એ દરેક ધર્મના મહાપુરૂષોને અવશ્ય પ્રતીત થયેલું અને તેથી દરેક તીર્થસ્થાન પણ તે તે સ્થળના કુદરતી સૌન્દર્ય ઉપર ખાસ નજર રાખી નક્કિ કરવામાં આવેલું જણાય છે. આ નિસર્ગરમણીયતાને અંગે તીર્થસ્થાન જેટલું આત્માને આલ્હાદક હોય છે, તેટલુંજ આરોગ્યનું આવા-હક બને છે. હિમાલયમાં આવેલ સર્વ તીર્થસ્થાનોની રમણીયતાનું તો વર્ણનજ કેમ થઇ શકે? બદ્રીનાથ,

કેદારનાથ, ગંગોત્રી, જન્મોત્રી, કૈલાસ અને માનસ સરોવર—આ હિમાલયનાં મુખ્ય તીર્થસ્થાન—આ સૌન્દર્યને મૂર્તિમન્ત કરી રહેલ પ્રદેશો તો સુભાગી હોય તે જોવા પામે ! કાશ્મીરમાં આવેલ અમરનાથની રમણીયતા તેમ અદ્‌ભૂતતા અનુપમેય ગણાય છે. અમરનાથનું તીર્થ એટલે મોટાં શિખરોવાળું ભવ્ય મંદિર નહિ, પણ બરફથી ઢંકાયલા શિખરો વચ્ચે આવેલ એક વિશાળ ટેકરી ઉપરની પાંચેક હજાર માણુસો સમાવે તેવી વિશાળ ગુફામાં માત્ર બરફનું સ્વાભાવિક સદાકાળ એક સરખું દેખાતું મોટું શિવલિંગ; શંકરનો પરમ ભકત અહિં શંકરનો સાક્ષાત્કાર કરે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલ હરદ્વારમાં અનવરત નાદથી ખળખળ વહેતી ધવળ ગંગાનો રણકાર કેટલાય વર્ષો પહેલાં સાંભળેલો છતાં હજુ ભૂલાતો નથી. ગયા ફલ્ગુ નદીના કિનારે સુન્દર લાગે છે. અહિં વધારે સુન્દર તો બુદ્ધગયાનું સ્થળ છે કે જ્યાં ભગવાન બુદ્ધને પરમજ્ઞાન થયાનું કહેવાય છે. કાશીમાં કંટાળો આવે એવું ઘણું છતાં ગંગાતટની મનોહરતા અનુભવી કોઈ પણ આત્મા આનંદ પામ્યા વિના ન રહે. પ્રયાગમાં સંગમસ્થાનની રમણીયતા અવર્ણનીય છે. મથુરા તો બહુ ગમે એવું નથી; પણ સાયંકાળે ઉતરતી યમુનાની આરતીનું દૃશ્ય ભૂલાય તેવું નથી. જગન્નાથપુરી જે કોઇ જાય તે ત્યાંના ભવ્ય મંદિરના બિભત્સ કોતરકામ જોઇ જેટલો દુઃખ પામે છે તેટલોજ સમીપમાં પૂર્વ દિશાએ આવેલા વિશાલ નિલવર્ણો ઉદધિ ગાજતો સાંભળી વિરામ પામે છે. ત્યાંના સમુદ્રપટની સુન્દરતા સુવિખ્યાત છે, નાશિક આગળ

ગોદાવરી, પંચવટી, પાંડવગુફા વિગેરે બહુ રમ્ય સ્થાનો છે. વેરાવળથી કંટાળેલો માણસ પ્રભાસ પાટણ આવી શાન્તિ અને આરામ પામે છે. દ્વારિકા નજરે જોયું નથી પણ દૂરથી તો મનોહર લાગેલું. એકદમ નીલવર્ણ ભૂરા સમુદ્ર-પટ ઉપર આવેલ સુન્દર બેટ ઉપર દ્વારિકાધીશનું ભવ્ય મંદિર ઉંચા શિખરવડે આકાશને ચુંબી રહેલું દૂરથી નજરે પડે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીરંગમ્ કાવેરીથી વીંટળાયેલું અજબ શોભા ધારણ કરી રહેલ છે. કન્યાકુમારીની પવિત્રતા કે મનોહરતા વર્ણવી જાય તેમ નથી. ત્રણે બાજુએ મહોદધિથી વીંટળાયેલ ભારતવર્ષના છેડાની અણી ઉપર આવેલ બેઠાઘાટનું કન્યાકુમારીનું સુન્દર મંદિર સર્વ પથિકો ને મુસાફરોને નમાવે છે. રામેશ્વર ધનુષ્કોટિ પણ એવાજ ચિત્તાકર્ષક છે. રામેશ્વરનો ટાપુ નાનકડા સ્વર્ગસ્થાન જેવો લાગે, આવાં રમણીય સ્થળોમાં ફરવાથી આત્મા વિશાળ બને અને ઇશ્વરભક્તિમાં તલ્લીન થાય.

આવીજ રીતે આપણાં જૈનતીર્થોની રમણીયતા પણ વર્ણવી જાય તેમ નથી. રમણીયતાની દૃષ્ટિએ શિખરજીનું તીર્થ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. જો કે શાસ્ત્રોમાં શ્રી શત્રુંજયને સર્વોત્કૃષ્ટ તીર્થ તરીકે લેખ્યું છે પણ હું તો શિખરજી ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ છું કે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ શિખરજીને પ્રથમ પદ આપવા લલચાઉં. શિખરજી વીશ તીર્થંકરની નિર્વાણભૂમિ છે. આ મારે મન શિખરજીની ઉત્કૃષ્ટતા સ્થાપવા માટે પૂરતું ગણાય; અને શિખરજીની સાદાઇ છતાં અનુપમેય સૌન્દર્ય જૈનોનાં

બીજાં કયા તીર્થસ્થાનોમાં છે ? શિખરજી હિમાલયનોજ કટકો લાગે છે. શિખરજી અમે શિયાળામાં ગયેલા; શિખરજીના પહાડ પર થોડે ચડતાં નાના મોટા જળપ્રવાહો અને ઝરાઓનું સંગીત સંભળાવા માંડે છે. તેનું પ્રિય સ્મરણ વર્ષો જાય તો પણ સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભુંસાય નહિ. આખો પર્વત વૃક્ષોની ઘનઘટાથી છવાયલો છે; અને ઉપર જતાં જુદી જુદી ટેકરીઓના શિખર ઉપર પ્રભુની પાદુકા બીજું કાંઇ ન મળે. નથી ત્યાં ઘી બોલવાની ધમાલ કે પૂજા આરતી કરવાની હુંસાતુંસી અને પાર્શ્વનાથની ટેકરી ઉપરનું દૃશ્ય વર્ણવા માટે તો કવિજ બનવું જોઇએ. ચોતરફ કેટલાય માઈલો સુધી દૂર દૂર દૃષ્ટિ પડે છે અને નદીઓ, મહાનદીઓ; સરોવરો નજરે ચઢે છે. કોઇ અમૃત પીતાં ધરાય પણ ત્યાંનો દિવ્ય આનંદ ઝીલતાં તો કોઇ તૃપ્તિ ન પામે. ત્યારપછીનું સ્થાન કોઇ આબુને આપે પણ હું તો ગિરનારને આપવા લલચાઉં ! ગિરનારના મંદિરો સુન્દર છે પણ મારૂં મન તો સહેસાવનમાં ઠરે; ત્યાં અપ્રતિહત શાન્તિનો ભંગ કરવાનો માત્ર વડવાનરોનેજ અધિકાર છે, એ સ્થળજ એવું લાગે કે સુભાગ્યની ઘડી હોય અને આત્મા શુભ પરિણામની શ્રેણીએ ચઢે તો જરૂર કેવળજ્ઞાન પામે. દત્તાત્રયની ટેકરી (પાંચમી ટુંક) કુદરતની ભીષણતાનો અને મનુષ્યની પામરતાનો એકદમ ખ્યાલ આપે છે. ભગવાન નેમનાથનું મંદિર સરસ છે. પણ મૂર્તિ તો અમીઝરા પાર્શ્વનાથની. ત્યાં મારા જેવો જૈન તો ભકિતભાવ અનુભવે પણ જૈનેતર મિત્રોને પણ ભકિતભાવથી પુલકિત થતા જોયા છે. આ પર્વતમાં કુદ-

રતનું ચાંચલ્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે અને તેથીજ મને ગિરનાર વધારે મોહક લાગે છે. ગિરનાર સર્વ ધર્મોનું તીર્થ છે, જેના ભાગ્યમાં હિમાલય જવાનું ન હોય તેણે ગિરનાર ફરી સંતોષ માનવો. ગિરનારથીજ સૌરાષ્ટ્રની શોભા છે. આબુ પણ સુન્દર સ્થાન છે, ત્યાંનાં મંદિરોની કોતરણી આખા જગતની મોહિની છે. આબુનાં મંદિરોની કોરણી પ્રાચીન હિન્દી શિલ્પની પૂર્ણ સ્થિતિની દ્યોતક છે, અને વિવિધ પ્રકારનાં આકૃતિનિર્માણો કરવાના વિષયમાં આપણા કારીગરોની અદ્વિતીયતા સિદ્ધ કરે છે. અવિચળ-ગઢ આબુનાં સ્મરણોમાં અચળ સ્થાન લે છે. તેની બાજુમાં આવેલ તારંગાજીની ટેકરી નાની છતાં મને બહુ મોહક લાગી. અજીતનાથજીના મંદિરની ભવ્યતા બહુ ઓછાં જૈન મંદિરોને વરી છે. શ્રી શત્રુંજયનો મહિમા જૈન ભાઈઓમાં અપાર છે. જેવી રીતે પ્રાણીઓ નામકર્મ બાંધે છે તેવી રીતે પર્વત, નદી કે સાગર જેવાં જડ પ્રદેશો નામકર્મ બાંધતા હોય તો શત્રુંજયને હું મોટું નામકર્મી તીર્થ કહું. આ કહેવાનો આશય એટલો કે સૃષ્ટિસૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો શત્રુંજયનો જે મહિમા છે તેની યોગ્યતા શંકાસ્પદ બને, પણ બાલ્યકાળથી પોષાતા વિચારસંસ્કારોને લીધે શત્રુંજય તરફ આપણને સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહે છે. શત્રુંજય પર્વત લગભગ રૂક્ષ છે, છતાં દૂરથી શત્રુંજયનું દૃશ્ય જેટલું મોહક લાગે છે તેટલું અન્ય કોઈ તીર્થનું લાગતું નથી. ગિરનાર દૂર જોઈને માણસ ભય પામે; પણ શત્રુંજય તો હાથી ઉપર અંબાડી હોય અથવા તો મહારાજાધિરાજ મુગટધારી બેઠેલ હોય

તેમ મંદિરોશિખરોથી શોભી રહેલ છે. શેત્રુંજી નદીથી પરિવેષ્ટિત શત્રુંજય કૈવલ્ય લક્ષ્મીથી પરિવેષ્ટિત આદીશ્વર ભગવાનની તપોભૂમિ તરીકે સર્વ જૈનોના હૃદયને નિરંતર આકર્ષે છે. ઉપર ચઢતાં એમ થાય કે શત્રુંજય આટલો બધો રૂક્ષ ન હોત તો કેવું સારૂં થાત? પણ કુદરતની એટલી કૃપા ઓછી તેની ફરિયાદ કયાં થાય? આ રૂક્ષતાથી જ કોઈ કંટાળે તેને ઉપર પહોંચતા પૂરો બદલો મળે છે. શ્રી શત્રુંજયને મંદિરોનું નગર કહેવામાં આવે છે તે યથાર્થ છે. આટલી ઉંચાઇએ આવા મંદિરોનો સમુદાય હિંદુસ્થાનમાં કોઇ ઠેકાણે નથી અને તેથી તે રીતે આપણા દેશના તીર્થોમાં શત્રુંજયનું વિશિષ્ટ સ્થાન સુગમ્ય છે.

"ઉજ્જવલ જિનગૃહ મંડળી, તીહાં દીપે ઉત્તંગા;
માનું હિમગિરિ વિભ્રમે, આઇ અંબરગંગા."

આ પ્રમાણે કવિનું વર્ણન ત્યાંના ધવળ મંદિરમાં જે કોઇ વિચરે તેને યથાર્થ લાગ્યા વિના ન રહે.

આ તો પર્વત ઉપરના તીર્થસ્થાનોની વાત થઇ, પણ જમીન ઉપરનાં તીર્થસ્થાનો પણ એવાંજ રમણીય છે. આમાં પ્રથમ પંક્તિએ પાવાપુરી મુકાય. પાવાપુરી તે ભગવાન મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ. મારામાં મંદ થતું જૈનત્વ આ સ્થળના સંસર્ગે વિશેષ સચેત કરેલું. બિહાર નામના ગામથી ચાર માઇલ દૂર એકાંત નિર્જન સ્થાનમાં કાદંબરીના અચ્છોદ સરોવરનું સ્મરણ આપતા વિશાળ જળાશય વચ્ચે બેઠા ઘાટના નાના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરની ચરણપાદુકા—તે

પાવાપુરીનું તીર્થ. આ સરોવર વિકસિત કમળોથી ભરેલું હોય છે. દૂર રાજગૃહીનાં ડુંગરા દેખાય છે. આ મંદિરના એકાદ ગોખમાં બેસી પૂર્વ દિશાએ ઉદય પામતા સૂર્યનાં કિરણોનું સરોવરજળ ઉપર સુંદર નૃત્ય જોયેલું અને પરમ આનંદ અનુભવેલો. બીજી કલ્યાણકભૂમિઓ પણ એવી જ મનોહર ગણાય છે. ભગવાન મહાવીરને જ્યાં કેવળજ્ઞાન થયેલું તે રૂજુવાળુકાના તટનું સૌન્દર્ય ભૂલાય તેમ નથી. આવા સ્થળોમાં ફરીએ નહિ ત્યાં સુધી તીર્થંકર ભગવાનની વિભૂતિઓનો અંતરમાં સાક્ષાત્કાર થવો અશકય છે. ગંગા તટ ઉપર આવેલ ભદૈનીનું તીર્થ પણ જોવા જેવું છે. કાશી-વિશ્વનાથના મંદિરથી કંટાળેલા અહીં આવે તો જરૂર શાન્તિ પામે. રાણકપુર તો અદ્ભૂત જ છે. ગાઢ અરણ્યમાં કોઇ સમાધિસ્થ જટાધારી યોગી બેઠો હોય તેવું રાણકપુરના મંદિરનું ચારે બાજુ આવેલ ભીષણ ટેકરા ટેકરી વચ્ચે પ્રતિષ્ઠાન છે. આ મંદિર જેટલું એકકે બીજું જૈન મંદિર વિશાળ નથી, છતાં આ મંદિરમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના મંદિરોમાં અનુભવાતી ભીષણતા નથી. આખું મંદિર સુઘટિત અને કળાનો સુંદર નમુનો છે, આમાં જ રાણકપુરના મંદિરની વિશિષ્ટતા છે. નજીકમાં આવેલ ભોયણીના તીર્થનો પણ જૈનોમાં અને ખાસ કરીને જૈન સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ મહિમા છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડ માટે એ સ્થાન વિશ્રાન્તિસ્થાન છે. ત્યાં સારી સંખ્યામાં વસતા વાનરો યાત્રાળુઓને વિનોદનું સરસ સાધન છે. તીર્થ અર્વાચીન હોવા છતાં ઘટના સારી કરવામાં આવી છે. શંખેશ્વર પણ મનોહર સ્થાન છે. આખા મંદિરમાં સાદાઇ છતાં ભવ્યતા ભરેલી છે.

કહેવાય છે કે તીર્થોનો મહિમા અપાર—અવર્ણનીય છે. એ રીતે અહિં બધાં તીર્થોનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો પાર ન આવે અને તો પણ એમ થાય કે વર્ણન હજુ અધુરૂં છે. એમ છતાં પણ ઉપરનાં આછાં આછાં આલેખનોથી આપણી અનેક સંસ્થાઓમાં તીર્થસ્થાનોની મનોહરતા અને મહત્તા શું છે. તેની વાંચકને સારી રીતે પ્રતીતિ થાય એ આશયથી મૂળ લેખના વિષયથી જરાક બહિર્મુખ જઈ તીર્થો સંબંધી સામાન્ય વિચારો પ્રગટ કરવાનું તેમજ જુદા જુદા તીર્થો સંબંધી મને થયેલ વિચારો અને લાગણીઓનો પરિચય આપવાનું મન કર્યું છે, જે વિષયાન્તર-સેવન આશા છે કે વાંચકો ક્ષમા યોગ્ય ગણશે.

આપણા જૈનતીર્થોના સંબંધમાં કળાની દૃષ્ટિએ જે ખાસ વકતવ્ય છે, તેનો વિસ્તાર હવે પછીના લેખમાં કરવામાં આવશે.

જૈન તીર્થોમાં ધમાલ, ચોઘડીયાં, જીર્ણોદ્ધાર, જૈનધર્મશાળા, હિમાલયમાં જૈન તીર્થ.

(૧૫)

કળાની દૃષ્ટિએ મંદિરોના સંબંધમાં પહેલાં જે કાંઇ કહેવાયું તે તીર્થોને વિશેષે કરીને લાગુ પડે છે. કારણ કે આગળ જણાવેલી સૌન્દર્ય વિષયક ઉણપો મંદિરના મંદિરત્વની જેટલી ઘાતક છે તેથી ઘણી વધારે તીર્થના તીર્થત્વની ઘાતક બની રહી છે. મંદિર કરતાં તીર્થનો આદર્શ વધારે ઉંચો છે. જે બાબતો મંદિરમાં સામાન્ય રીતે ચલવી

લેવાય તે બાબતો વિષે પણ તીર્થ પ્રદેશોમાં વધારે સખ્ત થવું જોઇએ. શાન્તિ, સાદાઈ અને પવિત્રતા—એ ત્રણ ગુણો ઉપર જ તીર્થની પવિત્રતા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. તે ત્રણેનો જ્યારે જ્યારે તીર્થોમાં ભંગ થતો જોવામાં આવે ત્યારે સહૃદય ધાર્મિક જનને દુઃખ થયા વિના ન રહે. અત્યારના તીર્થોમાંથી શાંન્તિ અને સાદાઇ બહુ ઘટતાં જાય છે. અને પવિત્રતાનો પણ કેટલીક રીતે લોપ થતો જોવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ શોચનીય ગણાય છતાં શાન્તિ અને સાદાઇનો ધૃષ્ટતાપૂર્વક ભંગ કરવામાં ધાર્મિકતાની પરાકાષ્ટા સમજવામાં આવે છે અને પવિત્રતાનું જે જે બાબતમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે તે તે તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ વધતી જાય છે. અત્યારે આપણું મોટામાં મોટું તીર્થ શત્રુંજય ગણાય છે તેની શી સ્થિતિ છે? જે ભૂમિ ઉપર અનશન વ્રત ગ્રહી અનેક મુનિવરો મોક્ષપદને પામ્યા તે ભૂમિ ઉપર આપણે અત્યારે એટલો બધો ઠાઠ અને ધમાલ વધારી દીધાં છે કે કોઇ વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુ આત્મા ત્યાં ઘડીભર શાન્તિ પામી ન જ શકે. ત્યાં ઘી બોલવાના રીવાજે તો આખા તીર્થનું દેવદ્રવ્યવર્ધક પેઢીમાં જ રૂપાન્તર કરી દીધું છે. કેટલાંક સુશોભનો તો માત્ર ત્રાસજનક હોય છે. કિંમતી આભૂષણોથી આખું તીર્થ સભય બની રહ્યું છે અને જ્યાં ત્યાં સંયમવ્રતધારી ક્ષમાશ્રમણોને બદલે દંડ કે બંદુકધારી દાઢીબાજ સિપાઇ જમાદારો દર્શન આપી રહેલ છે. શૌચાદિકની પવિત્રતા જાળવવા ઘણો પ્રયાસ થાય છે, પણ સ્ત્રી-સંઘટ્ટન ન થાય તે બાબતમાં કશી વ્યવસ્થા દેખાતી નથી. મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ કે કાયગુપ્તિમાં તો કોઇ સમજતું નથી.

ઘણી વખત પૂજા કરવામાં એવો ચડભડાટ જોવામાં આવે છે કે આપણી બજાર અને શાક મારકીટ યાદ આવી જાય અને આપણે ક્યાં છીએ તેની ભ્રાન્તિ થઈ આવે ! આવી પરિસ્થિતિ ઓછે વધતે અંશે સર્વ તીર્થોની થઇ રહી છે. તેમાં જ્યાં સુધી સુધારો નહિ થાય ત્યાં સુધી ખરા તીર્થોદ્ધારની આશા વ્યર્થ છે. ખરો તીર્થોદ્ધાર માત્ર મંદિરો સમરાવવામાં નથી રહેલો પણ તીર્થની સંસ્થામાં જે ઉચ્ચ આશયો રહેલા છે તે આશયોને પહોંચી વળવામાં રહેલો છે. અત્યારે જૈનતીર્થોમાં તે આશયનો બહુ ઓછે અંશે સફળભાવ દેખાય છે; છતાં આ જૈનતીર્થોની રચના અને ઘટના એવા પ્રકારની છે કે જૈનભાઇઓ ધારે તો આદર્શ તીર્થો કેવાં હોવાં જોઇએ તેનો બહુ સહેલાઇથી સર્વ ધર્મીઓને સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે. તીર્થે ગયેલા તરે નહિ તેના જવાબદાર જેટલા યાત્રાળુઓ છે તેટલા જ તીર્થના વહીવટ કર્ત્તાઓ છે. ઉભયપક્ષી સમજે અને સુધરે તો સહેજે તીર્થો મનુજસૃષ્ટિમાં સ્વર્ગના ધામ બની જાય. આ માટે આગળ જણાવ્યું તેમ તીર્થોમાં વધતી જતી અશાન્તિનો જલ્દિથી અટકાવ થવો જોઇએ; ઘી બોલવાના રીવાજને સદાને માટે તિલાંજલિ મળવી જોઇએ. જેવી રીતે ગંગાને આરે ગરીબ પૈસાદાર સૌ કોઈ પાણી પી શકે તેમ તીર્થને આરે આવેલા સૌ કોઇને આત્મશ્રેય સાધવાની એક સરખી સગવડ હોવી જોઇએ; વળી તીર્થમાં અનેક તરેહના માણસો એકઠા થાય, તેથી તીર્થો તેમજ તીર્થીઓ ઉભયને હંમેશાંને માટે નિર્ભય બનાવવા હોય તો તીર્થોમાંથી સોના રૂપાનો સદાને માટે બહિષ્કાર થવો જોઇએ. મૂર્ત્તિને માટે સોના રૂપા તથા હીરા

મોતીનાં આભૂષણોની જરૂર મનાતી હોય તો પણ તે મોટા શહેરમાં આવેલાં મંદિરો ભલે વસાવે ! તીર્થોને આ ઉપાધિથી મુક્તજ રાખવા જોઈએ. આવી સામગ્રી તીર્થોને બેડી સમાન છે. આ બધાંનો અર્થ એમ નહિ કે તીર્થોપર કોઇએ સુંદર મંદિરો ન બંધાવવા. મંદિરો બને તેટલા સુંદર જરૂર બનાવો, મંદિરો પાછળ દેશકાળ વિચારી ખરચાય તેટલું દ્રવ્ય જરૂર ખરચો ! પણ આમાં વસ્તુપાળ તેજપાળ જેવો ન્યાય કરવો ઘટે છે. વસ્તુપાળ તેજપાળે આબુ ઉપર જે મંદિરો બંધાવ્યા તેની જોડ અત્યારે મળવી મુશ્કેલ છે, છતાં તે મંદિરો નિર્ભય છે; ત્યાં ચોર કે લુંટારાની બીક નથી. આ પદ્ધતિનો તીર્થ મંદિરોમાં તો ખાસ સ્વીકાર કરવો ઘટે છે. સાદાઈ અને સૌન્દર્યને વિરોધ નથી; સાદાઇનો અર્થ દ્રવ્યનો અતિ પરિમિત વ્યય કરવામાં નથી રહેલો, મંદિરો વિશાળ થાય, વિવિધ તરેકનું કોતરકામ થાય સુંદરમાં સુંદર મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થાય—આ બધું તીર્થમંદિરોને માટે બહુ જ આવશ્યક છે, પણ ડોળ-ડમાક—ઠાઠ તો તદ્દન નાબુદ થવાં જ જોઇએ. તીર્થમંદિરના વાતાવરણમાંથી એવાજ સૂર નીકળવા જોઇએ કે જેના સંગીતથી માણસ નમ્ર બની જાય; માણસની અહંતા પાણીના પરપોટાની જેમ લય પામી જાય; પ્રભુના પ્રભુત્વનો ખ્યાલ પામી માનવી માત્ર દીન બની જાય. આ તો શાન્તિ અને સાદાઈની વાત વિચારી, પરંતુ પવિત્રતા પણ એટલી જ અગત્યની છે. પવિત્રતાનું સ્થૂળ સ્વરૂપ સ્વચ્છતા છે, તીર્થ-મંદિરમાં એક પણ સ્થળે ગંદકી કે કે કચરો ન જોઇએ; સર્વ કાંઈ સુઘડતાથી ભરેલું જોઇએ. અહીં જરા પણ ગંદકી

કરનાર માણુસ મોટા પાપનો અધિકારી બને છે, એનું વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ. તીર્થ સ્થળ સ્વચ્છ હોવા સાથે સુવાસિત હોવું જોઈએ. આવી સ્વચ્છતા; સુઘડતા તથા સુવાસિતતાથી તીર્થસ્થાનમાં પવિત્રતાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે, પણ પવિત્રતાનું ખરૂં રહસ્ય તો તીર્થસ્થળમાં રહેનાર, આવનાર તથા જનારના આચાર વ્યવહારની શુદ્ધિમાં રહેલું છે. ગમે તેટલી બાહ્ય શુદ્ધિ જળવાય પણ તીર્થમાં દુરાચાર, અનાચાર કે અત્યાચારને અવકાશ મળે તો તીર્થ તીર્થ મટી દુર્ગતિનું દ્વાર થઈ પડે. સ્ત્રી પુરૂષ વિષયક વિશુદ્ધિ સૌથી વધારે અગત્યની છે. કેટલાંક તીર્થસ્થળો આવાજ દુરાચાર માટે સુપ્રસિદ્ધ હોય છે. આવાં તીર્થોમાં જવાથી તો આપણે દુષિત જ થઇએ. કેટલાંક તીર્થસ્થળોમાં જુગાર રમવાનો બહુ પ્રચાર વધી પડેલો સંભળાય છે. આવી બદીઓથી જૈનતીર્થો લગભગ મુકત છે તે સદ્‌ભાગ્યની વાત છે, છતાં આ વિશિષ્ટતા સદા જળવાઇ રહે તે બાબત આપણે ઓછા સાવધ રહેવાની જરૂર નથી. ઉપર જણાવેલી બાબતો ઉપરાંત પણ અન્ય દિશાએ ઘણી જાતની જીવન શુદ્ધિ તીર્થ સ્થળોપર આવતા જૈનભાઇઓને ખાસ આદરણીય છે. તીર્થ સ્થળે આવીને સૌ કોઇએ બને તેટલું સાદું અને તપોમય જીવન અંગીકાર કરવું જોઇએ. આ બાબતમાં ઘણે સ્થળે બહુ ઉપેક્ષા થતી જોવામાં આવે છે. મનઃશુદ્ધિ વચનશુદ્ધિ તથા કાયશુધ્ધિ એ ત્રિકરણ શુદ્ધિ વિસરવામાં આવે તો તીર્થયાત્રાનો ફોગટ ફેરો થયો ગણાય. તીર્થસ્થળ ઉપર આવતા ભાઇઓમાં ઉંચા પ્રકારનો વિનયયુકત વાગવ્યવહાર જોઇએ, તે આપણામાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, તે પરિસ્થિતિ દુઃખદ

છે સદા વ્યાપારબાધિત ચિત્તવૃત્તિવાળા વણિક જૈનોમાં ઉંચા પ્રકારનું વાગમાધુર્ય ન હોય તો તે સ્વાભાવિક છે, પણ આપણે તીર્થ જોઇએ ત્યારે આપણી વાચામાં સહેજે નમ્રતા મૃદુતા, દીનતા તો આવવાંજ જોઇએ. આપણાં વચનોમાં વિનયયુકતતા અને ધાર્મિકતા દીપવાંજ જોઇએ, આને બદલે યાત્રાળુઓના વ્યવહારમાં તોછડાઇ, અહંતા, હરીફાઇ, ઇર્ષ્યા અનુભવગોચર થાય છે તે અતિ શોચનીય છે. આવી નાની અને મોટી, બાહ્ય અને આન્તર સર્વ બાબતોમાં સુધારો નહિ થાય ત્યાં સુધી ખરો તીર્થોદ્ધાર થવો અશકય છે એ આપણે સત્વર સમજી લેવાની જરૂર છે.

સંગીત વિષયક એક સૂચના અહિં તીર્થના સંબંધમાં ખાસ કરવા જેવી લાગે છે. કેટલાંક તીર્થોમાં ચોઘડિયાં વગાડવાનો રીવાજ હોય છે, પણ આ રીવાજ દિન પ્રતિદિન ઘટતો માલુમ પડે છે. ભોયણીજીમાં આ ચોઘડિઆનો જેને જેને મિષ્ટ અનુભવ થયો હશે તે આની મજા શું છે તે જરૂર સમજી શકશે. આ રૂઢી પ્રાચીન કાળની છે અને અત્યારે ખાસ ઉત્તેજન આપવા જેવી છે. પણ સાથે સાથે એ સમજવાની છે કે ચોઘડિયાંનો અર્થ ચાર ચાર ઘડિએ પા કલાક સુધી કાન ફોડી નાંખે તેવી નોબત સરણાઇઓ રાગ સૂર કે મેળ વિના વાગી જાય તે નથી. આપણા ગુજરાતમાંથી નોબત શરણાઇ એટલે એ કાનફોડ વાજીંત્રો એ સિવાય આપણને વિશેષ ખ્યાલ નથી. નોબત શરણાઇનો ખરો અનુભવ મહારાષ્ટમાં જવાથી થઇ શકે તેમ છે. જુદી જુદી સમય સમયની રાગણીઓ કર્ણમધુર શરણાઇમથી

સાંભળવાનો આનંદ અવર્ણનીય છે. પૂર્વકાળમાં રાજા મહારાજાઓની ડેલીઓ ઉપર પણ શરણાઈ નોબત સમયાનુકૂળ રસપૂર્ણ રાગો લલકારતી અને એ રીતે સમયનિર્દેશ કરતી એનું સ્થાન અત્યારે એક, બે, ત્રણ, ચાર–ગણાવતી ઝાલર ઘંટાએ લીધું છે. એ આપણી સંગીત વિષયમાં અવનતિ સિદ્ધ કરવાને બસ છે. આપણાં તીર્થોમાં શરણાઈ નોબતની પ્રથાને વધારે ઉત્તેજન આપી પ્રસારવી, સારા સારા વગાડનારને આ કામ ઉપર નિયોજવા અને આવી રીતે યાત્રાળુઓના આત્માને આનંદથી ઉલ્લસાયમાન કરવા. આ બાબત તીર્થોના વહીવટ કર્ત્તાઓને ખાસ ધ્યાનમાં લેવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

હવે જીર્ણોદ્ધારના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. આમાં બે બાબત વિચારવા જેવી છે. એક તો કળાના સુંદર નમુનારૂપ આપણાં અનેક દેવાલયો જર્જરિત થઈ રહ્યા છે. તે તરફ આપણી અક્ષમ્ય ઉપેક્ષાવૃત્તિ વિષે અને બીજું જે જે મંદિરોનાં જીર્ણોદ્ધાર કરીએ છીએ તે તે મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારમાં આપણી અણ સમજને લીધે જોવામાં આવતી અનેક ક્ષતિઓ વિષે.

પ્રથમ જણાવેલી બાબતમાં આપણી ઉપેક્ષા બે રીતે અક્ષમ્ય છે. એક તો આપણને જે ભવ્ય અને સુંદર મંદિરો વારસામાં મળ્યા છે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ તે આપણો સાધારણ દોષ ન ગણાય અને તેવી સ્થિતિમાં પણ જે તીર્થો કે મૂર્તિઓ આપણને બહુ જ પક્ષપાત હોય તેને શોભાવવામાં, તેનાં આભૂષણો ઘડાવવામાં આપણે લાખો

રૂપિયાનો ખર્ચ કરતા હોઇએ છીએ ત્યારે ઉપરોક્ત દોષ એવડી રીતે અક્ષમ્ય બને છે. આ તો તરસ્યા ભુખ્યાને અન્ન-જળ આપવાની પરવા ન કરવી અને પેટભર્યાને ફરી ફરીને જમાડવા જેવું દૂષિત ગણાય. આપણાં જૈનમંદિરોનાં મોટાં ત્રણ મથક બિહાર, રજપુતાના અને ગુજરાત. રાત. આમાં ગુજરાતમાં તો ધનિક જૈનોનો બહુ વસવાટ તેથી ગુજરાતનાં મંદિરોની તો ઓછી વધતી પણ ઠીક ઠીક સંભાળ લેવાય છે. પણ બિહાર અને રજપુતાનાના મંદિરોની દશા બહુ દુઃખદ અને શોચનીય હોઇને જૈન સમાજને બહુ શરમાવનારી છે. બિહારમાં બહુ મોટાં મંદિરો નથી. કેટલીક કલ્યાણક ભૂમિઓ તો માત્ર પાદુ-કાથી શોભી રહી છે, પણ રજપુતાના ભવ્ય મંદિરો અત્યારે વિનાશ પામી રહ્યાં છે તેનો કેમ કોઇ વિચાર કરતું નથી ? મેવાડ અને મારવાડ આપણા જૈનોને ગૌરવ પમાડનારા દેશો છે. મેવાડ મારવાડના ઇતિહાસમાં જૈનોએ યશસ્વી ચિરંજીવ સ્થાન મેળવેલું છે. આ મેવાડ મારવા-ડમાં જે જૈનમંદિરો છે તેની સાથે શોભામાં, ભવ્યતામાં, કોતરકામમાં કે બાંધણીમાં ઉભાં રહે એવાં ભાગ્યેજ હિંદના અન્ય વિભાગોમાં જૈનમંદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ મંદિરોને બચાવવામાં આવે, ઉદ્ધારવામાં આવે, અને અન્ય પ્રજાઓને પરિચિત કરવામાં આવે તો હિંદની પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન શિલ્પકળા અને આલેખન કળા ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પડયા વિના ન રહે, અત્યારે આણંદજી કલ્યાણજીએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી મોટી મીલ્કતમાંથી આદીશ્વર ભગવાનનાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં આભૂષણો

કરાવ્યાં સાંભળ્યાં છે. આદીશ્વર ભગવાનને આભૂષણની ખોટ નહોતી, અને તેમ છતાં પણ બે પાંચ વર્ષ તે આભૂષણો મોડાં થયાં હત તો ચાલત, તેટલી જ મીલ્કતમાંથી જિન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારના અતિ અગત્યના પ્રશ્નનો બહુ સહેલાઇથી નીવેડો આવી શકત. આથી પૂર્વ કળાનાં અપ્રતીમ અવશેષો બચત અને જૈન પ્રજાનું ગૌરવ વધત, એક બાજુએ જ્યારે અનેક મંદિરોની માટી થઇ રહી હોય ત્યારે બીજી બાજુએ અમુક મૂર્તિને શણગારવામાં અનર્ગળ દ્રવ્ય ખરચ્ચે જઇએ, આમાં ડહાપણ, દીર્ઘદૃષ્ટિ કે વિવેક ક્યાં રહ્યો ? જ્યારે ભવિષ્ય કાળમાં એ પુરાતન મંદિરના ખંડેરો ઉપર કોઇ ઇતિહાસ સંશોધક વિચરશે અને સાથે સાથે શત્રુંજય, ભોયણી કે પાંનસરની સમૃદ્ધિનાં વર્ણનો વાંચશે ત્યારે ઇતિહાસ પટ ઉપર તે જૈન પ્રજા માટે કેવો અભિપ્રાય આળેખશે !

હવે બીજી બાબત જીર્ણોદ્ધાર વિધાનમાં પ્રગટ થતાં આપણાં અજ્ઞાના-ચરિત વિષેની રહી. કોઈ પણ જીર્ણ મંદિર ઉદ્ધારવામાં મુખ્ય બાબત એ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ કે મંદિરના મૂળ સ્વરૂપને કોઈ પણ રીતે ક્ષતિ ન પહોંચે મંદિરની બાંધણીમાં કે ઘટનામાં, આલેખનમાં કે ચિત્રકામમાં-સર્વત્ર મંદિરની મૂળ એકરૂપતા અબાધિત રહેવી જોઇએ. આનો આશય એમ નહિ કે જેટલું જુનું એટલું સારૂં પણ જુના અને નવાની આજ જ્યાં ત્યાં મેળ વિનાની ભેળસેળ જોવામાં આવે છે તે જોઇને તો બહુ દુઃખ થાય તેમ છે, આથી બાંધકામ તો અસલનું જ બરોબર વિચા-

રીને જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુશોભનમાં પણ મૂળ આરસ હોય તેને બદલે અત્યારે જાત જાતની વિલાયતી લાદીઓ ગોઠવવામાં આવે, મૂળ ઘેરા રંગોથી ભીંત રંગાયલી હોય તેને બદલે અત્યારે અંગ્રેજી ખુલતા રંગથી ભીંતો ભરવામાં આવે, મુળ ૐ ह्रीं કે સિદ્ધચક્રનાં આલેખનો હોય તેને બદલે યુનીયન જેક કે અંગ્રેજી રાજ ચિન્હોનાં આલેખનો નજરે પડે, મૂળ મંદિર બનાવનાર શેઠ શેઠાણીને એક ઠેકાણે હાથ જોડાવી નમ્ર ભાવે ઉભા રાખવામાં આવ્યા હોય તેને બદલે અત્યારે વીશમી સદીના પૂર રૂઆબવાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ મંદિરો દ્ધારક શેઠ શેઠાણીની અર્ધી કે આખી છબી ભીંત ઉપર ચિત્રાયલી કે ટંગાયલી જોવામાં આવે; આવી દશા જોઇને આપણને એમ જ થાય કે આ તો મંદિરનો ઉદ્ધર નહિ પણ પતન જ થઇ ગયું ! આ વિષયનો અહિં વિસ્તાર કરવાને અવકાશ નથી તેથી સંક્ષેપમાં એટલી જ સૂચના કરવાની કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારે પોતાની જવાબદારી બરોબર સમજીને મંદિરના મૂળ સ્વરૂપને જરા પણ હાનિ ન પહોંચે પણ મૂળ સ્વરૂપ વિશેષ પુષ્ટ બને તેવી રીતે જ મંદિરો સમરાવવાનું કામ કરવું. આમ કરવાથી જ ખરૂં કલ્યાણ છે. અન્યથા જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર ઉલટો અમુક અંશે દોષભાગી બની જાય છે.

હવે તીર્થ વિષયક ચર્ચામાં આગળ વધતાં પહેલાં તીર્થો સાથે અનિવાર્ય સંબંધ ધરાવતી ધર્મશાળા વિષે થોડો વિચાર કરી લઇએ. કળાદષ્ટિએ ધર્મશાળાના વિષયમાં

મુખ્ય વાત એ જણાવવાની કે અત્યારે ચણુવામાં આવતી ઘણીખરી ધર્મશાળાઓ કહિ પણુ દેખાવમાં ધર્મશાળાઓ નથી લાગતી, પણુ ધનિક પુરૂષોને વસવા યોગ્ય નિવાસ-સ્થાનો હોય તેવી દેખાય છે. આ દોષ સૌથી વધારે પાલી તાણાની ધર્મશાળાઓમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, નવી નવી ધર્મશાળાઓનો મુખ ભાગ રાજમહેલ જેવો અને અંદર સગવડ જુઓ તો કાંઇ ન મળે. આ બન્ને તત્વ ધર્મ-શાળાની ભાવનાના વિરોધી ગણુાય. ધર્મશાળાનો દેખાવ બહુ જ સાદો જોઇએ. દૂરથી જોઇને કોઇ અજાણ્યાને પણુ એમજ થવું જોઇએ કે સામેનું મકાન ધર્મશાળાનું જ હોવું જોઇએ, સપાટ જમીન ઉપર એકઢાળીઆવાળી ઓર ડીઓની હારની હાર ઉભી હોય અને મુખભાગ ઉપર આવે તેને નિમંત્રણુ આપે તેવો સાદ઼ ઘાટનો વિશાળ દરવાજો હોય. ધર્મશાળા ચણુાવનારના કશા માલીકી હક ન હોય અને ધર્મશાળાના મુનિમના ઓરડીઓ ઉપર ખોટાં તાળા ન હોય. ધર્મશાળાની અંદર તથા આસપાસ સ્વચ્છતા જાળવવાની સખ્ત ગોઠવણુ હોય અને રસોડાની તથા શૌચની બરોબર વ્યવસ્થા હોય. આવાં ધોરણો ઉપર ધર્મશાળાઓ બંધાય ત્યારે જ યાત્રાળુઓની સેવા સાધ-વાનો ઉદ્દેશ ખરી રીતે પાર પડયો કહેવાય. બાકી અત્યા-રની ધર્મશાળાઓમાં તો માત્ર ભાડું નહિ લેવામાં જ ધર્મશાળાપણું જળવાઇ રહ્યું છે. આથી વિશેષ કશો ઉદ્દેશ અત્યારની ધર્મશાળાઓ સાધી શકતી હોય તેમ મને તો લાગતું નથી. અત્યારની ધર્મશાળાઓ કાં તો રાજમહેલ જેવી હોય છે, નહિ તો પાંજરાપોળ જેવી હોય છે. આનો

અર્થ એજ કે ધર્મશાળાનો શું ઉદ્દેશ હોય તે કોઇ સમજતું નથી. યાત્રાળુઓ તીર્થ સ્થાનમાં નિવૃત્તિથી રહીને બની શકે તેટલું ધર્મવિહિત જીવન ગાળવાને માટે આવે છે. આવી સગવડ ધર્મશાળા ન આપી શકતી હોય, આવું વાતાવરણ ધર્મશાળા ઉભું ન કરી શકતી હોય તો ધર્મશાળા અને વગર ભાડાના મકાનમાં શું ફેર રહ્યો? માટેજ ધર્મશાળાના બાહ્ય દેખાવમાં કે અન્તર ઘટનામાં આવા ઉદ્દેશોના અનુસરણની ખાસ અગત્યતા છે.

જેવી ભૂલ ધર્મશાળા બાંધવામાં થાય છે તેવી જ ભૂલ સાધુ સાધ્વીના ઉપાશ્રયો બાંધવામાં પણ થતી દેખાય છે. આપણે આપણાં સ્થાપત્યના નિયમોની એટલી બધી ઉપેક્ષા કરી દીધી છે કે આપણા સલાટોને જ્યારે આવા કોઇ મકાનો બાંધવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે યુરોપની કોઇ હોટેલ કે નિવાસગૃહના નકશા ઉપરથી પ્લાન ઉતારી લાવે છે અને તે પ્રમાણે મકાનો બંધાય છે. આ રીતે ચાલતા ભવિષ્યમાં શિખરધ્વજ વિનાનાં વિલાયતી નળીઆના છાપરાવાળાં અને ગેલેરી તેમજ બે ચાર માળાવાળાં જિનમંદિરો પણ બંધાશે એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. મકાન બાંધતાં પહેલાં કોના ઉપયોગ માટે તે મકાન બાંધવાનું છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરી તેને અનુસરતી યોજના તથા દેખાવવાળાં જ મકાનો બાંધવા જોઇએ ધર્મશાળા કે ઉપાશ્રયો બાંધવામાં આવી બાબતની ઉપેક્ષા થવાથી તે તે સંસ્થાઓ ભાવના શૂન્ય બનતી જાય છે તેનો બરોબર વિચાર કરી હવેથી ભવિષ્યમાં આવી ભૂલો ન થાય એવી જૈનસમાજે ખાસ સંભાળ લેવી જોઇએ.

હવે મૂળ વિષય ઉપર આવતાં આજકાલ નવાં નવાં તીર્થો ઉભાં થાય છે તે વિષયમાં જૈન પ્રજાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. અર્વાચીન તીર્થોમાં ભોયણી પાંનસર, જઘડીઆ, ઉપરિયાળા વગેરે ગણાય. આ બધાં તીર્થો ઉભા થવાનું મૂળ કારણ વિચારતાં માલુમ પડે છે કે તે સ્થળોની આસપાસમાં જિનમૂર્તિ નીકળેલી અને તેથી તે તે સ્થળોનો મહિમા વધી ગયો અને તીર્થસ્થાનો ઉભાં થયાં, આવી રીતે તીર્થો ઉભા કરવામાં આપણે બહુ જવાબદારી વધારતા જઇએ છીએ તે બહુજ વિચાર કરવા જેવી બાબત છે; વળી પહેલાંના તીર્થોના નિર્માણ કેમ થયાં હશે તેનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈ ગયા કે કાં તો. તે તે સ્થળોને તીર્થંકરોના જીવન ચરિત્ર સાથે ગાઢ સંબંધ હોય અથવા તો તે સ્થળ સ્વતઃ બહુજ સુન્દર હોય માત્ર મૂર્તિ નીકળી એટલે એ સ્થળની તીર્થસ્થાન માટે યોગ્યતા સિધ્ધ થઇ જતી નથી. આવી રીતે નવાં નવાં સ્થાનો ઉભાં થતાં, જુનાં અને વધારે મહત્વવાળાં તીર્થ સ્થાનો પ્રત્યે લોકોની ઉપેક્ષા થતી જાય છે અને નૂતન વ્યામોહ વધતો જાય છે. લોકોની શ્રધ્ધા અને ભક્તિ ધર્મની ખરી મૂડી છે, તે આમ નવાં નવાં સ્થળો પાછળ ખરચાય તે કોઇ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, આ બાબતોમાં શ્રાવકોને તેમજ સાધુઓને બહુ દુરંદેશી વાપરીને વિચાર કરવો ઘટે છે. નવી મૂર્તિ નીકળે તો માનપૂર્વક નજીકના મંદિરમાં પધરાવો પણ તેની પાછળ મોટા મંદિર અને મોટી મોટી ધર્મશાળાઓના ખર્ચમાં ઉતરવા જેટલી આપણી સંપત્તિ નથી. અત્યારના સમયમાં તો જે

મંદિરો અને પ્રાચીન તીર્થોનો અમુલ્ય વારસો મળ્યો છે તેની સંભાળ લેવાય તો બસ છે.

આની સાથે જ ઉપર જણાવેલી બાબતમાં વિરોધાભાસ કરાવતી એક નવું તીર્થસ્થાન ઉભું કરવાની દરખાસ્ત કરવા હું સાહસ કરૂં છું. મને હમેશાં મનમાં પ્રશ્ન થયા કરે છે કે હીમાલયમાં આપણું એકે તીર્થસ્થાન કેમ નહિ? હિંદુસ્તાનની સપાટ ભૂમિ ઉપર આવેલા મોટા મોટા પહાડો ઉપર જૈનોનું એક એક તીર્થસ્થાન હોય અને હીમાલયમાં એક પણ કેમ ન હોય? શ્રી અષ્ટાપદ પર્વત હીમાલયમાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે પણ અત્યારે તો હીમાલયમાં તેનો કશો પત્તો લાગતો નથી. તેની અવેજીમાં હીમાલમાં એક તીર્થસ્થાન જૈનોએ ઉભું કરવું જ જોઇએ, નદીઓમાં ગંગાનો તેમ પર્વતોમાં હીમાલયનો મહિમા જુદો જ છે. અહિં નિઃસર્ગ સ્વચ્છંદે મહાલે છે, અને પરા નિવૃત્તિનો ખરો સાક્ષાત્કાર પણ અહિંજ રહેલો છે. યોગીઓ સદા હીમાલયને જ ઝંખે છે અને આ ડોળાયેલી દુનિયાથી વિશુધ્ધ થવા માટે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન હીમાલય ગણાય છે. આવા સ્થળમાં અન્ય હિંદુઓનાં અમરનાથ બદ્રીનાથ, કેદારનાથ, જન્મોત્રી, ગંગોત્રી વિગેરે અનેક તીર્થ સ્થળો હોય અને જૈનોનું અહિં નામ નિશાન પણ ન મળે? આવા સ્થળમાં જૈનોએ જરૂર એક સંસ્થાન ઉભું કરવું જોઇએ. હીમાલયના ઉંડાણમાં કોઇ એક સુન્દર અને વિશાળ ટેકરી ઉપર કે જ્યાંથી બરફની શ્વેત પર્વતમાળા સાફ સાફ નજરે દેખાઇ શકતી હોય ત્યાં શ્વેત

આરસનું એક સુન્દર મંદિર અને નાની ધર્મશાળ બંધાવી આપનાર કોઇ ઉદાર જૈનબંધુ ન નીકળે? આણ ઙજી કલ્યાણજી ધારે તો જૈનોની આ ખોટ તુરત પૂરી પાડી શકે પણ આવી ભાવનાઓ તે પેઢીના પ્રતિનિધિ ઓને પહોંચી વળતાં કોણ જાણે કેટલો સમય ચાલ્યે જાય. આપણામાં એકાન્ત નિવાસ, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે ઉંચી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ તદ્દન લોપ થઇ ગઇ છે તેને ઉત્તેજવામાં આવું તીર્થ નિર્માણ બળવાન્ નિમિત્ત બની શકે; વળી પર્વત પ્રવાસનું કષ્ટ અને મજા–ઉભય સપાટ પ્રદેશના સરિયામ રસ્તે વિચરનારી જૈનપ્રજાને તદ્દન અજાણ્યા અગોચર છે. આ કષ્ટ અને મજા અનુ ભવવાની જૈન પ્રજાને આત્મવિકાસ અર્થે ખાસ જરૂર છે બાહ્ય અને કૃત્રિમ રચનામાં આનંદ માનનાર જૈનપ્રજા આવું નિમિત્ત થયા સિવાય કુદરત વચ્ચે રહી અમિત આનંદ ભોગવવાનો લ્હાવો કદિ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ તદુપદાન્ત આરોગ્યભુમિ તરીકે પણ આવું સ્થાન નિર્માણ જૈનસમાજને બહુ બહુ ઉપકારક થઇ પડે. આશા છે કે આ સર્વ લાભ: પરંપરા કોઇ રસિક જૈન શ્રીમાન્‌ને શ્રવ ણગોચર થશે અને હિમાલયમાં જૈનોનું તીર્થસ્થાન ઉભુ કરવાનું આજે મને આવેલું સ્વપ્ન આવતી કાલે સાચુ પડેલું જોવા આપણે સર્વે ભાગ્યશાળી થઇશું.

ઉપસંહાર.

(૧૬)

આપણે આટલી લાંબી લેખમાળાદ્વારા આપણા ધાર્મિક જીવનમાં અનેક અંગો તપાસ્યાં અને તે સર્વ અંગોમાં કળાવિહીનતા કેવી રીતે વ્યાપી રહી છે તેનું સામાન્ય રીતે નિરીક્ષણ કીધું. સાથે સાથે મૂર્તિ, મંદિર અને તીર્થની વિશિષ્ટ સમાલોચના પણ કીધી. આ લેખમાળા લગભગ બે વર્ષ સુધી લંબાયેલ હોવાથી વિષયાન્તગામી નિવેદન કરવા પહેલાં જે જે વિષયોની અત્યાર સુધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહિં રજુ કરવામાં આવ તો વાંચકને આખી લેખમાળાનો આશય તથા ધ્યેય સમજવામાં બહુ સરળતા થઇ પડે.

પ્રથમ આપણે કળા અને ધર્મનો સંબંધ વિચાર્યો. આત્માનું લક્ષ્ય સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે એમ હિંદુ ધર્મની ત્રણ મુખ્ય શાખાઓ–વેદધર્મ, જૈનધર્મ, અને બુદ્ધ ધર્મ માને છે; તેમાં 'આનંદ' સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિશ્વવ્યાપી સૌન્દર્યના સાક્ષાત્કારમાં રહેલી છે. અને સૌન્દર્ય સાક્ષાત્કાર કળાભિજ્ઞતા વિના અશકય છે; તે રીતે કળાનો આત્માના પરમ લક્ષ્ય સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. આત્મવિકાસ સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય છે; આત્માને અનેક અપૂર્ણતાએથી પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા માટે અનેક વિધિનિષેધાત્મક સૂત્રોનું સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રતિપાદન કરે છે. આ આત્મવિકાશ એટલે શું ? અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતાએ પહોંચવું એટલે શું ? અસત્યોથી છુટા થઇ સત્ય સમજવું, અધર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મ્ય

માર્ગે વિચરવું, આસક્તિથી વિમુક્ત થઇ નિર્મળ ભાવે ખરા સૌન્દર્યને અનુભવવું તે આત્મવિકાસ કહેવાય–પૂર્ણતાપ્રાપ્તિ કહેવાય. આના ગર્ભમાં કળાવિષયક આત્મપ્રગતિનો સમાવેશ થઇ ગયો. આ વિચાર આત્મોન્નતિપ્રાપક ધર્મવિષય સાથે કળાનો સંબંધ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્ત તો ધર્મ અને કળાનો બહુ વિશાળ અર્થ લઇએ તો જ ઘટી શકે છે. પણ કળા અને ધર્મનો લોકપ્રચલિત સંકુચિત અર્થ લઇએ તો પણ જુદા જુદા ધર્મોનાં સંગઠન, વિકાસ અને પ્રચારમાં કળાએ જે ભાગ ભજવ્યો છે અને જુદી જુદી કળાઓની પ્રગતિ અને પરિશુદ્ધિ કરતા રહેવામાં દરેક ધર્મે જે કાર્ય કીધું છે તે અનેક દૃષ્ટાંતોથી સુગમ્ય થઇ શકે છે, તેમજ પ્રત્યેકનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અન્યનાં ઉત્કર્ષ ને અપકર્ષ સાથે કેટલો નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તે પણ કળા અને ધર્મને લગતા દેશદેશના ઇતિહાસ નીરખવાથી સહજ માલુમ પડે તેમ છે. વળી એક દેશનું અન્ય દેશ ઉપર શાસન સ્થપાય ત્યારે વિજેતા દેશની સંસ્કૃતિનું શાસિત દેશનાં કળા અને ધર્મ ઉપર નિયંત્રણ સ્થપાયા વિના રહેતું નથી. અને તેના પરિણામે ઉભયમાં અનેક શુભાશુભ પરિવર્તનો થવા માંડે છે. તેમાં જ્યારે શાસિત પ્રજા સારાસારની તુલના કરવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે, ત્યારે તે પ્રજાનાં કળા અને ધર્મ ઉભય બિંબપ્રતિબિંબન્યાયે એકમેકનાં અધ:પતનને પોષતાં જાય છે. આવી સ્થિતિ ચિરકાળથી પરતંત્રતાપીડિત આપણા ભારતવર્ષની થઇ પડી છે. એ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ સંશોધકોને સુગમ્ય છે. આથી આપણી કળાવિષયક પ્રવૃત્તિમાં

ધર્મતત્ત્વ નજરે પડતું નથી, અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કળાના અંશો અદૃશ્ય થતા જાય છે. આપણાં કળા અને ધર્મની અંદર આપણી અનુકરણશીલતાને અંગે પારદેશીય તત્ત્વોનું મેળવિનાનું સંમિશ્રણ થતાં ઉભય વિવિધ પ્રકારનાં વિકૃત સ્વરૂપો ધારણ કરી રહ્યાં છે. ધાર્મિક જીવન કળાવિહીન બનતાં લોકહૃદય સાથેની ' ધર્મ ' ની જડ દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે અને ધર્મનું સ્વરૂપ શુષ્કતામય બનતું જાય છે. આવી શુષ્કતા અને કળાવિહીનતા વર્તમાન જૈનોના ધાર્મિક જીવનમાં જૈન પ્રજામાં અન્ય પ્રજા કરતાં કેટલાંક કારણોને અંગે રસગ્રાહકતા બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોઇને વિશેષે કરીને દર્શન દે છે જેનું નિરીક્ષણ અત્ર કર્તવ્ય છે.

પ્રથમ ચિત્રકળા લઈએ. અત્યારે દેશની ચિત્રકળા પુનરૂદ્ધાર પામી રહી છે, છતાં જૈનોનું ચિત્રસાહિત્ય બહુ જ અલ્પ અને તે પણ પ્રાણ વિનાનું જોવામાં આવે છે. કળાની દૃષ્ટિએ સુંદર ગણાય તેવાં ચિત્રોનો લગભગ અભાવ છે. જૈન કથાઓ કે તીર્થંકરના ચારિત્રો હજુ બહુ જ ઓછાં ચિત્રાયાં છે. ભગવાન મહાવીરનું તો એક પણ સુંદર ચિત્ર મળે જ નહિ ! આપણાં દેવમંદિરોમાં ચિત્રામણ પાછળ થતો દ્રવ્યવ્યય આપણી અરસિકતાની જ પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમાં નથી હોતું ઇતિહાસનું ભાન, નથી હોતો સમયનો ખ્યાલ કે નથી દેખાતી કળાના નિયમોની પૂરી સમજણ.

આવીજ ઉપેક્ષા આપણે સંગીત વિષયમાં બતાવી રહ્યા છીએ. સંગીતના બે પ્રકાર–ગાયન અને વાદન. આપણે ગાયન વિષયમાં કેટલા પછાત છીએ તેનો કોઇ પણ

જૈનમંદિરમાં જવાથી ખ્યાલ આવે. જેને જેમ ફાવે તેમ સ્તવન કે સ્તુતિઓ ગાતું હોય; રાગ વિષયમાં સ્થળ કે સમયનું ભાન ન હોય; કોણ મોટો સુર કાઢે છે તેની હરિ. ફાઈ ચાલતી હોય, કોઇ સુંદર રાગ શાન્તિથી ગાતું હોય તો તેમાં પોતાનો બેસુરો રાગ મેળવે ત્યારે જ નિરાંત વળતી હોય; સ્તવનોમાં પણ પુરૂષને ગાવા લાયક છે કે સ્ત્રીઓને ગાવા લાયક, મંદિરમાં ગાવા લાયક છે કે પ્રતિક્રમણમાં–તેનો કશો વિવેક ન હોય; આ બધું આપણી રસ પરાઙ્ મુખતા જ સિદ્ધ કરે છે. વાદન પ્રકારમાં પણ આપણો શોખ બહુ ઉતરતા દરજ્જાનો હોય છે. હારમોનિયમે તો જૈનમંદિરમાં ઘર ઘાલ્યું છે. વીણા, સીતાર કે સારંગીનો લગભગ બહિષ્કાર, અંગ્રેજી બેન્ડવાજા ઉપર અપાર મોહ, જુની નોબત શરણાઇ તો હવે કોઈને ન ગમે; સ્ત્રીઓ મંદિરમાં રાસ ગુંથે કે ગરબા ગાય, બાળકો ડાંડિયારસ લે કે નૃત્ય કરે–આવાં દ્રશ્યો હવે કોઈ ઠેકાણે દેખાય નહિ, આવી જ્યાં સ્થિતિ હોય ત્યાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ નિરસ દેખાય તેમાં શું નવાઇ ?

હવે કાવ્ય નાટકનો વિચાર કરીએ. લોકોને ધર્મસાન્નિધ્ય સાધવાનું મોટામાં મોટું સાધન કાવ્ય, તત્વજ્ઞાનની ઘુંચો તો જ્ઞાની ઉકેલે પણ કાવ્યસરિતામાં તો સૌ કોઇ ઝુલે. કાવ્યને ધર્મ વિષયમાં આવું અગત્યનું સ્થાન હોવા છતાં અત્યારનું જૈન કાવ્યસાહિત્ય તદ્દન છેલ્લા દરજ્જાનું જોવામાં આવે છે. એક પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો જૈન કવિ ન મળે; નવાં પદ્યો કે સ્તવનો રચાય તે કાંતો પહેલાંનાં સ્તવનોનાં અથવા તો અત્યારના નાટકનાં અર્થ વિનાનાં–રસ વિનાનાં

પામર અનુકરણો હોય. જૈન સમાજને ઉંચી પ્રતિનાં કાવ્યોની બીલકુલ ઝંખના ન મળે; નહિ તો 'જય :જય આરતિ આદિ જીણંદા' કે 'દીવો રે દીવો મંગલિક દીવો' જેવાં શુષ્ક કાવ્યરસવિહોણાં પદ્યો આટલાં બધાં પ્રચલિત ન હોય. પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં બોલાતાં પ્રાકૃત કે :ગુજરાતી પદ્યો પણ એવાંજ રસ વિનાનાં દેખાય છે. નાટકોના સંબંધમાં તો જૈનસમાજ મોટો વિરોધ ધરાવે છે; એટલે સુંદર જૈનકથાનકોનાં નાટકો તો જોવાંજ મળતાં નથી; જ્યાં નાટકો રચાતાં ન હોય ત્યાં ભજવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

હવે આપણી વક્તૃત્વકળાનો જરાક વિચાર કરીએ તો અહિં પણ જૈન ઉપદેશકો કે સાધુઓ એટલાજ પછાત દેખાય છે; સંસ્કૃત શ્લોકો તો કોઇને સુંદર રીતે ગાતાં આવડે જ નહિ, પુસ્તક પાનાં વિના ઉપદેશ આપવો તે તો મહા મુશ્કેલીનું કામ લાગે, ભાષામાં પ્રવાહ, સંસ્કારિતા કે કવિતા દેખાય જ નહિ; શ્રોતાજનોના ચિત્ત ઉપર અસર કરવા માટે જે સુંદર અભિનય વક્તાએ પોતાના હાવભાવમાં ઉતારવો ઘટે તેનો પણ કોઇને કશો ખ્યાલ ન જ મળે.

જૈન ઉત્સવો ઉજવવામાં પણ આંખો અંજાઇ જાય તેવો ભડકલો કરવામાં જ જૈન સમાજ ઉત્સવની સાર્થકતા સમજે છે. ધમાલ, કોલાહલ, ઘોંઘાટ વિના ઉત્સવ નિર્જીવ લાગે છે. સર્વ વસ્તુઓની સુંદર રીતે ગોઠવણ કરવી, શાન્તિથી ઉત્સવક્રિયા આચરવી, વરઘોડા વિગેરેમાં પશ્ચિમનો નકલી ઠાઠ મૂકી દઇ આપણા દેશ અને હવાને અનુકૂળ રીતે સર્વ સમારંભો ઉજવવા—આ કોઇ સમજતું નથી.

સ્વામિવાત્સલ્યો પણ આવી અધોગત સ્થિતિને પામ્યાં છે. જૈનોને જમણવારમાં જમતાં બેઠાં જોઇને અન્યને સૂગ આવે, કોઇને આનંદ ન થાય; વ્યવસ્થાસર બેસવાનું કે સ્વચ્છતા જાળવીને ખાવાનું કોઈ સમજે જ નહિ. ઘણી વખત તો પીરસનાર ઉપર એવી ધમાલ થાય કે જમનાર વર્ગ પશુસમુદાય જ હોય એમ લાગી આવે.

પર્વોની ઉજવણીમાં પણ કોઇ જાતની કળા દેખાતી નથી. પર્વો આનંદસાધક અને ધર્મસાધક બે પ્રકારનાં હોય. પર્યુષણની ઘટનામાં બન્ને પ્રકારનાં પર્વોનો સમાવેશ થઇ જાય છે, છતાં તેનો સુપન ઉતારવાનો કે ઘોડીયા પારણા ઝુલાવવાનો આનંદસાધક વિભાગ માત્ર અન્ય ધર્મના પર્વો ઉપરથી યોગ્યાયોગ્ય વિચાર શૂન્ય અનુકરણનું પરિણામ હોઇને કળા દ્રષ્ટિએ બહુજ ખામીવાળો લાગે છે અને તેથી જૈન દર્શનનું રહસ્ય સમજનાર આવા આનંદ ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં અચકાય છે; મહાવીર જયંતી ઉજવતાં તો હજુ કોઇને આવડતી જ નથી; પૂર્ણિમાને પર્વ તરીકે ગણતાં છતાં પૂર્ણિમાની રાત્રિએ તો જૈન ભાઇઓ ઘરમાં જ બેસી રહે છે. બાજાં પર્વોની ઉજવણીમાં કળાની દ્રષ્ટિએ અભિમાન લેવા જેવું કશું હોતું નથી.

હવે જૈન મૂર્તિપૂજા ઉપર વિચાર કરીએ. જૈન મૂર્તિપૂજા એટલે એક જાતની આદર્શપૂજા. જે તીર્થંકરનું શાસન સ્વીકારી આપણે ધર્મ માર્ગે વિચરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ તેનો આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર ગણાય. તેમણે ઘર સંસાર છોડી પરમ સત્ય સમજવા જે સંન્યાસ સ્વીકાર્યો અને સત્યસિદ્ધિ કરી તે સંન્યાસનું—યોગારૂઢ પવિત્ર જીવનનું

નિરંતર સ્મરણ કરાવે તેવી આરસ કે પાષાણુની જિનમૂર્તિનું નિરંતર પરિશીલન તે જૈન મૂર્તિપૂજા. આવી જિનમૂર્તિ મનુષ્ય જીવનની ઉંચામાં ઉંચી ભાવનાઓની દ્યોતક હોઈને અન્ય દેવમૂર્તિઓમાં બહુ ઉંચું સ્થાન ધરાવે છે. તે મૂર્તિની પ્રભુતા તેના નિષ્પરિગ્રહિત્વમાં યોગીને યોગ્ય પર્યંકાસનમાં, સંન્યાસીને યોગ્ય સાદાઇમાં રહેલી છે. તેજ મૂર્તિનો ભાવ કે ભાવના નહિ સમજનાર જૈન સમાજે તેની શી દશા કીધી છે?

મૂર્તિને પ્રથમ તો ચક્ષુ ટીલાં ચોડવા માંડયા? મોઢા ઉપર તાંબુળ રચના કરવા માંડી! ચંદન છોડી કેશર વિલેપન આદર્યું અને મૂર્તિને જર્જરિત કરવા માંડી! કેશરની બીજી અયોગ્યતાનો પણ કોઇએ ખ્યાલ ન કીધો! ચક્ષુઓનાં ચગદાં ચોડવાથી મૂર્તિની આખી મુદ્રાને કેટલો ધક્કો પહોંચે છે તેનો તો કોઈને વિચારજ ન આવ્યો! યોગીના કપાળમાં આડ અને તિલક શાં? માથે મુગટ, કાને કુંડળ, બાજુએ બાજર, હાથમાં કંકણ, ગળામાં હાર અને હથેળીમાં નાળીએર, આ ઉપરાંત સુરૂપ મૂર્તિને એકદમ કુરૂપ બનાવે તેવાં છાતીએ બીંબીહ્રદય અને શ્રીવત્સ—આ સર્વની જિનમૂર્તિ ઉપર યોગ્યાયોગ્યતાનો કોઇ વિચારજ ન કરે! જેવી રીતે રામ કે વિષ્ણુની મૂર્તિ ઉપર શોભાઓ થાય તેવી એહિં પણ પદ્માસનસ્થ જ્ઞાનીના દેહ ઉપર થાય, જાતજાતની આંગીઓ રચાય, જાકીટો કરાય, ઘડિયાળો મુકાય! આ સર્વ આપણી કળાવિહીનતાની પરાકાષ્ટા જ સૂચવે છે. ભગવાન મટી ઠાકોર દેખાય તેમાં ભગવાનની મૂર્તિનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ સમજવો? આ ઉપ-

શાંત આપણી જૈન મૂર્તિઓમાં બીલકુલ વિવિધતા દેખાતી નથી, પણ એ પણ એટલું જ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. મૂર્તિ ઘડાવવામાં એક સુંદર સપ્રમાણ અવયવવાળો યુવાન ઉપજાવવા સિવાય આપણને બીજો વધારે ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે. આથી બુદ્ધની જુદાં જુદાં સ્થળોમાં રહેલી મૂર્તિઓ નિરખવામાં જે મજા આવે છે તે મજા કે આકર્ષણ જિન-મૂર્તિઓ નિરખવામાં નથી અનુભવાતું. ભગવાનની જુદી જુદી સ્થિતિની મૂર્તિઓ કરવાનો પણ આપણામાં પ્રચાર દેખાતો નથી, તેથી મૂર્તિઓ પ્રત્યે પણ આપણી રસિકતાપૂર્ણ ભક્તિ છે એમ કહેવાનો આપણને કશો હક રહેતો નથી.

હવે મંદિરનું પ્રકરણ તપાસીએ. મંદિર કેવા સ્થળમાં હોવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ આપણે છોડી દીધો છે. પૈસા હોય તે મંદિર બંધાવવા પાછળ વાપરી નાંખવા જોઇએ તેમ ધારી ગીચ વસ્તીવાળાં શહેરોની વચમાં ઘણે ઠેકાણે ખુબ મંદિરો ભરી દીધેલાં જોવામાં આવે છે. આ રીતે મંદિરનો આદર્શ અવનતિ પામે છે. મંદિરનું લક્ષ્ય અસિદ્ધ બને છે. વળી મંદિરમાં શણુગાર બહુ થાય છે, પણ શણુગાર સાથે સાદાઇનું સંરક્ષણ વિસરાતું જાય છે. શોભા કરવામાં આવે છે તેમાં પણ આંખોને આંજવાનો જ પ્રયાસ હોય છે; આંખને આનંદ કે શાન્તિ આપવાનો હેતુ જણાતો નથી. તેથી જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વાતાવરણ જૈન મંદિરમાં વ્યાપી રહેવું જોઇએ તે ભાગ્યે જ કોઇ કોઇ ઠેકાણે અનુભવાય છે. ચિત્રામણ કરવામાં તો પહેલાં જણાવ્યું તેમ ઇતિહાસ ભૂલાય છે; સ્થળગૌરવ વિસરાય છે, મંદિરનાં ચિત્ર પાત્રોમાં દીનતા—પવિત્રતા જોઇએ તેને સ્થાને મદોન્મત્તતા

અને વિકારવશતા ઘણી વાર નજરે પડે છે અને પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્ય કળા જે જે મુખ્ય અંશોમાં જુદી પડે છે તેનું તો આપણા ચિત્રકારો તદ્દન ભાન ભૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે. કોતરકામ કે બાંધકામમાં પણ આજ દશા જોવામાં આવે છે, નહિ તો અંગ્રેજી વાવટા અને રાજચિન્હોની આકૃતિઓનાં આલેખન જોવા ન મળે, દૈવી શક્તિથી ઉડતા દેવતાઓને બદલે પાંખોવાળી પરીઓ અને ફિરસ્તાઓ ન ગોઠવાય, કમળ અને ચંબેલીની રચનાને બદલે 'ફરગેટ મી નોટ' અને 'વાયોલેટ' ન દેખાય. બાંધકામમાં પશ્ચિમના ક્રિશ્ચિયન મંદિરોની બાંધણીનું અને જુદા જુદા અવયવોનું બહુ અસંબદ્ધ અનુકરણ મંદિરોમાં વધતું જાય છે, તે પણ એટલુંજ શોચનીય છે. મંદિરમાં જીર્ણોદ્ધાર કાર્યમાં પણ આવી ગંભીર ભૂલો નજરે પડે છે. પ્રાચીન મંદિરને સમરાવનાર તે મંદિરની પ્રાચીનતાને પુનર્જીવન આપવાનું ધ્યાનમાં રાખતો નથી, પણ તે મંદિરને બને તેટલી અર્વાચીનતા આપવા પાછળ દ્રવ્યવ્યય કરે છે અને તેથી આપણાં તેવી રીતે સમરાવેલાં મંદિરો તો સીતેર એંશી વર્ષનો ડોસો અંગ્રેજી પોશાકમાં જેવો દેખાય તેવો ઉપહાસયોગ્ય દેખાવ આપે છે. મંદિરોમાં વિલાયતી લાદીઓ વાપરવામાં આવે છે તે પદ્ધતિમાં તેમજ લાદીઓની ગોઠવણ અને પસંદગીમાં પણ એવીજ રસશૂન્યતા અથવા વિવેકશૂન્યતા પ્રગટ થાય છે; વળી આપણાં મંદિરોમાં ફાવે તેટલી અને ગમે તેવી મૂર્તિઓ ગોઠવવાનો રીવાજ પણ પ્રમાણશૂન્યતા સૂચવે છે. ખરી રીતે એક ગર્ભદ્વારમાં એકજ જિનબિંબ જોઇએ. આને બદલે પંદર, વીશ કે પચ્ચીશ મૂર્તિઓનો સમૂહ જ્યારે એક સાથે ગોઠવાયેલો

જોવામાં આવે ત્યારે મંદિરમાં 'મ્યુઝિયમ'ની ભ્રાન્તિ થયા વિના રહેતી નથી; વળી મંદિરમાં બેસાડવામાં આવતી મૂર્તિઓના ઘાટઘુટનો પણ બહુ વિચાર કરવામાં આવતો હોય તેમ જણાતું નથી. મૂર્તિ સુન્દર અને ભાવવાહી ન હોય તો દર્શન કરનાર ઉપર શી રીતે પ્રતિભા પાડી શકે ?

આપણા પૂજન વ્યવહારને વિચારીએ તો કેટલાંક તત્ત્વો અવશ્ય બહુ સુન્દર લાગે છે, પણ આરતી ઉતારવાની કે પૂજા ભણાવવાની આપણી રીતોમાં ઘણું હાસ્યપદ બનતું જોવામાં આવે છે. અત્યારની કાંશીઓની કર્કશતા કાનને બહેરા બનાવી દે છે; તેને બદલે મધુર અને કાનને કંટાળો ન આપે તેવી કાંશીઓ બનાવવા તરફ કોઈનું હજુ ધ્યાન ખેંચાયું નથી, વળી સોના રૂપા કે તાંબાના સિક્કાઓ મૂકવાનો પ્રચાર બહુ વધી પડયો છે તે આપણી વણિકશાહીનું પરિણામ છે. સોનું રૂપું મૂકવું હોય તો પણ અંગ્રેજ પુરૂષની અને છાપની રેખાવાળા સિક્કા શું કામ મૂકવા ? આપણા ધાર્મિક ચિન્હોથી અંકિત સુન્દર આકૃ-વાળા સોના રૂપા કે તાંબાના પતરાં મૂકી ન શકાય ? મંદિરમાં આવતાં નરનારીઓનાં પોશાક વિષે પણ કહેવાની જરૂર છે કે આપણે મંદિરને અને રાજદરબાર અથવા તો વિલાસસ્થાને જુદાં પાડી શકતા નથી; તેથી જેવો પોશાક પહેરીને આપણે રાજદરબાર કે વિલાસસ્થાનમાં જઇએ છીએ તેજ પોશાકથી આપણાં સ્ત્રીપુરૂષો મંદિરને શોભાવે છે, વળી નાનાં છોકરાંઓને તો મંદિરમાં સાહેબ બનાવીને લાવવામાં આવે છે. આવું આચરણ મંદિરની પવિત્રતા દિવ્યતા—સમજનાર કેમ કરે ?

આધુનિક જિનમંદિરની વિકૃતતા એ બાબતથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, અને તેથી તે એ બાબતમાં સુધારો થવાની ખાસ આવશ્યકતા ગણાય. જ્યારે ભગવાનની મૂર્તિની આડે રૂપાનાં બારણા કે જાળીઓ દેખાય છે ત્યારે જગદુપકારક મહાવીર આદિ તીર્થંકરોના આદર્શને આઘાત લાગતો અનુભવાય છે. જે જિનમંદિર 'અભંગદ્વાર' ગણાઇને દુનિયાનાં સર્વ દેવમંદિરોને દૃષ્ટાન્તરૂપ થવું જોઇએ ત જિનમંદિરના બારણે તાળાં હોય, દરવાજા બંધ હોય, ચોકીદારો ચોકી કરતા હોય! આ સાધારણ વિપર્યાસ ન ગણાય! આ અભંગદ્વારત્વનો નાશ થવાનું કારણ મંદિરનું સભયત્વ છે અને આ સભયત્વનું કારણ મંદિરના અમર્યાદિત પરિગ્રહત્વમાં રહેલું છે. આ અમર્યાદિત પરિગ્રહત્વને અંગે દેવમંદિરમાં તીજોરીઓ દેખાય; બહાર બંદુકધારી જમાદારો જોવામાં આવે અને મંદિર જેવી પવિત્ર સંસ્થાનું વેપારીની પેઢીમાં સંક્રમણ થાય. મંદિરનું પરિગ્રહપ્રમાણ એકદમ સંકુચિત કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી મંદિરમાં સાદાઇ નહિ આવે અને નિર્ભયતા નહિ જન્મે; અને વળી જ્યાં સુધી મંદિરો ખરા અર્થમાં નિર્ભય ન થાય ત્યાં સુધી અભંગદ્વાર તો તે કેમજ બની શકે?

બીજી બાબત ઘી બોલવાને લગતી છે. જ્યારે મંદિર પેઢી બને ત્યારે મંદિરની અંદરના વ્યવહારમાં પણ પેઢીનાં તત્ત્વો આવી જાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી આપણું જીવન બજારૂ તત્ત્વોથી ભરેલું અને સોદા સટ્ટા અને હરરાજીના સંસ્કારોથી સંસ્કારિત થયેલું, તેથી મંદિરમાં ઘી બોલવાને અંગે થતી અશાન્તિ, રસાકસી, હરિફાઇ તેમજ હરરાજીની જ પરિભાષાનો નિરન્તર ઉપયોગ આખા મંદિરના ઉચ્ચગામી

પવિત્ર શાન્ત વાતાવરણનો કેટલો ઘાતક છે તેનો આપણને કેમ ખ્યાલ આવે ? પણ ઘી બોલવાનો રીવાજ જ્યાં સુધી બે પ્રકારની માન્યતા ન ટળે ત્યાં સુધી દૂર કરવો અશક્ય છે. એક તો બીજી મૂર્તિઓ કરતાં મૂળનાયકની પૂજામાં અને બીજું મૂળનાયકની પાછળની પૂજા કરતાં પહેલી પૂજામાં વધારે પુણ્ય રહેલું છે—આ બે પ્રકારની માન્યતાઓથી જૈન સમાજે છુટા થવાની પહેલી જરૂર છે. આ માન્યતાઓને શાસ્ત્રીય આધાર હોઈ ન શકે તે શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજનાર કબુલ કર્યા વિના નજ રહે. સામાન્ય લોકોમાં આ જ્ઞાન ફેલાવવાની ખાસ જરૂર છે. જો તેમ નહિ થાય તો મંદિરને ખરી સાદાઈ કે શાન્તિ નહિ મળે, અને આપણી સામાન્ય સાંસારિક કે સામાજિક સંસ્થાઓથી મંદિરમાં કશી વિશેષતા રહેવા નહિ પામે.

જૈન તીર્થોના સંબંધમાં વિશેષ ખાસ કહેવાનું રહેતું નથી. જે બાબતો જિનમંદિરના વિષયમાં જણાવી તે તીર્થોને વધારે સચોટ રીતે લાગુ પડે છે. સામાન્ય મંદિર કરતાં તીર્થ ઉપર જનતાનો બહોળો સમુદાય એકત્રિત થતો હોવાથી તીર્થની જવાબદારી ઘણી વધારે છે, તીર્થની પરિશુદ્ધ તેમજ શોભા ખાસ જરૂરનાં છે. ગીચ શહેરોની વચ્ચે આવેલાં મંદિરોમાં ગમે તેટલા પ્રયત્ને પણ જોઈએ તેટલી શાન્તિ કે પવિત્રતા ન સચવાય. તીર્થ ઉપર તો શાન્તિ અને પવિત્રતા ખાસ રક્ષિતવ્ય ગણાય. વળી સાદાઈ પણ તીર્થનું એટલું જ ઉપયોગી અંગ છે. આ ત્રણે બાબતો દિન પ્રતિ દિન ઘટતી જતી જોવામાં આવે છે તે બહુ શોચનીય છે. વળી જુનાં તીર્થોનું સંરક્ષણ તો થઇ શકતું નથી અને સ્થળ કે સમયની યોગ્યતા વિચાર્યા વિના ખાસ કારણ સિવાય

નવાં નવાં તીર્થો ઉભાં કરવાનો જે છંદ લાગ્યો છે તે આપણી કળાભક્તિ સિદ્ધ કરતું નથી, પણ નવાં નવાં મંદિરો બંધાવવા પાછળનું આપણું ગાંડપણુ સિદ્ધ કરે છે. એક બાજુ કળાના સુંદરમાં સુંદર નમુનારૂપ, મારવાડ, મેવાડ તેમજ ગુજરાતમાં આવેલાં અનેક પ્રાચીન જિનમંદિરો કાળવશાત્ જર્જરિત થતાં જાય છે અને બીજી બાજુએ જરૂર ન હોય ત્યાં અનેક દેવાલયો અને પ્રતિષ્ઠાઓ થઇ રહ્યાં છે અને ભગવાનની મૂર્તિને સુરૂપ (!) બનાવવા લાખો રૂપિયાનાં આભૂષણો ઘડાઇ રહ્યાં છે. આથી ખરો સૌંદર્યભંડાર આપણા હાથમાંથી સરકતો જાય છે અને ખાલી તકલાદી ઠાઠ આપણે ઉભો કરીએ છીએ આ પણ એક જાતની શોચનીય કળાશૂન્યતા જ ગણી શકાય.

આવી રીતે આપણા ધાર્મિક જીવનની સર્વદેશીય સમાલોચના કરતાં માલુમ પડે છે કે પ્રસ્તુત કળાવિહીનતા આપણા ધાર્મિક જીવનમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે. આથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઉંચો રસ કે સંસ્કારિતા દેખાતી નથી. સર્વ ઠેકાણે જડતા–શુષ્કતા દર્શન દે છે. આથી કળાવિહીનતા કેટલાકને ઉપેક્ષા કરવા લાયક લાગે છે, પણ જે વિશાળ અર્થમાં મેં વ્યાપી રહેલી કળાવિહીનતા સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કીધો છે તે વિશાળ દૃષ્ટિએ ધાર્મિક પ્રશ્નો નિહાળતાં જો તત્સંબંધે વિચાર કરવામાં નહિ આવે તો મને તો ભવિષ્ય બહુ ચિન્તાજનક લાગે છે. વિવિધ કળાઓ ધર્મભાવનાઓને લોકહૃદય સાથે જોડવામાં ચીમેટનું કામ કરે છે, આ ચીમેટ દૂર થાય એટલે ધર્મ લોકહૃદયથી અળગો થવા માંડે. કળા એ ધાર્મિક જીવનનો પ્રાણપોષક રસ છે; તેનો સંચાર મંદ પડે એટલે ધર્મસંસ્થા ક્ષય

રોગથી ઘસાવા માંડે. આવી કળાવિહીનતા માત્ર આપણુંને જ લાગુ પડે છે એમ નથી. અન્ય ધર્મોની સંસ્થામાં પણ આવી રસશૂન્યતા નજરે પડે છે; જે જે ટીકાઓ આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના અંગે કરવામાં આવી છે તેવીજ ટીકાઓ અન્ય ધર્મોની તેવી તેવી પ્રવૃત્તિઓને પણ લાગુ પડે તેમ છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે આપણે આ બાબતમાં બીજાઓ કરતાં વધારે અધ:પતિત થઈ ગયા છીએ.

પણ આપણી બાબતમાં આમ બનવાનું કારણ શું ? મને તો આપણી સર્વ ઉંચી વૃત્તિઓ ઉપર વ્યાપારી વૃત્તિનું આધિપત્ય મુખ્ય કારણ લાગે છે. જૈનધર્મના મુખ્ય પ્રણેતા મહાવીર ક્ષત્રિય હતા; તેના મુખ્ય ગણધર ગૌતમ બ્રાહ્મણ હતા; તેમના પ્રરૂપેલા ધર્મને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર—ચારે વર્ણના લોકો અનુસરતા હતા; તેથી આપણું પ્રાચીન ધાર્મિક જીવન વિવિધતાથી ભરેલું હતું અને એક વર્ણની ઉણપો અન્ય વર્ણોની અધિકતાથી પૂરાતી રહેલી. અત્યારે પરિસ્થિતિ ભિન્ન છે. આખો જૈનસમુદાય ઘણું ખરૂં વૈશ્યવેપારી છે, તેથી ધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપમાં પણ એક દેશીયતા આવતી જાય છે. અહિંસાના અનુપાલનમાં ભીરૂતાનું મિશ્રણ દેખાય છે અને વ્યાપારાપન્ન સ્થૂળ અને સુક્ષ્મ હિંસાને આપત્તિધર્મ તરીકે ગણી ઉપેક્ષવામાં આવે છે; સત્યના પાલનમાં લાભાલાભની ગણતરીઓ મૂકાય છે અને વ્યાપાર કાર્ય પરત્વે અસત્ય બોલવામાં તો કશો દોષ જ ન હોય એમ વર્તાય છે; પરિગ્રહપ્રમાણ બાંધતા પોતાનો વર્તમાન પરિગ્રહ કેમ ઘટાડવો તેનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી, પણ પરિગ્રહપ્રમાણ કરવાના બહાને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં જેટલું દ્રવ્યોપાર્જન શકય લાગે તેનો

આંક નક્કી કરવામાં આવે છે. વણિકને જીવનમાં એકજ ધુન હોય–પૈસા પેદા કરવાની. આની આડે સર્વ કાંઈ ગૌણ બની જાય છે; સર્વ વસ્તુ અને વિષયોની કિંમત તેની દ્રવ્યોપાર્જક શકિત ઉપર અંકાય, એટલે કળાની ઉપાસના તો તેને મૂર્ખાઇનું લક્ષણ લાગે. આથી તેની રસવૃત્તિ સદા અણુવિકસી જ રહે. તેથી તેના શોખના વિષયોમાં રસિકતા ન હોય પણ રૂક્ષતા જ ભરેલી હોય. તેને સુંદર ચિત્રમાં અને રંગના ડબકામાં બહુ ફેર ન દેખાય; મધુર ગીતમાં અને નાટકી તરજમાં બહુ તફાવત ન લાગે, કળા અને સંસ્કારિતાની દ્રષ્ટિએ બહુ ઉતરતા દરજ્જાની ચીજો તરફ તે આકર્ષાય; કુદરતના સુંદર દ્રશ્ય કરતાં લગ્નમંડપ કે રાજમહેલમાં તે વધારે મોહાય, વીણા કે જળતરંગના શાન્તિમય ઝણઝણાટ કરતાં બેન્ડવાજાનો ઘોંઘાટ તેને વધારે પ્રિય લાગે, સાદી અને સુંદર રચના કરતાં કળા વિનાનો તકલાદી ભભકો તેને વધારે ગમે; આવીજ સ્થિતિ આખા જૈન સમાજની થઇ રહી છે અને તેનું પ્રતિબિંબ તેના ધાર્મિક જીવનમાં દેખાઈ રહ્યું છે. કેટલીક ઉપયોગી ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિષે પણ જૈનસમાજનું વલણ તે સંસ્થાની ભાવનાઓને યથાર્થ સમજવા તરફ કે તેનો બરોબર અમલ કરવા તરફ નથી હોતું, પણ તે તે સંસ્થાઓને દ્રવ્યવાન બનાવવા તરફ વધારે ઢળેલું હોય છે. તે જગતની દ્રવ્યથીજ શોભા માને છે; નિષ્કંચન મહાવીરના જીવનની કવિતા ખરૂં પૂછો તો તેના આત્માને કદી સ્પર્શતીજ નથી. આવી માનસિક વૃતિમાં ફેરફાર થવાની ખાસ જરૂર છે. આપણી કટાતી જતી રસવૃતિને શુદ્ધ સાધનો વડે સતેજ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે. જે જગતમાં જન્મ લીધો છે તેમાં દ્રવ્યોત્પાદક યંત્ર

બનીને જીવન ગાળવાથી જન્મસિદ્ધિ થતી નથી. આપણે જગતને જાણવું જોઇએ; જગતના સૌન્દર્યને અનુભવવું જોઇએ. તે માટે સૌન્દર્ય પરીક્ષણશકિતને આપણે કેળવવી જોઇએ. આ દિશાએ પ્રયત્ન થશે તો સહેજે ધાર્મિક જીવનમાં દેખાતી કળાવિહીનતા ઉડી જશે અને સમગ્ર ધાર્મિક જીવન નવપલ્લવિત થઈ રહેશે.

પણ આવું પરિવર્તન સાધવા માટે કરવું શું ! આ સંબંધમાં વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરવામાં આવે તો જે વર્ગને આ લેખમાળામાં દર્શાવેલા વિચારો આદરણીય લાગતા હોય તેમને જરૂર ઉપયોગી થઇ પડે. કળાવિષયક કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેમાં તે વિષય તરફ અભિરૂચી થવા માંડે એટલે સહેજે તે દિશાને પ્રગતિ સધાવી શરૂ થાય. સંગીત કે ચિત્રકળાની વસ્તુઓ ઉપજાવવામાં નૈસર્ગિક શકિતની આવશ્યકતા છે ખરી; પણ તે વસ્તુઓમાં રહેલું સૌન્દર્ય અનુભવવામાં તો સામાન્ય સમજણ અને તે તે વિષયોનો સામાન્ય પરિચય જ જોઇએ સરસ ગણાતાં ચિત્રો અભિરૂચિ પૂર્વક જોવા માંડો, હલકાં અને નકલી ચિત્રો તરફ તરત અણગમો આવવા માંડશે; સારાં ગાયનો સાંભળો, હલકાં બીલકુલ નહિ ગમે; વીણા કે દીલરૂબાનો પરિચય કરો. હારમોનિયમ ઉપર તુરત કંટાળો આવશે; કુદરતનાં રમ્ય સ્થળોમાં વિચરવા માંડો, મોટી હવેલીઓમાં ચોવીશે કલાક ભરાઇ રહેતાં તરત મુંઝવણ થવા માંડશે; વન પંખીઓનાં કલ્લોલ અનુભવો, બજારના ઘોંઘાટથી મન તરત પાછું હઠશે, કોઇ પર્વત ગુફામાં કે જિનાલયમાં નિર્વસ્ત્ર, નિરલંકાર, ધ્યાનનિમીલિત ચક્ષુવાળી ભાવપૂર્ણ જિનમૂર્તિનાં ધ્યાનપૂર્વક દર્શન કરવા

માંડો, આભૂષણોથી ભરેલી વિકૃતતા સહેજે પ્રતીત થઇ જશે; જ્યાં લોકોની આવવા જવાની ધમાલ બહુ ન હોય તેવા શહેર બહારના કોઇ સાદા અને શાન્તિપૂર્ણ મંદિરમાં જવા માંડો, જાતજાતના ફરનીચરથી ખીચો ખીચ ભરેલા અને ઘી બોલવાની ગર્જનાથી સદા ગાજના મંદિરનું તે તે અંશોમાં અમંદિરત્વ તુરત સમજાશે; શિખરજીના પવિત્ર તીર્થ ઉપરની શાન્તિ અનુભવી આવો. શત્રુંજય ઉપર ઘી બોલવાની, જળયાત્રાની, પૂજા કરવાની ધમાલથી તમને જરૂર ત્રાસ આવવા માંડશે. આવી રીતે જ્યારે સમજણ સુધરે અને દૃષ્ટિબિંદુ ફરે એટલે કેટલાક સુધારાઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ થવા માંડે. એમ છતાં પણ કેટલીક બાબત તો એવી છે કે જેમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરવામાં આવે તોજ પ્રસ્તુત વિષયમાં સત્વર પ્રગતિ સાધી શકાય. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી અહિં માર્ગદર્શક કેટલીક સૂચનાઓ કરવા હું રજા લઉં છું.

(૧) જૈનશાળાઓના વ્યવસ્થાપકોએ નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લઇ બને તેટલો અમલ કરવો.

(ક) દરેક જૈનશાળા કે કુમારશાળામાં એક સંગીત શિક્ષક જોઇએ.

(ખ) વિદ્યાર્થીઓને મૂળ રાગોમાં તેમજ પ્રચલિત દેશીમાં જૈન પદ્યો (પૂજાઓ, સ્તવનો, સઝાયો) વિગેરે ગાતાં શિખવવું જોઇએ,

(ગ) બની શકે તો એકાદ વાજીંત્ર શિખવવાની તેમજ જેને રસ હોય તને તબલાં શિખવવાની ગોઠવણ થવી જોઇએ.

(ઘ) વિદ્યાર્થીઓમાંથી ગાયનમંડળીઓ ઉભી કરવી, જે સાદા મનમોહક ગાયનો ગાતાં, ડાંડિયારાસ લેતાં

તથા નૃત્ય કરતાં શીખે; કન્યાશાળામાં કન્યાઓ ગરબી તથા ગહુંલી ગાતા અને રાસ ગુંથતા શીખે.

(ઙ) દરેક વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત શ્લોકો શુદ્ધ રીતે બોલતા તથા સરસ રીત ગાતા આવડવા જોઇએ.

(૨) સ્વામીવાત્સલ્યના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવી જોઇએ.

(ક) સ્વામીવાત્સલ્યની જગ્યા વિશાળ અને સ્વચ્છ અને છબીઓ, તોરણો, વાવટાઓ કુંડાઓ વિગેરેથી બની શકે તેટલી શણગારેલી જોઇએ. આ સંબંધમાં પાશ્ચિમાત્યોના જમણવારનાં સ્થળો જોઇને તે ઉપરથી ધડો લેવો.

(ખ) જમવા માટે પંક્તિબંધ બેસવાનો રીવાજ જોઇએ તે માટે લાંબી પાટલીઓની પદ્ધતિસર હાર ગોઠવવી.

(ગ) જમનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં જગ્યા ન્હાની હોય તો જેટલા પંકિતબંધ એક સાથે બેસી શકે તેટલાએજ બેસવુ. બાકીનાએ જ્યાં સુધી જમવા બેઠેલા જમવાનું પૂરૂં ન કરે ત્યાં સુધી શાંતિથી બાજુએ ઉભા રહેવું.

(ઘ) આપણામાં કેટલાક કારણોસર પત્રાવલિ કે કેળનાં પાનમાં ખાવાનો રીવાજ નથી. તો તેને બદલે થાળીઓ વપરાય છે તે કાં તો દરેક જમનારને ઘેરથી જ લાવવાનો હુકમ હોવો જોઇએ અથવા તો જો સંઘ આગળ દરેક જમનારને એક થાળી, બે વાટકા તથા એક કળશો આપવા પૂરતી અને વારંવાર કલઈ કરાવવા અને દરેક જમણવારે ઉટકાવી ચોખ્ખાં રાખવા પૂરતી દ્રવ્યની સગવડ હોય

તોજ જમનારને થાળી વિગેરે પૂરાં પાડવાનો વિચાર કરવો. અત્યારની પદ્ધતિ તો અતો ભ્રષ્ટ તતો ભ્રષ્ટ કરે તેવી છે.

(ङ) પાણી તેમજ રસોઇનાં ઠામ બહુ ચોખ્ખાં જોઇએ.

(ચ) પીરસનારે જમનારને કે જમનારે પીરસનારને અડવું ન જોઇએ.

(છ) બીજી ખાવાની વસ્તુઓ માફક પાણી પીરસવું જોઇએ; પાણી લેવા કોઇએ પાણીના ઠામ સુધી જવાનું હોય જ નહિ.

(જ) જમવા બેઠેલી પંક્તિમાંથી કોઈએ ઉઠવાનું જ ન ન હોય; રસોડામાં તો કોઈ કદિ પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ.

(ઝ) જમી રહેલાં ઠામ સાફ કરવાની ચોખ્ખાઇ ભરી ખાસ સગવડ જોઇએ; એઠું એકઠું થાય તે બાળી નાખવું.

(ટ) જમતાં કોઇએ બનતાં લગી એઠું મૂકવું નહિ. જમવા બેસવાની જગ્યાએ ચોતરફ અગરબત્તીઓ સળગાવીને ગોઠવવી જોઈએ.

(ઠ) બની શકે તો જ્યારે જમણ ચાલતું હોય ત્યારે ગાનાર કે વાજીંત્ર વગાડનારની ગોઠવણ કરવી.

(૩) જિનમંદિરમાં નીચેની ગોઠવણો થવી જોઇએ.

(ક) શહેરના મુખ્ય મંદિરમાં એક સંગીતપ્રવીણ ભોજક જોઇએ, ભોજકની સંસ્થાનો પુનરૂદ્ધાર થવો ઘટે છે.

(ખ) મંદિરમાં વાદ્યોનો સારો સંગ્રહ જોઇએ.

(ગ) મંદિરનો ગોઠી સુશિક્ષિત, ઉંચા પગારનો, ધાર્મિક સંસ્કારવાળો જોઇએ; પૂજા વિધાનની ક્રિયાઓનું

તેને સારૂં જ્ઞાન જોઈએ; મંદિર તેમજ મૂર્તિનું રહસ્ય તેના આત્મામાં ઉતરેલું જોઈએ; તેની ભાષા વિનીત અને ભકિતમય જોઈએ; ધાર્મિક પૂજાના પ્રચલિત પદ્યોનું તેને સારૂં જ્ઞાન જોઈએ; સારા ગોઠી વિના મંદિરોદ્ધાર અશકય છે.

(ઘ) મંદિરમાં મૂર્તિ બને તેટલી ઓછી જોઈએ. એક ગર્ભદ્વારમાં એક મૂર્તિ ગોઠવાય તો સૌથી સરસ પણ વધારે ગોઠવવાનો આગ્રહ હોય તો દરેકનાં કદ અને ઘાટ વિચારી સરખાઈથી ગોઠવવી.

(ઙ) કુરૂપ મૂર્તિઓને મંદિરમાં સ્થાન આપવું નહિ. વળી મૂર્તિ પસંદ કરવામાં તેના માંસલ ઘાટીલાં અવયવોથી ઉપજતા સ્થુળ સૌન્દર્ય કરતાં ભાવોત્પાદક સૌન્દર્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું. જિનમૂર્તિ અહિંસા સત્ય, સંયમ આદિ ભાવનાઓનું પ્રતિરૂપ હોવું જોઈએ.

(ચ) મૂર્તિ ઉપર આંગી, આભૂષણ, ટીલાંટપકાં, ચોડવામાં આવે છે તે રીવાજ જેમ બને તેમ ઘટાડવા તરફ પગલાં ભરવાં.

(છ) મૂર્તિ ઉપર કેશર ચઢાવવાનો પ્રતિબંધ કરવો

(જ) મૂર્તિ સમક્ષ નાણું મૂકવાનો રીવાજ બંધ કરવો. જો અક્ષત, ફળ અને નૈવેદ્ય ધરવાથી આત્મસંતોષ ન જ થાય અને સોનું યા રૂપું મૂકવા મન થાય તો સોના રૂપાનાં તીર્થંકર યા સિદ્ધચક્રના આલેખનવાળા અથવા પવિત્ર મંત્રોવાળાં ચગદાં કરાવીને ધરવાં.

(ઝ) મંદિરમાં વિલાયતી લાદી ગોઠવવાની પ્રથા બંધ કરવી. આરસ કરતાં લાદી બહુ સસ્તી પડતી હોય અને આરસ જડવા પૂરતું દ્રવ્ય લભ્ય ન હોય તો અંગ્રેજોના ચર્ચમાં કે મોટાં મકાનોમાં લાદી જે રીતે ગોઠવાતી હોય તે ઉપરથી આખો નકશો નક્કી કરીને ગોઠવવી.

(ઞ) મંદિરમાં વિલાયતી કે પાશ્ચિમાત્ય ઘાટનું ફરનાચર બને ત્યાં સુધી ઓછું લાવવું. જુના ઘાટનાં હાંડી ઝુમ્મરની જુદી જ મજા છે.

(ટ) મંદિરમાં તીજોરી તો જોઈએ જ નહિ.

(ઠ) ભગવાનને જાળીમાં પૂરવા નહિ; 'અભંગદ્વાર'ની ભાવનાની બને તેટલા સમીપ જવું.

(ડ) ઘી બોલવાનો રીવાજ બંધ કરવો; મંદિરની બહારના ભાગમાં એક ભંડાર રાખવો. જેને મંદિર અર્થે આપવું હોય તે તેમાં નાંખે. ઘી બોલવાના રૂઢિ લાંબા કાળની હોઇને તુરતમાં બંધ થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યાં સુધી મંદિરની અંદર તો ઘી બોલવાની એકદમ મના કરવી જોઇએ.

(ઢ) મંદિરમાં ચિતરામણ કે કોતરામણ થાય તે પૌર્વાત્ય શૈલીને અનુસરીને થવું જોઇએ. ઇતિહાસ ઔચિત્ય અને સ્થળઔચિત્ય સાચવવા ખાસ સંભાળ લેવી જોઇએ. આ બાબતમાં દ્રવ્ય ખરચનારે આ વિષયના જાણકારના અભિપ્રાયને અનુસરવું,

(ણ) બાંધકામમાં પણ બનતા લગી પ્રાચીન શૈલીને અનુસરવું.

(ત) મંદિર સમરાવવામાં કે જુની ભીંતો ઉપર ફરીથી ચિતરામણ કરવામાં કે કોતરકામ કરાવવામાં જુનાં અને નવાની ખીચડી ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. મંદિરની એકરૂપતાને હાનિ થાય તે મંદિરની અશાતના કરવા બરાબર છે.

(થ) મંદિરમાં આવનારનાં વસ્ત્ર બને તેટલા સાદા અને સુન્દર જોઇએ. ડોળ ડમાક કે ભભકાને મંદિરમાં સ્થાન ન હોવું જોઇએ.

(દ) શાન્તિ જાળવવા સંબંધી સખ્ત નિયમો જોઇએ.

(ધ) મંદિરના સુશોભનમાં સાદાઇના તત્વોની યોગ્ય પૂરવણી જોઇએ.

(ન) જે મોટાં મંદિરોમાંથી નોબત શરણાઇનાં ચોઘડીયાં વગડાવવાનો રીવાજ નીકળી ગયો છે તે ફરીથી દાખલ થઇ શકે તેમ હોય ત્યાં જરૂર દાખલ કરવો સાથે સાથે શરણાઇ વગાડનારને પોતાની કળામાં વધારે સારી રીતે કેળવણી લેવા અને અત્યારની શરણાઇને મધુર બનાવવાની ખાસ ફરજ પાડવી.

(૪) તીર્થ બાબતમાં મંદિરવિષયક ઘણી ખરી સૂચનાઓ લાગુ પડે છે. એક બે બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને કહેવા જેવું રહે છે.

(ક) તીર્થમાં વર્તતો ઘોંઘાટ—અશાન્તિ એકદમ દૂર થવાં જોઇએ.

(ખ) તીર્થમાં આંગી કે ઘરેણાનું બીલકુલ જોખમ ન જોઇએ.

(ગ) તીર્થસ્થળમાં એવું એક પણ મંદિર કે મકાન બંધાવું ન જોઇએ કે જે ત્યાંના સમગ્ર દૃષ્ય સાથે બાંધકામ કે દેખાવમાં વિસંવાદી બને.

(૫) ઉત્સવોના સંબંધમાં થોડી સૂચનાઓ કરવા જેવી છે.

(ક) અંગ્રેજી બેન્ડને બદલે ઢોલ શરણાઈનું બેન્ડ કરવું હોય તો અત્યારના ઢોલ શરણાઈ તેમજ તેના વગાડનારા બંનેમાં બહુ સુધારાની અપેક્ષા છે. કાન ફોડી નાંખે તેવું બેન્ડ તો નજ ચાલે.

(ખ) બેન્ડવાળાને આનંદ પ્રસંગને અનુકૂળ દેશી રાગો કે તરજો વગાડવા આજ્ઞા કરવી. અંગ્રેજી ગાયનો, તરજો, કે સ્થળ સમયના વિસંવાદી રાગો વગાડવાની મના કરવી.

(ગ) ઉત્સવ પ્રસંગે વરઘોડાની રચના જેમ બને તેમ દેશીયતાની પોષક કરવી.

(ઘ) બાળકો ઉપર અંગ્રેજી પોશાકનો ભાર કરવો નહિ; સુન્દર દેશી પોશાકો પહેરાવવા.

(ઙ) ઉત્સવ પ્રસંગે જે જુદાં જુદાં તીર્થોની રચના કરવામાં આવે છે તેમાં પાશ્ચિમાત્ય નકલી ઠાઠ કરવો નહિ, પણ બને તેટલી કળાયુકત રચના કરવી.

(૬) પર્વવિષયમાં પણ નીચેના ફેરફારો થવા જરૂરના છે.

(ક) પર્યુષણમાં સુપન ઉતારવાનો અને ઘોડીયાપારણા ઝુલાવવાનો રીવાજ જૈનદર્શનની ભાવનાઓનો વિરોધક હોઇને બંધ કરવો; તેના સ્થાને જૈન ભાવનાઓને અનુકૂળ બીજા ઉત્સવોની યોજના કરવી

(ખ) મહાવીર જયંતીનો દિવસ ખુબ રસથી ઉજવવો વ્યાખ્યાનો અપાય, બાળકોમાં મીઠાઇ વહેંચાય, વરઘોડા નીકળે, આનંદ ઉત્સવો ઉજવાય, સ્વામિ-વાત્સલ્ય થાય, મંદિરો શણગારાય, રાત્રે રાસડાઓ ગવાય, ડાંડિયારાસ લેવાય, નૃત્ય ખેલાય ઇત્યાદિ.

(ગ) પુર્ણિમાની રાત્રિએ મંદિરના ચોકમાં સંગીત ઉત્સવોની યોજનાઓ કરવી.

આ સર્વ સૂચનાઓનો યથાયોગ્ય અમલ કરવા તથા વર્તમાન ધાર્મિક જીવનને સર્વાંશે સુન્દર અને કળાપૂર્ણ બનાવવા જૈન સમાજને મારી નમ્ર ભાવે અભ્યર્થના છે અને અહીં જણાવેલ વિચારોની યોગ્ય ઉહાપોહ થયે સ્વીકાર-યોગ્યતા સિધ્ધ થતાં તે પ્રમાણે ફેરફારો કરી ધાર્મિક જીવનને કળાસિંચનથી રસમય બનાવવામાં જૈન-સમાજ જરા પણ વિલંબ નહિ કરે એવી મને પૂરેપૂરી આશા છે. એટલા સવિનય નિવેદન સાથે અહીં હવે હું વિરમું છું.

પરમાનંદ.

'સુઘોષા'

નવયુગની ભાવનાપોષક માસિક

સમાજને 'સુઘોષા'ના ત્રણ વર્ષના કાર્યની ખબર છે કે આ માસિક સ્વતંત્ર વિચારોનું પોષક છે. તે ઉપરાન્ત તેની ચર્ચા અને નોંધો પણ તેટલીજ સ્વતંત્ર, દલીલપુરઃસર અને શિષ્ટ હોય છે, સ્વતંત્ર લેખકો પાસે વિના પગારે ખાસ અભ્યાસનીય લેખો તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરવામાં આ માસિક ખાસ સ્થાન ભોગવે છે. લવાજમ માત્ર વાર્ષિક રૂ. ૦-૧૨-૦ છે.

દરેક અંકમાં બે ફૉર્મનું શિષ્ટ વાંચન સંગીન રીતે આપવાનો મનોરથ તુટયા વિનાજ રહ્યો છે; તે ઉપરાંત મોટા કદની પુસ્તિકા ભેટ તરીકે ગ્રાહકોને પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા નજીવા લવાજમમાં કોમની સેવા બજાવે છે.

અમારા મનોરથોને હજી પણ અમે મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શક્યા નથી; કારણકે હજી માસીક પગભર થયું નથી. આટલા નજીવા લવાજમ છતાં તેની ગ્રાહક સંખ્યા જે અમારી ધારણા છે તેટલે પહોંચી શકી નથી. અત્યારના ગ્રાહકો ઇચ્છે તો તેને સ્વતંત્ર માસિક બનાવી શકે; શું તેઓ તેમ કરવા ઇચ્છા ધરાવશે?

માસિક હમેશ નિડર છે અને રહેશે. ગમે તેની પણ શેહે તણાવાનું તે કદાપિ પણ કબુલ નહિ કરે. માસિકની વિચારશ્રે દલીલો, ભાષાની શિષ્ટતા આદિ તપાસી તેના ફેલાવામાં આપ સમાજનો ઉત્કર્ષ છે એવી આપને પ્રતીતિ થઇજ હોય તો ગ્રાહક સંખ્યા હજી પણ વધારવા પ્રમાણિક પ્રયત્ન દરેક ગ્રાહક એવી અમારી તેઓને નમ્ર વિનંતિ છે.

તંત્રી, 'સુઘોષા'
સુઘોષા કાર્યાલય
રીચીરોડ અમદાવાદ

સૂર્યપ્રકાશ પ્રિ. પ્રેસ, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ